

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Svazek 6

5. vydání

2019

**EUROPEAN POLITICAL
AND LAW DISCOURSE**

Volume 6

Issue 5

2019

Přístup redakce

Evropský politický a právní diskurz – mezinárodní časopis věnovaný mezinárodnímu právu, vnitřním právním předpisům evropských zemí, politologie, mezinárodním vztahům. Pro publikaci v časopisu přijímají se vysoce kvalitní články, což představují důležité inovativní, teoretické, koncepční, metodické a empirické příspěvky v příslušných oborech vědy.

V časopisu se uplatňuje systém anonymního recenzování pro ověření kvality vědeckých článků.

Evropský politický a právní diskurz má velký zájem zejména o interdisciplinární výzkumy v oblasti politologie a právní vědy, jsou to srovnávací analýzy nebo prozkoumání jednotlivých jevů. Zároveň vítáme jakékoliv výzkumy týkající se politických a právních problémů různých národních a mezinárodních institucí. Evropský politický a právní diskurz přijímá k publikaci jenom původní materiály a nebere v úvahu možnost zveřejňovat dříve tištěné články.

Redakční kolégie:

Boris Babin, doktor práva, Mezinárodní humanitární Univerzita (*Ukrajina*)

Olena Grynenko, doktor práva, Instituce mezinárodních vztahů při Kyjevské Národní univerzitě Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Borys Kormich, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Kuzmenko, doktor práva, profesor, Nacionalní Univerzita státní daňové služby (*Ukrajina*)

Tamara Latkovska, doktor práva, profesor, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Volodymyr Lysyk, Ph.D., docent, Lvovská národní Frankova univerzita (*Ukrajina*)

Bertrand Matieu, doktor práva, profesor Univerzity Pantheon Sorbonne Paris-I, Prezident Francouzské asociace ústavního práva, člen Vyšší Rady spravedlnosti (*Francie*)

Olexandr Merezhko, doktor práva, profesor, Krakovská Akademia jm. Andrzeja Frycza Modrzewskiego (*Polsko*)

Özgür Oguz, PhD v právu, docent Univerzita Anadolu (*Turecko*)

Anna Pišč, dr hab, profesorkyně, Katedra veřejného obchodního práva, Právnická fakulta, Univerzita v Białostoku (*Polsko*)

Petra Joanna Pipková, PhD., JUDr., Centrum právní komparatistiky, Právnická fakulta, Univerzita Karlova (*Česká republika*)

Andreas Pottakis, Právní zástupce (doktorský titul, Oxfordská univerzita), člen Vědecké rady ECCE, zástupce ředitele Akademie evropského veřejného práva (*Řecko*)

Julian Roberts, doktor práva, profesor, Oxfordská univerzita (*Velké Británie*)

Sergey Sayapin, doktor práva, KIMEP univerzita, Almaty, (*Kazachstán*)

Ksenija Smirnova, doktor právnických věd, profesorkyně, Kyjivská Nacionalní univerzita jm. Tarase Ševčenko (*Ukrajina*)

Leonid Tymčenko, doktor práva, profesor, Výzkumný ústav fiskální politiky, Univerzita státní fiskální služby Ukrajiny (*Ukrajina*)

Dariusz Gura-Šopiński, dr hab, profesor Univerzita kardinála Stefana Wyszyńskiego ve Varšavě (*Polsko*)

Pavol Hrivik, PhD v oboru evropských a globálních studií, Trenčínska univerzita Alexandra Dubčeka (*Slovensko*)

Galina Kuz, doktor politických věd, profesor, Kharkivská Národní pedagogická univerzita G.S. Skovorody (*Ukrajina*)

Tetiana Krasnopol'ska, Ph.D., docent, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Daniela La Foresta, profesorkyně, Univerzita jm. Federico II ve m. Napoli (*Itálie*)

Mykola Lazarovych, doktor politických věd, profesor, Ternopilská Národní ekonomická universita (*Ukrajina*)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, profesor profesor katedry věd politických, Gdaňská Univerzita (*Polsko*)

Tetiana Nagorniak, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marina Nakchum, PhD v oboru antropologie, Londýnská ekonomická škola (*Velké Británie*)

Mykola Poliovy, doktor politických věd, profesor, Doněcká Národní univerzita jm. Vasylia Stusa (*Ukrajina*)

Marek Rewizorski, dr hab, Gdaňská Univerzita (*Polsko*)

Eugene Tsokur, doktor politických věd, profesor, Zaporožská Národní univerzita (*Ukrajina*)

Olena Ivanova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Tatiana Kuzněcova, PhD. v oboru sociálních komunikací, profesorkyně, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Tetiana Kamenská, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Natalie Kovalisko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Lvivská Národní univerzita jm. Ivana Franko (*Ukrajina*)

Olena Lisejenko, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Jižně-ukrajinská Národní pedagogická univerzita jm. K.D. Ušinského (*Ukrajina*)

Vitalij Oniščuk, Doktor společenských věd, profesor, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Valentyna Podšyvalkina, Doktorkyně společenských věd, profesorkyně, Odeská Národní univerzita jm. I.I. Mečnikova (*Ukrajina*)

Administrativní redaktory:

Dilara Gadzhyieva, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Marina Kalashlinska, PhD v politických věd (*Ukrajina*)

Ilona Mishchenko, PhD in civil law and civil process, National University "Odessa Law Academy" (*Ukraine*)

Alina Polukhina, PhD v politických věd, Národní univerzita «Odeská právnická akademie» (*Ukrajina*)

Jana Chernopischuk, PhD v oboru ústavního a městského práva (*Ukrajina*)

Editorial Policy

The *European Political and Law Discourse* – international Journal of International Law, domestic Law of European countries, Political Science, Social Communications, International Relations, Sociology is a peer reviewed journal with blind referee system, which aims at publishing high quality articles that may bring innovative and significant theoretical, conceptual, methodological and empirical contributions to the fields.

The *European Political and Law Discourse* has a particular interest in interdisciplinary approaches to law, political science, social communications and sociology, whether through comparative or single case-study analysis, but by no means restricts its interests to these spaces, welcoming any relevant contribution from and about different parts of the World.

The *European Political and Law Discourse* accepts original articles which are not under consideration elsewhere at the time of submission.

Editorial Committee:

Borys Babin, Doctor of Laws, International Humanitarian University (Ukraine)

Olena Grynenko, Doctor of Laws, Institute of International Relations, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine)

Borys Kormych, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Volodimir Kuzmenko, Doctor of Laws, Professor, National University of State Tax Service (Ukraine)

Tamara Latkovska, Doctor of Laws, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Volodymyr Lysyk, PhD in Law, associate professor, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

Bertrand Mathieu, Doctor of Laws, Professor at the Université Panthéon, Sorbonne, Paris I, President of the French Association of Constitutional Law, member of the High Council for the Judiciary of France (France)

Oleksandr Merezhko, Doctor of Laws, Professor, Andrzej Frycz Modrzewski Cracow Academy (Poland)

Anna Piszcz, dr hab, Professor UwB, Faculty of Law, University of Białystok (Poland)

Özgür Oguz, PhD in Law, Ass.Prof, Anadolu University (Turkey)

Petra Joanna Pipková, PhD, JUDr, Charles University Prague (Czech Republic)

Andreas Pottakis, Attorney at Law (D.Phil, Oxon), Member of Scientific Council at ECCLE, Deputy Director at Academy of European Public Law (Greece)

Julian Roberts, Doctor of Laws, Professor of Criminology, University of Oxford, a member of the Sentencing Council of England and Wales (Great Britain)

Sergey Sayapin, Doctor of Laws, Assistant Professor, School of Law, KIMEP University Almaty (Kazakhstan)

Kseniia Smirnova, Doctor of Laws, Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine)

Leonid Tymchenko, Major Research Fellow, Research Institute of Fiscal Policy, University of State Fiscal Service of Ukraine (Ukraine)

Dariusz Góra-Szopiński, dr hab, Professor UKSW, Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw (Poland)

Pavol Hrivík, PhD in European and Global Studies, Alexander Dubcek Trencin University (Slovakia)

Galina Kuts, D.Sc. in Political Science, Professor, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University (Ukraine)

Tetyana Krasnopol'ska, PhD in Political Science, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Daniela La Foresta, Professor, Naples Federico II University (Italy)

Mykola Lazarovych, D.Sc. in Political Science, Professor, Ternopil National Economic University (Ukraine)

Arkadiusz Modrzejewski, dr hab, Professor UG, professor at the Department of Political Science, University of Gdansk (Poland)

Tetyana Nagornyak, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Marina Nahum, PhD in Anthropology, London School of Economics (Great Britain)

Mykola Polovyi, D.Sc. in Political Science, Professor, Vasyl' Stus Donetsk National University (Ukraine)

Marek Rewizorski, dr hab, University of Gdansk (Poland)

Evgen Tsokur, D.Sc. in Political Science, Professor, Zaporozhye National University (Ukraine)

Olena Ivanova, Doctor of Social communications, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Tetiana Kuznietsova, Doctor of Social communications, Professor, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Tetiana Kamenska, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Nataliia Kovalisko, ScD in Sociology, Professor, Ivan Franko National University of Lviv (Ukraine)

Olena Liseienko, ScD in Sociology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D.Ushynskyi (Ukraine)

Vitalii Onyschuk, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Valentyna Podshyvalkina, ScD in Sociology, Professor, Odesa I.I.Mechnikov National University (Ukraine)

Administrative Editors:

Dilara Gadzhyieva, PhD in political science (Ukraine)

Marina Kalashlinska, PhD in political science (Ukraine)

Ilona Mishchenko, PhD v právu, Národní univerzita «Odeská právnická Akademie» (Ukraine)

Alina Polukhina, PhD in political science, National University "Odessa Law Academy" (Ukraine)

Iana Chernopyshchuk, PhD in constitutional and municipal law (Ukraine)

The Journal is indexing by Index Copernicus:

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=42760>

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Evidenční číslo: MK ČR E 22311

Vydavatel: BEROSTAV DRUŽSTVO

Adresa: Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

Table of contents

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Amiran Khevturiani, COMPLEX ANALYSIS OF RUSSIAN – ARMENIAN STRATEGIC PARTNERSHIP (PART 1)	6
Oleksandr Korenkov, TERRORISM AS A ‘HYBRID METHOD’ IN RUSSIA’S TOOLKIT OF WAGING WAR AGAINST UKRAINE	13
Serhii Savchuk, ANTI-TERRORIST ACTIVITIES OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY CHALLENGES	25
Andrii Koptev, INTERNATIONAL VEHICLE REGISTRATION EXPERIENCE	32
Yevhen Borysov, DEROGATION IN THE UN INTERNATIONAL CONVENANT ON CIVIL AND POLITIC RIGHTS MECHANISMS	37

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Alla Dakal, CHILD’S RIGHTS IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM AND CHILDREN’S AWARENESS OF THEIR RIGHTS	44
Lidiia Strus, GENDER IDENTITY OF A PERSON	51
Oksana Shumeiko, CLASSICAL AND NON-CLASSICAL CONCEPTS OF FAMILY IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS	56
Kateryna Nykolyna, LAW AS A TEXT: ANTHROPOLOGICAL-COMMUNICATIVE ASPECT .	61
Mariia Huk, INTERPRETATION OF THE "WOMEN’S ISSUE" IN THE FIRST WORLD WAR BY THE CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY	68
Viktor Martyniuk, NATURAL OBJECTS AS REAL ESTATE OBJECTS	76
Pavlo Kolomiets, TERMS OF THE TAX CODE OF UKRAINE: THE LEGACY OF THE PAST AND THE REALITIES OF THE PRESENT	84

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Pavlo Bezugliy, MIGRATION AS A RESULT OF SOCIO-ECONOMIC STATE POLICY	89
Oleksandr Ziskin, EU COUNTRIES AS A VALIDATION GROUND FOR THE CONCEPT OF UNCONDITIONAL BASIC INCOME: PILOT PROJECT ANALYSIS AND PROSPECT ASSESSMENT	102
Maryna Kondratenko, THE PROBLEM OF ENSURING QUALITY AND ACCESSIBILITY OF PUBLIC SERVICES IN AMALGAMATED COMMUNITIES IN UKRAINE	109
Tetiana Hzybovska, SOCIAL PERCEPTION OF CORRUPTION IN UKRAINE: THE EXPERIENCE OF EMPIRICAL STUDY	114

Oksana Boiko, PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF CIVIL PROTECTION IN UKRAINE: FORMATION AND DEVELOPMENT	120
--	-----

Olha Maksymovych, POLITICAL AND IDEOLOGICAL ORIENTATIONS OF PRECARPATHIAN REGION TEENAGE YOUTH (BASED ON THE SURVEY OF STUDENTS OF IVANO-FRANKIVSK GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS)	127
---	-----

Hanna Smokova, STATE YOUTH POLICY IN UKRAINE: CONCEPTS AND ESSENCE	137
--	-----

DIGITAL AND MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

Valentyna Babina, POLITICAL ADVERTISING AS A POWERFUL TECHNOLOGY OF THE REALIZATION OF POWER	143
---	-----

Mariia Kapiika, STRATEGY AND PRACTICE OF INFORMATION SECURITY OF THE USA: COMPARATIVE ANALYSIS	149
---	-----

Oleg Sidorenko, LEGAL PROVISION OF PUBLIC AUTHORITIES' INFORMATION ACTIVITIES: PECULIARITIES OF DEVELOPMENT IN MODERN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES	156
--	-----

Volodymyr Ovsianyk, LOCAL SELF-GOVERNMENT COMMUNICATIONS WITH THE PUBLIC IN THE CONDITIONS OF AN EMERGENCY SITUATIONS OF NATURAL DISASTER	162
---	-----

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Anna Tytko, SUBMISSION OF DELIBERATELY FALSE INFORMATION THROUGH THE PRISM OF VIOLATION OF FINANCIAL CONTROL REQUIREMENTS	167
--	-----

Mariia Kucherova, SETTLING LAND DISPUTES THROUGH MEDIATION: IN SEARCH OF LEGISLATIVE CONSENSUS	175
---	-----

Sabina Demenko, GROUNDS FOR EMERGENCE OF THE UNJUST ENRICHMENT OBLIGATIONS	182
---	-----

Lesya Maliuha, DIRECTIONS FOR EMULATING THE EXPERIENCE OF EU MEMBER STATES IN THE OPTIMIZATION OF DOMESTIC SOCIAL LEGISLATION	187
---	-----

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in Czech)	197
--	-----

REQUIREMENTS TO MANUSCRIPTS (in English)	202
--	-----

INTERNATIONAL LAW AND INTERNATIONAL RELATIONS

Amiran Khevturiani, ScD in International Relations

Georgian Technical University, Georgia

COMPLEX ANALYSIS OF RUSSIAN – ARMENIAN STRATEGIC PARTNERSHIP (PART 1)

Armenia is known as one of the oldest countries. Throughout its centuries-long history, it has been geopolitically maneuvering between various powerful conquering states (Russia, Ottoman Empire, Persia, etc.). Its territory was a victim of constant invasion that led the country to the territorial disintegration. Despite its difficult historical past, the nation still preserved its indigeneity and identity. One of the main reasons for the collapse of the USSR was its economic collapse. Consequently, the economic situation of independent states emerging from its ruins was also difficult. In this regard, the situation in Armenia was especially deplorable. Countries that do not have direct access to the sea are facing serious economic and geopolitical problems. In the case of Armenia, this problem is even more acute. In addition, regional instability and conflict with neighboring countries exacerbate the situation. The unresolved Nagorno-Karabakh conflict led to a complete blockade of Armenia both in the west and in the east by Azerbaijan and its ally, Turkey.

Keywords: Armenia, Nagorno-Karabakh, Azerbaijan, Russia, USA, geopolitics, security.

In the international arena, in parallel to the shift in the balance of power caused by the collapse of the USSR, the newly emerging independent states have been actively engaged in global and regional integration processes aimed at achieving high standards of security and economic development. This process is still going on along with constant instability. These republics have become independent subjects of international relations and began to form their own foreign policy doctrine more or less intensively, which was quite logical.

In analyzing the foreign policy strategy of the Armenian republic, scientists and political scientists focus on two important factors that are historical and geographical¹.

Armenia is known as one of the oldest countries. Throughout its centuries-long history, it has been geopolitically maneuvering between various powerful conquering states (Russia, Ottoman Empire, Persia, etc.). Its territory was a victim of constant invasion that led the country to the territorial disintegration. Despite its difficult historical past, the nation still remained its indigeneity and identity.

The hardest line in the modern history of the Armenian people goes back to the genocide perpetrated on them in the Ottoman Empire in the early twentieth century. It was the brutal severity carried out by the Kemalist government in Turkey that destroyed the lives of about million and a half of Armenians and hundreds of thousands who survived genocide started to seek shelter in various countries. The fact of the Armenian Genocide is substantiated, acknowledged and confirmed by witness testimonies, laws, resolutions and decisions of various countries and international organizations. However, none of the Turkish authorities have acknowledged this fact till today, which has led that recognition of the genocide nowadays remains the cornerstone of Armenia's foreign policy.

One of the main reasons for the collapse of the USSR was its economic failure. Consequently, the economic situation of the independent states emerging from its ruins would not be favorable as well. In this regard, the situation in Armenia has been particularly deplorable, especially when the country has not yet fully recovered from the colossal damage caused by the 1988 Spitak earthquake. In the 1990s, the Armenian economy had the hardest times: economic potential fell by almost 90%, the GDP indicator reduced 10 times, and industrial production fell by 80%.²

¹ Gary, K. B. (2000). *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*. NY: Routledge.

² Гаджиев, К.С. (2003). *Геополитика Кавказа*. Москва: Международные отношения.

As a result, the country suffered from a severe financial and economic crisis that could not be overcome even by trade and economic ties with Russia and Iran.

Access to the sea has vital importance for economic activity and trade routes. Countries that do not have direct access to the sea face significant economic and geopolitical problems. In the case of Armenia, these problems are even more acute. In addition, regional instability and the conflict situation with neighboring countries make these circumstances worse. The unresolved Nagorno-Karabakh conflict keeps Armenia in a full-fledged transport and communication blockade to the West-East by Azerbaijan and its ally Turkey. In early days, the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline and the Baku-Tbilisi-Erzurum pipeline were constructed bypassed the Armenian territory on the territory of Georgia because of this conflict.

In this regard, Armenia doesn't have a desirable situation in the north, either. The 1992-1993 war in Abkhazia and its results literally cut off the country from its strategic ally, Russia. (Most of the Armenian freight turnover came to the Abkhazian railway).

Both in terms of territory and population, Armenia lags behind the other two South Caucasian states. Its population is up to 3 million as of 2016. Neither does geography provide an impressive dividend in both economic and foreign policy maneuvering. Thus, the Republic of Armenia is significantly behind from its major geopolitical opponent in the region – Azerbaijan, in terms of population, geographical area and diversity of natural resources. Therefore, its economic development largely depends on the resolution of the Nagorno-Karabakh conflict, the opening of the border with Turkey and the resolution of the Abkhazia conflict as well.

The issue of Nagorno-Karabakh is fundamentally important to the Armenian state. Its stated foreign policy goal is to peacefully and legally resolve this conflict. The Armenian view of a legal settlement of the conflict is based on the following principles:

a) The basis for resolving the Nagorno-Karabakh conflict must be the right of the self-determination of the Nagorno-Karabakh population. b) Nagorno-Karabakh must have a reliable land border controlled by the Armenian side with the Republic of Armenia¹.

The issue of Nagorno-Karabakh has an important place in the current edition of the Armenian military doctrine (2007). The doctrine directly obliges its armed forces to protect the security of Nagorno-Karabakh². This means that the armed forces of Armenia and Nagorno-Karabakh will act as a united force in case the renewal of the conflict.

Modern Armenian statehood was restored by the collapse of the USSR. On August 23, 1990, the Supreme Council of the Armenian SSR adopted a Declaration on the Independence of Armenia. And according to the results of the referendum held on September 23, 1991, the Supreme Council of the Republic affirmed the country's independence³. The following year, the country became a UN member.

According to Levon Ter-Petrosian, the first Armenian president, the collapse of the USSR was based on a systemic crisis that led to the collapse of economic integrity as a single body and the disruption of social, economic, and political systems⁴. Based on these circumstances, Armenia refused to sign a new Kremlin-initiated inter-ally treaty, but at the same time supported the "Belavezha Agreement" and entered the CIS.

The process of the formation of post-Soviet Armenian statehood was running under difficult political and economic conditions. In the context of not so calm Russian – Armenian relations and the conflict with Azerbaijan, President Ter – Petrosyan decided to try to normalize relations with Turkey. The distrust towards the Kremlin was huge. He, as the leader of the National Movement, blamed Moscow for promoting the anti-Armenian movement in Azerbaijan, which began on February 27-29, 1988 in Sumgait and covered the whole country. These and other accompanying processes led to the actual disruption of state relations with Moscow in 1990-91. Neither was the Turkish government opposed to normalizing relations with Armenia, which would help strengthen its position in the region.

¹ Ministry of foreign affairs of the republic of Armenia (2019). *Foreign policy* <<https://www.mfa.am/en/foreign-policy>> (2019, September, 20).

² Geroicheskiy.Narod.Ru (2007). *Военная доктрина республики Армения* <<http://geroicheskiy.narod.ru/doktrina.html>> (2019, September, 20).

³ National Assembly of the Republic of Armenia (2019). *Legislation* <<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=arm&enc=utf8>> (2019, September, 20).

⁴ El sol de Mexico (1994). *Интервью президента Армении Л. Тер-Петросяна главному редактору*, 12. 03.05.94

It should be noted that Ter-Petrosyan was ready to make significant compromises in exchange for normalizing relations with Turkey. He was in favor of a revisionist vision of the development of Armenian foreign relations, according to which the foreign policy of the government was based on the principle that "there are no eternal friends or enemies, but there are eternal interests." Ter-Petrosyan believed that the Armenian issue should not have been political since it was purely historical. Therefore, in his view, modern Armenia should face reality and not use the tragic historical past as a political tool.

The Armenian authorities have committed themselves loyal to the principles of territorial integrity and respect for existing borders. It also decided that the difficult historical experience between Turkey and Armenia should not hinder the development of pragmatic relations between the two countries¹.

There were two motives for this assumption: 1) Turkey is a big state and Armenia needs to reach an agreement with it; 2) Modern Turkey differs from the Ottoman Empire, rejects the ideas of Pan-Turkism and Pan-Islamism and adopts a distinctly European orientation. In addition, because of the existent of the Karabakh conflict, the Armenian administration realized that if Armenia could launch economic and trade relations with Turkey, it could use the country as a transit bridge with Europe².

Ter-Petrosyan realized that this goal could not be achieved in parallel with the demand for recognition of the genocide, so he went against the requirement of putting genocide recognition into the constitution³. However, most representatives of the legislature, as well as parties associated with the diaspora, opposed such an initiative. Finally, Ter-Petrosyan sacrificed his revisionist foreign policy and relatively reluctant stance towards the Karabakh conflict. In February 1998, he was forced to resign.

It should be noted that Turkey's activation in the post-Soviet space was parallel to the collapse of the USSR. The idea of creating a "Turan" by some Turkish political scientists and historians is also related to that time⁴.

But Ter-Petrosyan's expectations have not been acquitted. In exchange for establishing diplomatic relations, Turkey set its conditions: in particular, it demanded that Armenia first renounce its territorial claims, as well as the charge of the genocide of 1915 and its international recognition. But that was not all: Turkey closed border with Armenia in the condition of escalating Nagorno-Karabakh conflict and joined the economic blockade declared by Azerbaijan.

In such a situation, the Armenian authorities, which were in fact isolated, were forced to reconsider their foreign policy priorities. On the one hand, it stopped the process of normalizing relations with Turkey, and on the other hand, used the Turkish-Azerbaijani alliance as a political tool to sort out relations with Russia. Azerbaijan shares Panturkish ideas. The Presidency of Elchibey in Azerbaijan has led Turkish-Azerbaijani relations to a dangerous point for Russia, which has naturally contributed to the rapprochement of Russia and Armenia.

One interesting question naturally arises here: after the failed alliance with Turkey, why the development of the Western vector has not become a priority of Armenia's foreign policy, as it happened in case of Georgia. Especially when Armenia had such a powerful political and social tool to overcome this vector, such as the Armenian Diaspora in the West.

The answer to this question lies first in its geopolitical plane. The geographical isolation of Armenia and the uniqueness of the Turkish factor emerges from this plane. Ter-Petrosyan's revisionist foreign policy served to break this geopolitical agenda, and Turkey was seen as an appropriate instrument. Of course, Ter-Petrosyan did not trust Russia, and Iran could not become a strategic orientation as it had its own problems. Only Turkey remained, which was also a member of NATO at the same time, so by normalizing relations and establishing diplomatic ties, he was trying to break this enchanted arc to the west and connect Europe. However, this plan by Ter-Petrosyan failed, which eventually led Armenia's foreign policy vector to shift in the north – towards Russia.

Cooperation between the US and Armenia has also developed in a different political context. During this period, Armenia was one of the largest recipients of US humanitarian aid, largely due to the "Armenian

¹ Shireen, T. H. (2000). *The Evolution of the Foreign Policy of the Transcaucasian States*. In: Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia, Gary Bertsch, Cassidy Craft, Scott A. Jones and Michael Beck (Eds), Routledge 2000.

² Joseph, R. M., Robert, O. (1999). *Krikorian, Armenia's Foreign Policy*. Armenia: At the Crossroads. OPA.

³ Kamer, K. (2002). *Armenia's Foreign Policy: Basic Parameters of Ter-Petrosian and Kocharian Era*. *Review of Armenian Studies*, I, 1.

⁴ Гаджиев, К.С. (2001). *Геополитика Кавказа*. Москва: Международные отношения.

lobby". The "Armenian Lobby" was also active in adopting Amendment N907 to the US Congress Freedom Support Act. However, despite these and other positive shifts, bilateral relations still did not come close to the strategic benchmark, which was largely driven by different views on fundamental issues.

Commenting on the US Government's position on Armenia, Deputy Secretary of State S. Talbot claimed in May 1995 that American policy towards Armenia was based on two principles. First, the US administration was ready to defend Armenia's independence, and on the other hand, it was committed to promoting Armenia's integration processes in the international arena. However, in the same interview, S. Talbot also emphasized the differing visions in bilateral relations. He pointed out that the successful development of US foreign policy in Armenia largely depended on the peaceful resolution of the Karabakh conflict. He also hinted at the unacceptability of official Yerevan-Tehran political and economic rapprochement for US interests in the region, calling it a negative factor accompanying bilateral relations.

The Russian Federation also recognized Armenia's independence in December 1991. The first official treaty, which became the basis for diplomatic relations between the two countries, was signed on December 29, 1991 – the "Treaty of Friendship, Cooperation, and Mutual Assistance". This agreement set out the main directions of bilateral cooperation.

But the main challenge for Armenia was its national security. The country decided to solve this problem within the framework of a "collective security system" initiated by Russia. On May 15, 1992, the Collective Security Treaty Organization (CSTO) was formed with the participation of representatives of Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Uzbekistan, and Russia in Tashkent.

In the conditions of the full-scale war confrontation with Azerbaijan, Turkey's involvement with the Azerbaijani side was not excluded, which was periodically hinted by both official and various political circles in Turkey. Of course, the development of such a scenario would have led to the overthrow of the Armenian statehood, the intensification of Turkey's influence and the establishment of its status as a regional leader, which was unacceptable to Russia's geopolitical interests in the region.

In this situation, Armenia was forced to turn its foreign policy vector to the north – towards Russia. Especially when there was an intersection of geopolitical interests between the two countries in the region. The Armenian state was faced with the issue of physical survival, and for Russia, the establishment of NATO member Turkey and implementation of its far-reaching pan-Turkic plans in the region was inadmissible.

According to Thomas de Waal, the personal ties between the leaders of the two countries also played a role in the post-Soviet Russia-Armenia rapprochement: Ter-Petrosyan wrote a letter to President B. Yeltsin and asked for the supply of weapons, Yeltsin responded positively. As Ter-Petrosian later recalls, since Azerbaijan got a strong armament from the Transcaucasian military arsenal, Yeltsin decided to restore the balance of power in Karabakh and provided Armenia with an adequate amount of weapons¹.

The agreement signed between Armenia and Russia on August 1994 on the joint protection of the Armenian-Turkish border should be considered as a logical continuation of this process². Also, the agreement reached between the two countries on March 16, 1995, on the prolongation of the Russian military base deployed in Armenia.

In the context of close cooperation between the Russia-Armenia military-political field, the following important detail should be emphasized: in order to deepen military-political cooperation between member states of "Collective Security Treaty Organization", the Russian government made a decision, to supply organization member states with military armaments at reasonable prices. If we take into consideration the geopolitical situation in the region, this decision by the Russian authorities is vital for Armenia. Of course, we have in mind the factor of the Karabakh conflict. However, there is one very important nuance: the legal rights and obligations of the Collective Security Treaty Organization do not extend geographically to the territory of Nagorno-Karabakh. Bilateral and multilateral commitments in the field of security and mutual assistance within this organization apply only to internationally recognized member states. And Karabakh, as a self-proclaimed republic, has so far not been recognized by any subject, including Armenia, so it represents the territory of Azerbaijan under international law.

¹ Том Де Ваал (2014). Чёрный сад: Армения и Азербайджан между миром и войной. *Российская политическая энциклопедия*. Москва: РОССПЭН.

² Шакарянц, С. (2002). *Вопросы коллективной безопасности СНГ и Армения. Ориентиры внешней политики Армении*. Ереван: Антарес.

Of course, this nuance is an important problem for Armenia, for which the security of Karabakh or "Artsakh" has fundamental importance. At this time, we are spontaneously reminded of the events of April 2015, when the Azerbaijani army launched a large-scale attack on the Armenian positions fortified on the Karabakh line. At that time, neither Russia nor the other allies within the organization would have thought of providing military assistance to Armenia.

On August 29, 1997, the "Agreement on Friendship, Cooperation and Mutual Assistance" was signed between the Republic of Armenia and the Russian Federation providing for military-technical assistance to Armenia in case of military aggression by a third country.

On July 14, 2011, the State Duma of the Russian Federation (Protocol No. 5) ratified an amendment to the Agreement between the Russian Federation and the Republic of Armenia on the Operation of the 102nd Russian Military Base on the Armenian Territory. According to the protocol, the area of dislocation of the 102nd base has been expanded and its operational life has increased from 25 to 49 years. The protocol also includes the provision of joint protection of the Armenian state border in the area of responsibility of the "Collective Security Treaty Organization".

However, in addition to providing regional security to Armenia in the regional format and equipping the Armenian Army with modern Russian military equipment, Russia is also expanding military-political cooperation with Azerbaijan and explains it as the need to maintain a military-political balance in the region. Of course, this circumstance is not acceptable for the Armenian side, which causes dissatisfaction.

The development of Russian-Armenian military-political cooperation did not slow down in the following years: On November 30, 2016, the two countries' defense ministers signed an agreement on the creation of a "United Military Group"¹.

According to the agreement, the 102nd Russian military base and the Armenian Armed Forces were united in the group. The main task of the group is to receive timely information on the possible attack on Armenia and Russia and to take preventive measures. Also the protection of land borders and airspace of the Armenian and Russian Federation. The Agreement is valid for 5 years. However, the parties may extend the term by another five years.

According to the abovementioned, we can conclude that after Russia undertook the obligation to withdraw a Russian military base from Georgia's territory in accordance with the decision of the 1999 Istanbul Summit, Armenia became the only real military and political ally in the region for Russia. These circumstances have certainly contributed to the increase of Armenia's importance in the South Caucasus in defining Russia's foreign policy strategy.

The new stage in the development of Armenian-Russian relations is linked to the September 2000 Declaration of Alliance, signed by the parties, as 21st-century bilateral relations focus on cooperation between the two countries at the height of strategic partnership². Following the signing of the Declaration, the term "strategic partnership" has become the main content in the evaluation of Armenian-Russian relations. Overall, "strategic partnership" can be seen as a long-term, stable and mutually beneficial interaction that identifies the interests of partner countries and promotes bilateral and multilateral cooperation. Including coordination of foreign policy field.

A detailed analysis of the Armenian-Russian strategic partnership requires consideration of the dynamics and principles of interstate cooperation in military-political, economic, scientific, technical, humanitarian and cultural spheres.

The first official visit of Russian President Vladimir Putin to Armenia in September 2001 was important for the development of Armenian-Russian economic cooperation. By this time, Armenian-Russian relations had a positive dynamics in military-technical cooperation, and the economic sphere and trade turnover was clearly lagging behind. An agreement on trade and economic cooperation was signed on September 15 as part of this visit³.

At a meeting in Moscow on September 3, 2013, the Presidents of Russia and Armenia discussed problems and perspectives related to Armenia's accession to the Customs Union initiated by Moscow.

¹ ТАСС, информационное агентство (2016). *РФ и Армения подписали соглашение об объединенной группировке войск двух стран* <<https://tass.ru/armiya-i-opk/3825861>> (2019, September, 10).

² Дипломатический вестник (2000). *Декларация о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Республикой Армения, ориентированной на XXI век*, 10.

³ Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002 (2002). *Декларация о союзническом взаимодействии между Российской Федерацией и Республикой Армения, ориентированной на XXI век*, 360.

Serge Sargsyan positively assessed the activities of the union and said that the republic would join the customs union and would continue to participate in the formation of the Eurasian Economic Union. Russian President V. Putin supported the Armenian President's statement and expressed his readiness to promote Armenia's integration into the structures. On November 6 of that year, Armenia signed a Memorandum that led to the process of republic joining the Customs Union. And on October 10, 2014, an agreement was signed by which Armenia would join the Eurasian Union on January 1, 2015¹.

However, this decision by the Armenian president hasn't been passed without scandal: before September 2013, the country was preparing to sign the Association and Free Trade Agreement with the EU, and on November 28 Armenia refused to sign it. Sargsyan's move came as a surprise to a lot of people. The effect of the surprise was increased because of an interview with Russian "Kommersant" on April 2012, in which Armenian Prime Minister Tigran Sarkisian actually ruled out joining of the country in customs union: "In world practice, there is no example of a country becoming a customs union member without a common border. This is complete nonsense. The essence of a customs union is to exchange goods without a customs inspection. In our case, this is not possible, as we will have to cross the territory of the neighboring state and accordingly double customs clearance will be needed for us"². However, Sarkisian soon changed his seemingly firm position and became one of the country's main lobbyists for joining the Customs Union.

The process of joining the Customs Union has also had its logical continuation: since January 2, 2015, Armenia has officially become a member of the Eurasian Economic Union. This fact has caused mixed reactions within Armenia. According to Opposition and experts, refusal to Association agreement with the European Union and membership in the Eurasian Union was a decision taken because of pressure coming from Moscow.

References:

1. Chernenko, Ye. (2012). Tamozhennyy soyuz ne imeyet dlya nas smysla [The customs union does not make sense to us]. Kommersant-Online [Kommersant-Online]. <<https://www.kommersant.ru/doc-y/1908052>> (2019, September, 10).
2. Diplomatskiy vestnik [Diplomatic Gazette] (2000). *Deklaratsiya o soyuznicheskom vzaimodeystvii mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Respublikoy Armeniya, oriyentirovannoy na XXI vek* [21st Century Declaration on Allied Interaction between the Russian Federation and the Republic of Armenia].
3. El sol de Mexico (1994). *Intervyu prezidenta Armenii L. Ter-Petrosyana glavnomu redaktoru* [Interview of the President of Armenia L. Ter-Petrosyan to the Chief Editor], 12 (03.05.94). [in Russian].
4. Gadzhiev, K. S. (2003). *Geopolitika Kavkaza* [Geopolitics of the Caucasus]. Moscow: International Relations.
5. Gary, K. B. (2000). *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*. NY: Routledge. [in English].
6. Joseph, R. M., Robert, O. (1999). *Krikorian, Armenia's Foreign Policy*. Armenia: At the Crossroads. OPA. [in English].
7. Kamer, K. (2002). Armenia's Foreign Policy: Basic Parameters of Ter-Petrosian and Kocharian Era. *Review of Armenian Studies*, 1, 1. [in English].
8. Ministry of foreign affairs of the republic of Armenia (2019). *Foreign policy* <<https://www.mfa.am/en/foreign-policy>> (2019, September, 20). [in English].
9. *National Assembly of the Republic of Armenia* (2019). <<http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=2602&lang=arm&enc=utf8>> (2019, September, 20). [in English].
10. Prezident Rossii (2013) [President of Russia (2013)]. *Zayavleniya dlya pressy po itogam rossiysko-armyanskikh peregovorov* [Press statements following Russian-Armenian talks]. <<http://news.kremlin.ru/transcripts/19142>> (2019, September, 10).
11. Shakaryants, S. (2002). *Voprosy kollektivnoy bezopasnosti SNG i Armeniya. Oriyentiry vneshney politiki Armenii* [Collective Security Issues of the CIS and Armenia. Landmarks of the foreign policy of Armenia]. Yerevan: Antares. [in Russian].
12. Shireen, T. H. (2000). *The Evolution of the Foreign Policy of the Transcaucasian States*. In: *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*. [in English].

¹ Президент России (2013). Заявления для прессы по итогам российско-армянских переговоров. <<http://news.kremlin.ru/transcripts/19142>> (2019, September, 10).

² Черненко, Е. (2012). Таможенный союз не имеет для нас смысла. *Коммерсантъ-Online*. <<https://www.kommersant.ru/doc-y/1908052>> (2019, September, 10).

13. TASS (2016). *RF i Armeniya podpisali soglashiye ob obyedinennoy gruppirovke voysk dvukh stran* [Russia and Armenia signed an agreement on the combined grouping of troops of the two countries] <<https://tass.ru/armiya-i-opk/3825861>> (2019, September, 10).
14. Tom De Waal (2014). Chornyy sad: Armeniya i Azerbaydzhan mezhdu mirom i voynoy. [Black Garden: Armenia and Azerbaijan between peace and war]. *Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya* [Russian Political Encyclopedia]. [in Russian].
15. *Voyennaya doktrina respubliki Armeniya* (2007) [Military Doctrine of the Republic of Armenia (2007)]. <<http://geroicheskiy.narod.ru/doktrina.html>> (2019, September, 20). [in Russian].

Oleksandr Korenkov

International Center for Security Studies, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Ukraine

TERRORISM AS A ‘HYBRID METHOD’ IN RUSSIA’S TOOLKIT OF WAGING WAR AGAINST UKRAINE

In 2014, the war in Ukraine began. In the same year, the largest number of terrorist attacks have been committed in Ukraine since 1991. A similar increase in terrorist activity was recorded twenty years earlier, in 1994, during the conflict between Ukraine and Russia, caused by the partition of the Black Sea Fleet, which these two countries had inherited after the Soviet Union collapsed. As in 1994, the wave of terrorist attacks in 2014-2015 swept on the backdrop of a new conflict with Russia, now involving regular army units and irregular armed groups on both sides. This article explores the hypothesis that Russia is using terrorism as an instrument when confronting other states in pursuit of its geopolitical goals. In the case of Ukraine, terrorism was used as an instrument to weaken the military and political potential of Ukraine during the preparation of a large-scale military operation by regular Russian forces. To test this hypothesis, the author uses open data sources, especially the Global Terrorism Database of the University of Maryland, as well as reports of the Ukrainian General Staff, and international organizations.

Keywords: hybrid warfare, terrorism, Ukraine, Russia, Donbass.

Introduction

In an article for *Foreign Policy*, titled ‘*The New Face of Terrorism in 2019*,¹ Vera Mironova argues that the United States and the West should work more closely with Russia if they want to combat terrorism effectively. The author states that *The United States and its allies need to recognize that future attacks are more likely to come from the East than the Middle East and that there is no other option than to cooperate with Russia and its neighbors to stop them*². Such a conclusion is, however, justified only if one can be sure that Russia itself does not use terrorism as a tool for putting pressure on the West and its partners. The ongoing conflict in the Ukraine indicates that Russia is prepared to use all available means to achieve its goals. The person who has clearly expressed this is the Chief of the General Staff of the Russian Federation, Valeryi Gerasimov. According to him *the rules of the war have changed... the role of non-military means has been increased in pursuit of political and strategic goals, which in several cases, in their effectiveness, significantly exceeded the strength of weapons*^{3,4}. One of the most effective tools in this war is the information resource. In combination with *hidden military means, including extremist and terrorist organizations*, these weapons can blow up the country from inside and deprive the enemy of *actual sovereignty without seizing the territory of the state*⁵.

¹ Mironova, V. (2019). *The New Face of Terrorism in 2019*, *Foreign Policy*.

<<https://foreignpolicy.com/2019/01/01/the-new-face-of-terrorism-in-2019>>. (2019, September, 02).

² Генеральний штаб ЗСУ (2015). *Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24-29 серпня 2014 року* <<http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk-14354>>. (2019, September, 10).

³ Генеральний штаб ЗСУ (2015). *Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року* <<http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalnogo-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debalceveskomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>>. (2019, September, 10).

⁴ Герасимов, В. (2013). *Ценность науки в предвидении. Военно-промышленный курьер*. <<https://vpk-news.ru/articles/14632>>. (2019, September, 02).

⁵ Герасимов, В. (2016). *По опыту Сирии. Военно-промышленный курьер*. <<https://vpk-news.ru/articles/29579>>. (2019, September, 02).

The authors of the report *Chaos as a Strategy: Putin's 'Promethean' Gamble* (published by the Center for European Policy Analysis¹) claim that the Russian military and political leaders consider the current political situation both in the region and the world as a confrontation with the United States and Europe. In this confrontation, Russia recognizes its weaker position as an actor in conventional terms. In order to rebalance its position, Kremlin consciously takes risky steps to create a 'chaos' environment, where the winner is the one who manages instability in a better way.

It is argued here that Russia uses asymmetric means to implement such a chaos strategy which is "a set of methods aimed at spreading disorder beyond their borders for strategic effect"². Disinformation operations, subversion and "political warfare" are among the instruments used. Since 2014, Ukraine has become the largest testing ground for Russia's chaos strategy. Key tools in Russian toolkit are the support of proxy forces, the so-called *Donetsk People's Republic* and *Luhansk People's Republic*, the use of regular armed forces in direct interventions, as well as support of the political opposition and terrorism. This article explores the hypothesis that terrorism is one of the tools in Russian hybrid strategy directed against the Ukraine. To test this, information about terrorist activity in Ukraine during 1991-2017, as collected in the *Global Terrorism Database*, will be utilized.

For my analysis, I use the definition of the terrorism from the *GTD Codebook* where terrorism defined as the threatened or actual use of illegal force and violence by a non-state actor to attain a political, economic, religious, or social goal through fear, coercion, or intimidation. The GTD provides additional criteria to clarify the definition and exclude questionable incidents from research. In order to avoid mistaken identified military incidents as terrorism, I use three criteria from *Additional Filtering Mechanism*. All requested information filtered through these criteria:

- The act must be aimed at attaining a political, economic, religious, or social goal.
- There must be evidence of an intention to coerce, intimidate, or convey some other message to a larger audience (or audiences) than the immediate victims.
- The action must be outside the context of legitimate warfare activities, i.e. the act must be outside the parameters permitted by international humanitarian law (particularly the admonition against deliberately targeting civilians or non-combatants)³.

I also excluded all unsuccessful attacks from the analysis. Although the GTD has an option to exclude all incidents that don't *meet all of the criteria for inclusion as a GTD terrorist incident*, I deliberately refused to apply this filter because of it is insignificant in terms of outcome. Only 6% (46 attacks) all incidents in Ukraine according to the GTD are considered as ambiguous. On that basis I define the terrorist incident as *successful attack by non-state actor to attain a political, economic, religious, or social goal through fear, coercion, or intimidation, outside the context of legitimate warfare activities and targeted a larger audience than the immediate victims*.

The following study consists of three parts: a general description of terrorism in the Ukraine, the comparison of the peaks of terrorism with large-scale military operations during 2014-2015, and a comparison of the dynamics of terrorism with the major political events in Ukraine during 1991-2014.

General Characteristics of Terrorism in the Ukraine since 1991

809 acts of terrorism have been committed in the Ukraine over the last 27 years. 85% of all attacks took place in 2014-2015. In total, 1124 people were killed, and 1246 people were injured due to terrorist attacks. 91% of all wounded and 95% of all deaths occurred in the peak period 2014-2015.

¹ Там само; Герасимов, В. (2013). Ценность науки в предвидении. *Военно-промышленный курьер*. <<https://vpk-news.ru/articles/14632>> (2019, September, 02); Jensen, D. N. Doran, P. B. (2018). *Chaos as a Strategy: Putin's 'Promethean' Gamble*". *Center for European Policy Analysis* <<https://www.cepa.org/chaos-as-a-strategy>> (2019, September, 02); YouTube (2019). *СБУ. Офіційний канал*. <https://youtu.be/xEBs_cX7zD4> (2019, September, 02).

² Jensen, D. N. Doran, P. B. (2018). *Chaos as a Strategy: Putin's 'Promethean' Gamble*". *Center for European Policy Analysis* <<https://www.cepa.org/chaos-as-a-strategy>> (2019, September, 02).

³ University of Maryland (2018). *Global Terrorism Database Codebook* <<https://www.start.umd.edu/gtd/downloads/Codebook.pdf>>. (2019, September, 02).

Fig. 1. Terrorist incidents in Ukraine (1991-2017)

42% (336 incidents) attacks were directed against citizens and private property. Infrastructure (utilities, transport, airports etc.) was the second most frequently attacked target (14% all attacks since 1991). Government and business were attacked in 11% all incidents each one. 6% of all terrorist attacks targeted the police.

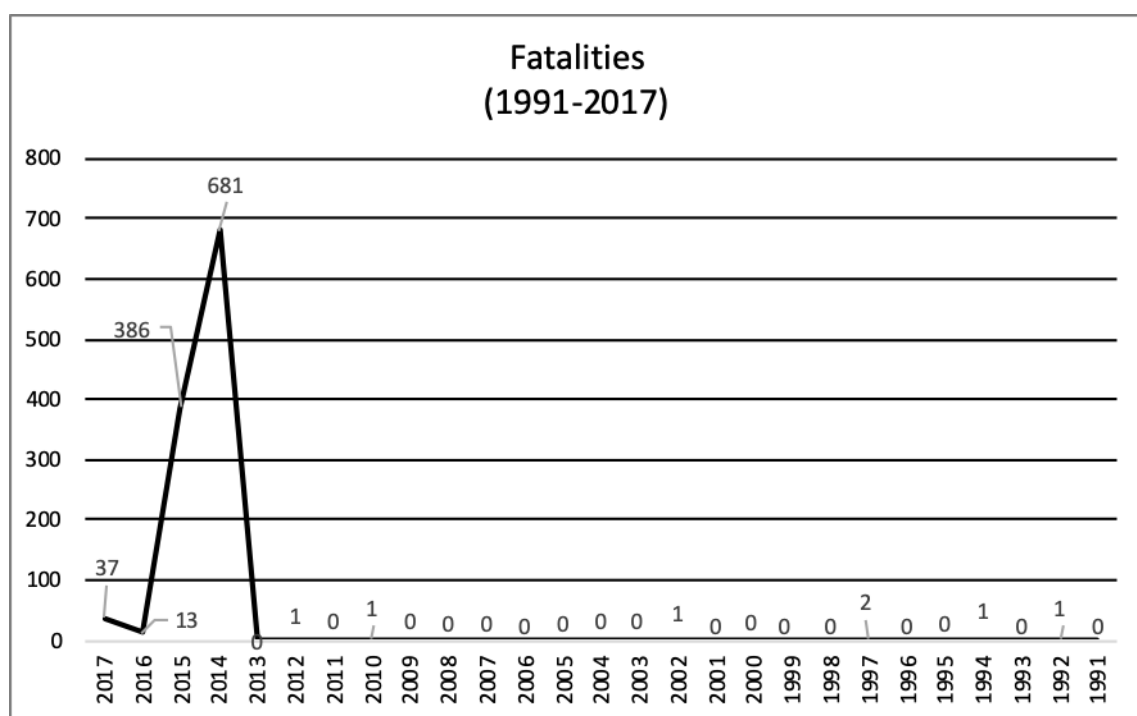

Fig. 2. Fatalities (1991-2017)

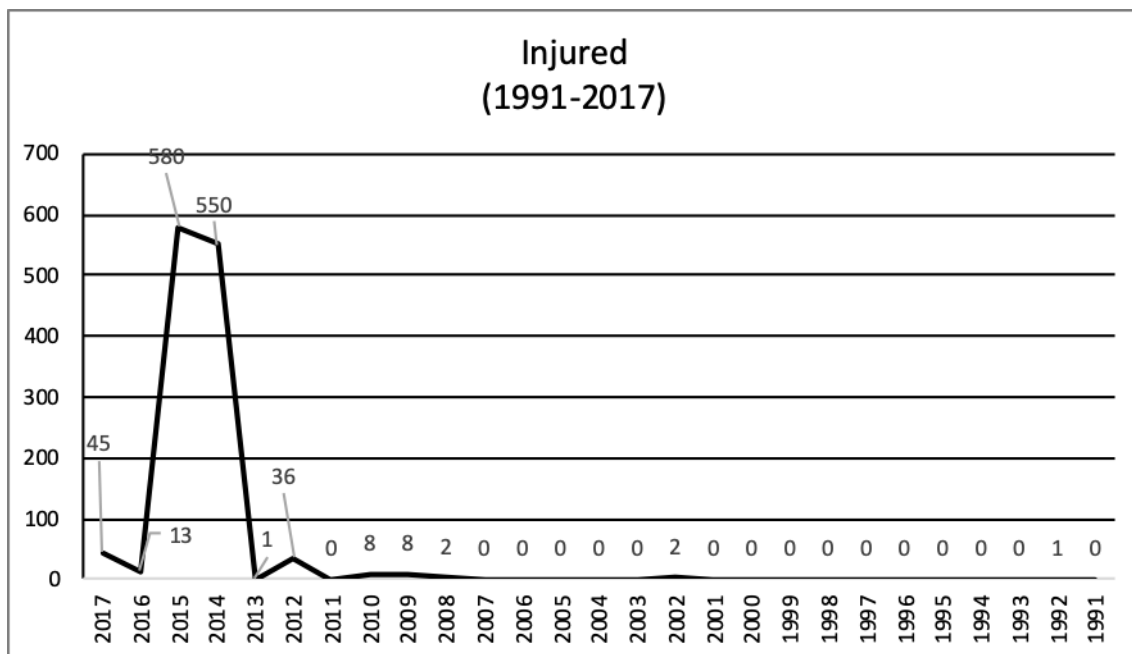

Fig. 3. Injured (1991-2017)

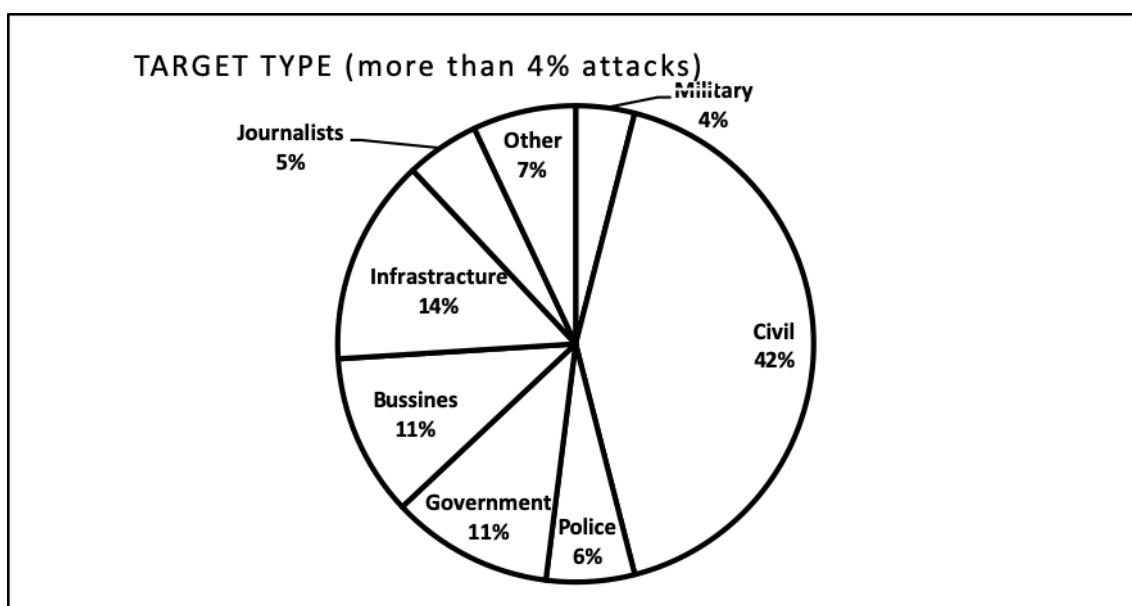

Fig. 4. Target type (more than 4% attacks)

The highest number of terrorist attacks in the Ukraine were organized and committed by the members of the so-called *Donetsk People's Republic*: 248 attacks (31%). 107 (13%) terrorist attacks were conducted by members of the *Luhansk People's Republic*. Other pro-Russian organizations and groups, including the so-called *Odessa underground*, *Kharkiv partisans*, *Army of Don* and others are held responsible for 19 attacks. Far-rights radical groups and activists committed 14 attacks, including one of the largest terrorist acts in the history of Ukraine – the attack with a hand grenade near the national parliament in the summer of 2015.

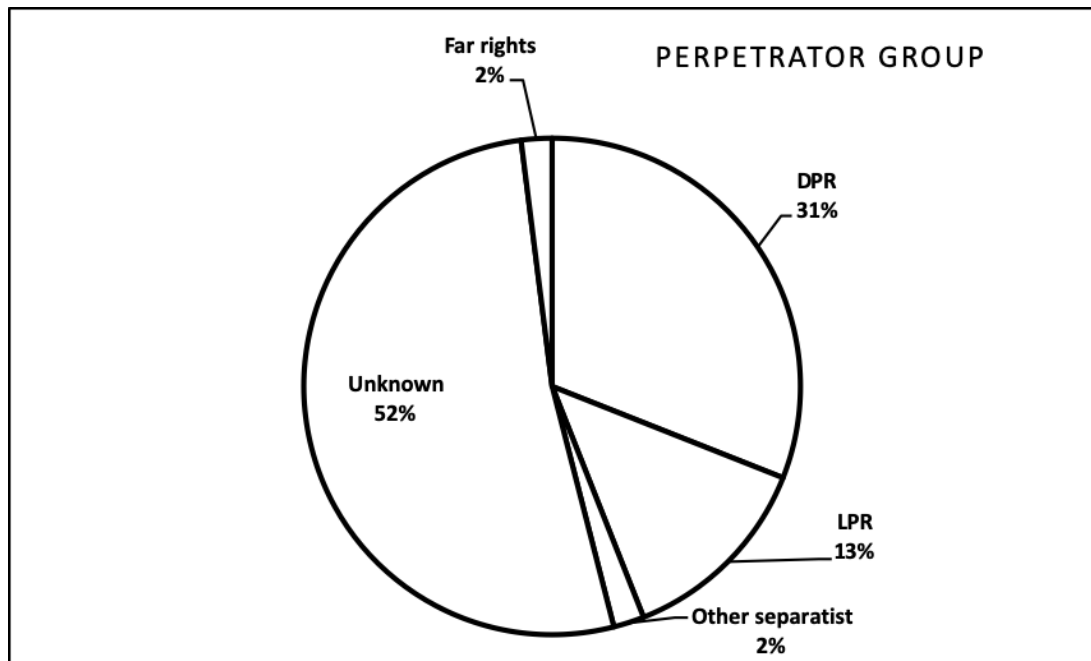

Fig. 5. Perpetrator group

According to the GTD data set, terrorism was almost unknown as a systematic phenomenon but after the beginning of the conflict in the east of the country, the occupation of Crimea and parts of Donetsk and Luhansk oblasts, the situation changed. 2014 can be considered the starting point of the deadliest terrorism wave in the Ukrainian history.

Table 1

**The Deadliest Terrorist and Non-Terrorist Attacks
in the History of Ukraine**

Date	Description	Damaged	Responsibility
January 29, 2017 – February 1, 2017.	Shelling of residential area of Avdiivka. The city was left without water supply, electricity and heating (air temperature was - 20°C)	16 people were killed (3 civilians, 13 soldiers) and more than 100 people were injured	DPR
August 31, 2015.	A grenade blast during protests near the Verkhovna Rada of Ukraine (Ukrainian parliament)	4 people were killed, 141 were injured.	Ukrainian nationalists
February 22, 2015	Anti-personnel mine blew up during meeting in support of the unity of Ukraine.	4 people were killed, 9 were injured.	<i>Kharkiv partisans.</i>
February 10, 2015	Shelling of the residential area of Kramatorsk.	17 people were killed; 64 injured.	DPR
January 24, 2015	Shelling of residential districts of Mariupol.	30 people were killed; 128 injured.	DPR (suspected)
January 22, 2015)	Mortar shelling of residential neighborhoods of occupied Donetsk.	8 people were killed; 13 injured.	DPR (suspected)

Continuation of the table 1

January 13, 2015	Artillery shelling of the Ukrainian border crossing point on the highway near the Volnovakha.	12 people were killed; 18 injured.	DPR
July 17, 2014.	Malaysia Airlines Boeing 777 was shot down near the Torez, Donetsk oblast. The airliner was downed by a Buk surface-to-air missile launched from the separatist-controlled area. It is noteworthy that this incident listed in GTD as an unambiguous terrorist attack.	298 civilians were killed.	DPR (suspected)
May 2, 2014.	Trade Unions House fire	42 people were killed.	Right Sector suspected. As in the MH17 case, GTD listed this incident as unambiguous terrorist attacks. Despite that official investigation in MH17 case assigns responsibility to Russian regular military stuff, and in case of an incident with the House of Trade Unions in Odesa responsible was Pro-Russian separatists, not Right sector (according to the Ukrainian official investigation), GTD's analytics have opposite attitudes towards these cases.
April 27, 2012	A series of explosions in public places in Dnipropetrovsk.	27 persons injured.	Unknown
July 28, 2010.	An explosion in the church in Zaporizhia	1 person was killed; 9 injured.	Unknown
August 20, 2004.	Two explosions of IEDs on the market in Kyiv.	9 people were injured. The organizers were arrested (this attack is not listed in the Global Terrorism Database).	No information
October 2, 1999	Attack on presidential candidate during a meeting with voters in Kryvyi Rih.	44 people were injured.	Unknown

The deadliest terrorist attacks in the Ukrainian history were committed between May 2014 and February 2017, targeting civilians, not military personnel.

Terrorist Activity during Active Military Operations in eastern Ukraine

In the following section of this article the focus is on the correlation between terrorist attacks and the (para-) military offensives in the East of Ukraine. The two most intense battles in the Ukrainian conflict are taken as reference points for comparison with peaks in terrorist activity. Detailed information about the battles was published on the official website of the Ministry of Defense of Ukraine. The first example was the Battle of Ilovaisk. According to the Ukrainian General Staff report the most intense fighting took place between August 24- and 29, 2014¹. During this period, according to the *Global Terrorism Database*, there were 21 (18 unambiguous cases) terrorist attacks or 45% of the total number terrorist attacks in August (47 attacks) and 5% of the total number of attacks in 2014 in Ukraine. Most of these attacks were recorded in the Donetsk region.

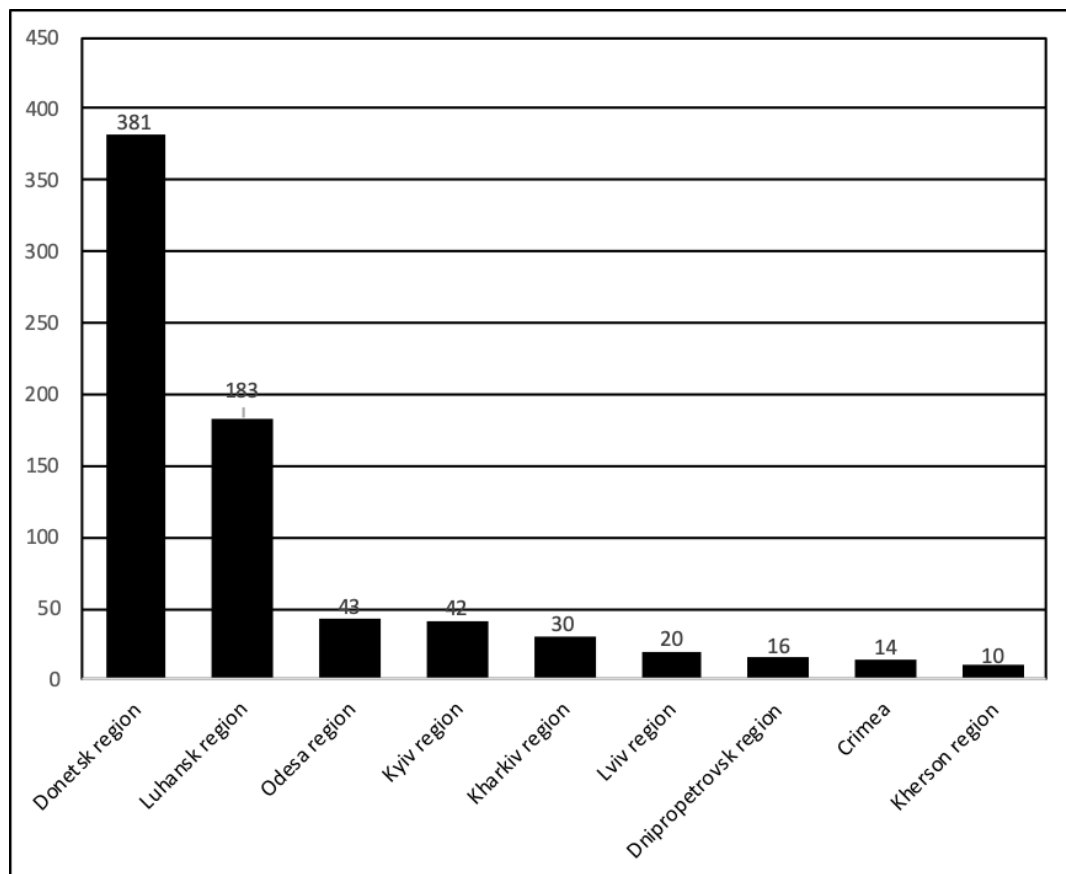

Fig. 6. Region (more than 10 attacks)

According to the GTD data set, between August 24 and 29, 2014, there was no big increase in terrorist activity in Ukraine. But a rapid increase of terrorist attacks was registered in the month before the Ilovaisk battle peak. In July 2014, the Ukraine experienced 85 terrorist attacks (25% of all attacks in 2014). The overwhelming majority took place in the Luhansk and Donetsk regions. In addition, terrorist attacks took place in Kharkiv, Kremenichuk, Lviv, and Odesa. Citizens and infrastructures were targeted in 54% of these cases. Another 11% of the attacks targeted government. In July the largest number of civilian casualties resulted from an anti-aircraft missile attack hitting a Malaysian passenger airplane (MH17 flight) which was mistaken for a Ukrainian military aircraft by Russian forces².

¹ Генеральний штаб ЗСУ (2015). *Аналіз бойових дій в районі Іловайська після вторгнення російських військ 24-29 серпня 2014 року* <<http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354>> (2019, September, 02).

² Toler, A. (2017). British Intelligence Report Confirms Russian Military Origin of MH17 Murder Weapon. *Bellingcat*. <<https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2017/12/20/british-intelligence-report-confirms-russian-military-origin-mh17-murder-weapon>> (2019, September, 02).

According to the GTD data, the increase of terrorist attacks coincided with the preparation and beginning of the large-scale Russian military offensive. Separatists and their backers were held responsible for 52% of these attacks. There is no information in GTD about the organizers of the other 48% of terrorist attacks in July 2014. The second period of comparison relates to the battle for Debaltsevo. The timeline is January 27 to February 18, 2015¹. During this period, according to the Global Terrorism Database, there were 47 terrorist attacks (16% all attacks in 2015) in the Ukraine. 62% of these attacks targeted private individuals and private property.

As in the case of the battle for Ilovaisk in 2014, the peak in terrorist activity in 2015 was registered on the eve of the Debaltsevo offensive. Between January 1 and 26, 2015, 71 terrorist attacks were registered (25% of all attacks in 2015). 49% of these attacks targeted private individuals. The 3 worst attacks on civilians took place in this period, near Volnovakha (12 killed, 18 wounded), in Donetsk (8 killed, 13 injured) and Mariupol (30 killed, 128 injured). "DPR" and "LPR" are responsible for 68% attacks.

From the above one can conclude that a wave the terrorist attacks in the Ukraine in 2015 coincides with the preparation and beginning of the large-scale Russian military offensive.

Correlation between Terrorist Attacks in the Ukraine and Political Protests and Campaigns

In order to check is there any correlation between terrorist attacks in the Ukraine and political protests we compare the GTD data and data on the most prominent political protest campaigns in the Ukrainian history.

Table 2

The most Prominent Political Protests in Ukraine (1994-2017)

Date	Description	Number and period of terrorist attacks
October 1993 – March 1995	Adoption by the Ukrainian Parliament of the Crimea of the Constitution and the establishment of the post of the President of the Crimea. Pro-Russian protests in Crimea. Conflict between Russia and Ukraine on the issue of the division of the Black Sea Fleet.	4. This was the highest number of terrorist attacks from 1991 to 2010
December 2000 – March 2001.	"Ukraine without Kuchma" campaign – a protest campaign in Ukraine in 2000-2001, organized by a political opposition movement demanding the resignation of the President Leonid Kuchma	0
November 22, 2004 – December 26, 2004.	The Orange Revolution – a campaign of protests, strikes and other acts of civil disobedience in Ukraine, organized and conducted by supporters of Viktor Yushchenko, the main opposition candidate in the presidential elections in November-December 2004.	0
November 16 – December 3, 2010.	Tax Maidan protests – mass protests in Ukraine against the adoption by the Verkhovna Rada of Ukraine of the draft new Tax Code	0
November 21, 2013 – February 22, 2014	The Revolution of Dignity is a campaign of protests, strikes and other acts of civil disobedience triggered by the rejection of president Victor Yanukovich to sign a political association and free trade agreement with the European Union and as a reaction to violent dispersal of protesters on 30 November	10 (the very first incident was registered in January 6, 2014)

¹ Генеральний штаб ЗСУ (2015). *Аналіз Генерального штабу ЗСУ щодо бойових дій на Дебальцевському плацдармі з 27 січня до 18 лютого 2015 року* <<http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk-14354>>. (2019, September, 10).

According to the data in Table 2, there were only two years in the Ukrainian history when terrorist attacks accompanied political protests – 1994 and 2014. The terrorist activity increase at the beginning of 2014 might be used to incite a confrontation between protesters, mercenary agents (titushki) and police. However, this interpretation is in need of better empirical justification. In any case, terrorist attacks in January 2014 covered only 2,5% of the total number of terrorist attacks in 2014.

Twenty years earlier, the increase of terrorist attacks in 1994 rooted in the conflict between Russia and Ukraine on the peninsula around USSR Black Sea Fleet legacy. Three of the four terrorist attacks occurred on the territory of the Crimean Peninsula. Despite the armed clashes during this conflict between soldiers of both countries¹, after around 60,000 the Ukrainian National Guard soldiers were deployed to the Crimea and an agreement between two countries on the Black Sea Fleet partition was reached, whereupon terrorist attacks sharply decreased.

OSINT and Russian military involvement in terrorist activity in Ukraine

Using Open source intelligence tools such as social media analyses, YouTube video analyses, etc., we found the proves of participation of Russian military officers in preparation, coordination and conduction terrorists' attacks in Ukraine.

According to the testimonies of arrested terrorists who were responsible for attacks in Kharkiv and Odesa from 2014 to 2017, Russian officers provided the special terrorist's courses for the volunteers from Ukraine in the special military camps in Rostov and Belgorod regions in Russia.

The arrested member of the terrorist group *Kharkiv partisans* told² in the video published on official YouTube channel of Security Service of Ukraine that he with the five members of *Antimaydan* movement from the Kharkiv region attended the terrorist's courses in a military camp in Belgorod region, Russia. The men in Russian military uniform without military insignia taught them how to prepare an improvised explosive device (IED) and use them to commit the terrorist's attacks. After the graduate the courses, they were sent to Ukraine with the orders to attack military and civil targets in Kharkiv region.

The terrorist group *Kharkiv partisans* is responsible for at least 7 terrorist attacks from 2014 to 2015 in Ukraine. They attacked railways, cafes, conscription offices, etc. The deadliest attack took place in Kharkiv on 22 February 2015 when a soviet anti-personnel mine MON-100 was blown up amongst a peaceful demonstration. Four people were killed and 11 injured.

Another example is a terrorist arrested on July 2017 in Odessa. He was responsible for the terrorist attack in Odessa. The car bomb was blown in the center of the city in 24 July 2017. Fortunately, no one was hurt. After the attack SSU arrested a man who confessed that he with the friend was ordered to buy a car and blow it in Odessa³. Both of them are Ukrainian citizens from Donetsk. They have graduated special military and terrorists' operations courses in the camp in the Rostov region, Russia.

Russian militaries not only prepare the terrorists but personally involve in terrorists' attacks as advisers for terrorists' organizations and groups.

Ukrainian special services (the SSU and the Defence Intelligence of Ukraine) have intercepted communication the Russian military officers who served in Donbas as military advisers with the local separatists who were responsible for conducting deadliest terrorists' attacks in 2015.

13 January 2015 at 14:25 bus with civilians was attacked by the separatist artillery (BM-21 *Grad*) near the town Volnovaha, Donetsk region. The target was chosen intentionally to provoke more casualties among civilians. In the result of the terrorist attack, 12 people were killed and 19 injured.

Responsible for organization and coordination of this terrorist attack was Russian officer, a former military commissar in Penza region Anatoly Sinelnikov⁴. In 2015 he served as a military adviser in the 5th brigade *DPR*. It was he who gave the order to bombard the road near Volnovaha. Yuriy Shpakov, Ukrainian citizen from Dokuchaevsk was a field commander of the attack.

¹ Мезенцев, Я. (2011). Холодна війна за Крим. Як ділили флот у 1990-х. *Історична правда* <<http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/10/38319>> (2019, September, 10).

² YouTube (2015). «Харківський партизан» добровільно здався СБУ та виказав схрон зі зброєю <<https://youtu.be/AWhZCpYTTaE>> (2019, September, 02).

³ YouTube (2017). СБУ затримала організаторів диверсії в Одесі <https://youtu.be/xEBs_cX7zD4> (2019, September, 02).

⁴ YouTube (2017). SBU establishes details of shelling civilians near Volnovakha, <https://youtu.be/_b7l32GPE3w> (2019, September, 02).

Another example is the terrorist attack on Mariupol. On 24 January 2015 two self-propelled artillery batteries (BM-21 *Grad*) from the Russian 5th Separate Motorized Infantry Brigade (now – the 2d Separate Motorized Infantry Division) and the Russian 200th Separate Motorized Infantry Brigade (Russian Northern Fleet) bombarded Mariupol's residential neighborhoods. 30 people were killed and 118 injured. More than 200 buildings were destroyed.

Responsible for organization and coordination terrorist attack on Mariupol was Russian officer Maksim Vlasov from the 275th self-propelled Artillery Regiment 4th Tank Division (1st Tank Army).

The head of the operation was Russian colonel (now – general-major) Aleksandr Tsaplyuk. Ukrainian special service intercepted communication between Tsaplyuk and general-major Yaroshuk, chief of the Rocket Forces and artillery (Southern Military District)¹.

Conclusion

President V. Putin is trying to preserve the current political system in Russia at any cost. According to numerous official statements and publications emanating from members of the Russian establishment, a broad-based 'color revolution' is regarded as the biggest threat for the survival of the system. In the words of Vladimir Putin:

*"In the modern world extremism is being used as a geopolitical instrument and for remaking spheres of influence. We see what tragic consequences the wave of so-called color revolutions led to. For us this is a lesson and a warning. We should do everything necessary so that nothing similar ever happens in Russia"*².

His worries about a popular uprising are echoed by the Chief of Staff, Valery Gerasimov:

*"Their substance is to achieve political goals with minimum armed influence on the enemy. In accordance with the principles of the "color revolution", which should lead to a non-violent change of power in the opponent's camp. In essence, any "color revolution" is a coup organized outside"*³.

Self-isolation from the outside world and its political challenges on the one hand and creation of so-called instability zones outside its own borders are apparently two main elements of the Kremlin's self-preservation strategy. As part of this chaos strategy the ruler in the Kremlin uses military force in order to destabilize the enemy and to protect its own position. In this context, terrorism can be regarded as a crucial tool in a complex of measures for achieving political goals with minimal armed intervention. The main goal of Russia's *military covert measure* is to deprive enemies – in this case the Ukraine – of actual sovereignty, without seizing the territory of the entire enemy state.

In the case of Ukraine, Russia has, in our opinion, used – and continues to use – even acts of terrorism as a tool to put pressure on the Ukrainian government. Comparing the information in the Global Terrorism Database about terrorist activity in Ukraine with information about peaks at war in the East it was found out that:

- the highest increase in terrorist activity in Ukraine occurred on the eve of large-scale Russian military interventions;
- Terrorist activity predominantly concentrated in the Donetsk and Luhansk regions;
- Pro-Russian separatists groups, acting as Russian proxies, such as *DPR* and *LPR* were responsible for the majority of terrorist attacks in the Ukraine, including the deadliest ones.

Although the perpetrators of the majority of these terrorist attack were members of *DPR* and *LPR* it can be argued that the real operative control (and thereby also the responsibility) is held by the Russian military command. This fact has been repeatedly pointed out by the Ukrainian military command⁴,

¹ YouTube (2018). *Evidence of Russian militaries involvement in shooting in Mariupol* <https://youtu.be/K5qS9m5_QTE> (2019, September, 02).

² Korsunskaya, D. (2014). Putin says Russia must prevent color revolution. *Reuters* <<https://www.reuters.com/article/us-russia-putin-security-idUSKCN0J41J620141120>> (2019, September, 02).

³ Герасимов, В. (2013). По опыту Сирии. *Военно-промышленный курьер* <<https://vpk-news.ru/articles/29579>>. (2019, September, 02)

⁴ Наєв, С. (2018). *Армійські корпуси "ДНР" та "ЛНР" – це класичні підрозділи ЗС РФ*. Укрінформ <<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2452326-naev-armijski-korpusi-dnr-ta-lnr-ce-klasichni-pidrozdzili-zs-rf.html>> (2019, September, 02).

but also emerges from statements of Russian prisoners of war (for example Volodymyr Starkov¹) and accounts from NGOs².

The Russian government of President Putin has, if our analysis is correct, deliberately used acts of terrorism in the Ukraine before 2014. There was sharp increase in 1994-1995 during the conflict around the Crimea. Moreover, the same pattern of Russian conflict behavior in could be seen in its confrontations with Georgia and Moldova. According to the GTD since 1991, there have been 171 terrorist attacks in Georgia. The peak (30 attacks) of this activity was registered in 2008 during, the Russian military intervention in 2008. 24 attacks were conducted before August 8 – the beginning of the Russian aggression. Significantly, 12 terrorist attacks took place just within a month before the Russian military entered Georgia. Abkhaz-Ossetian separatists are responsible for 10 attacks. In the other 14 cases, the organizers of these attacks could not be identified.

According to the GTD Moldova has experienced 18 terrorist attacks since 1991. 11 attacks occurred in 1992, during the Transnistrian conflict, in which Russia supported the separatists. 11 terrorist attacks were committed in the period of the escalation of the situation in Transnistria – between March and July 1992. According to the Global Terrorism Database, 6 of the 11 attacks were committed by pro-Russian separatists. In half of the attacks, the victims were police officers. As in the case of Georgia in 2008 and the Ukraine in 1994 and 2014/15, most of the terrorist attacks in Moldova occurred during the preparation of a large-scale military operation, involving the direct participation of the regular army of the Russian Federation. In Moldova, Georgia and in the Crimean conflict of 1994 between Russia and Ukraine, after Russia, the number of terrorist acts was sharply reduced after Russia had achieved its goal.

To be sure, the findings above are tentative and need to be further tested with more fine-grained data, differentiating more clearly between government targets, police and military security forces on the one hand and civilians on the other. Better data on para-military separatist attacks, with or without Russian support are also needed before final conclusions can be made. In other words, the hypothesis that terrorism might indeed be among the *hybrid methods* mentioned by Gerasimov's articles requires further testing.

References:

1. Jensen, D.N. Doran, P.B. (2018). Chaos as a Strategy: Putin's 'Promethean' Gamble". *Center for European Policy Analysis* <<https://www.cepa.org/chaos-as-a-strategy>> (2019, September, 02). [in English].
2. Korsunskaya, D. (2014). Putin says Russia must prevent color revolution. *Reuters* <<https://www.reuters.com/article/us-russia-putin-security-idUSKCN0J41J620141120>> (2019, September, 02). [in English].
3. Mironova, V. (2019). The New Face of Terrorism in 2019, *Foreign Policy*. <<https://foreignpolicy.com/2019/01/01/the-new-face-of-terrorism-in-2019>>. (2019, September, 02). [in English].
4. The Ukrainian Helsinki Human Rights Union (2018). *UHHRU and partners presented report on Russia's military support for "DPR" and "LPR"* <<https://helsinki.org.ua/en/articles/uhhru-and-partners-presented-report-on-russia-s-military-support-for-dpr-and-lpr/>> (2019, September, 01). [in English].
5. Toler, A. (2017). British Intelligence Report Confirms Russian Military Origin of MH17 Murder Weapon. *Bellingcat*. <<https://www.bellingcat.com/news/uk-and-europe/2017/12/20/british-intelligence-report-confirms-russian-military-origin-mh17-murder-weapon>> (2019, September, 02). [in English].
6. University of Maryland (2018). *Global Terrorism Database Codebook* <<https://www.start.umd.edu/gtd/downloads/Codebook.pdf>>. (2019, September, 02). [in English].
7. Heneralnyy shtab ZSU (2015) [General Staff of the Armed Forces (2015)]. *Analiz boyovykh diy v rayoni Ilovayska pislya vtorhennyya rosiyskykh viysk 24-29 serpnya 2014 roku* [Analysis of the fighting in the Ilovaysk area after the invasion of Russian troops August 24-29, 2014] <<http://www.mil.gov.ua/news/2015/10/19/analiz-illovausk--14354>> (2019, September, 02). [in Ukrainian].
8. Heneralnyy shtab ZSU (2015) [General Staff of the Armed Forces (2015)]. *Analiz Heneral'noho shtabu ZSU shodo boyovykh diy na Debaltsevskomu platsdarmi z 27 sichnya do 18 lyutoho 2015 roku* [Analysis of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine on Debaltsev bridgehead from January 27 to February 18, 2015] <<http://www.mil.gov.ua/analitichni-materiali/analiz-generalnogo-shtabu-zsu-shhodo-bojovih-dij-na-debalcevsckomu-placzdarmi-z-27-sichnya-do-18-lyutogo-2015-roku.html>>. (2019, September, 10). [in Ukrainian].

¹ TCH (2015). *СБУ оприлюднила відео допиту російського майора Старкова* <<https://tsn.ua/ato/sbu-oprilyudnila-video-dopitu-rosiyskogo-mayora-starkova-465204.html>> (2019, September, 01).

² The Ukrainian Helsinki Human Rights Union (2018). *UHHRU and partners presented report on Russia's military support for "DPR" and "LPR"* <<https://helsinki.org.ua/en/articles/uhhru-and-partners-presented-report-on-russia-s-military-support-for-dpr-and-lpr/>> (2019, September, 01).

9. Gerasimov, V. (2013). Po opytu Sirii [According to the experience of Syria]. *Voyenno-promyshlennyy kuryer* [Military Industrial Courier] <<https://vpk-news.ru/articles/29579>>. (2019, September, 02).
10. Mezentsev, YA. (2011). Kholodna vyna za Krym. Yak dilyly flot u 1990-kh [Cold War for Crimea. How the fleet was divided in the 1990s]. *Istorychna pravda* [Historical Truth] <<http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/10/38319>> (2019, September, 10). [in Ukrainian].
11. Naye, S. (2018). Armiyski korpusy "DNR" ta "LNR" – tse klasychni pidrozdily ZS RF [Army Corps "DNR" and "LPR" – are classic units of the Armed Forces of the Russian Federation]. *Ukrinform* <<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2452326-naev-armiyski-korpusi-dnr-ta-lnr-ce-klasicni-pidrozdili-zs-rf.html>> (2019, September, 02). [in Ukrainian].
12. YouTube (2015). «*Kharkivskyy partyzan*» dobrovolno zdavsy SBU ta vykazav skhron zi zbroyeyu [The Kharkiv guerrilla voluntarily surrendered to the SBU and stated a cache of weapons] <<https://youtu.be/AWhZCpYTTaE>> (2019, September, 02). [in Ukrainian].
13. YouTube (2017). *SBU establishes details of shelling civilians near Volnovakha*, <https://youtu.be/_b7l32GPE3w> (2019, September, 02). [in English].
14. YouTube (2017). *SBU zatrymala orhanizatoriv dyversiyi v Odesi* [The SBU detained the organizers of the sabotage in Odesa] <https://youtu.be/xEBs_cX7zD4> (2019, September, 02). [in Ukrainian].
15. YouTube (2018). *Evidence of Russian militaries involvement in shooting in Mariupol* <https://youtu.be/K5qS9m5_QTE> (2019, September, 02). [in English].
16. YouTube (2019). *Main page* <https://youtu.be/xEBs_cX7zD4> (2019, September, 02). [in English].
17. TSN (2015). *SBU oprilyudnyla video dopytu rosiys'koho mayora Starkova* [The SBU released a video of the interrogation of Russian Major Starkov] <<https://tsn.ua/ato/sbu-oprilyudnyla-video-dopitu-rosiyskogo-mayora-starkova-465204.html>> (2019, September, 01). [in Ukrainian].

Сергій Савчук

Національна академія державного управління при Президентові України

АНТИТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ В СВІТЛІ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ

Serhii Savchuk

National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

ANTI-TERRORIST ACTIVITIES OF THE COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION IN THE LIGHT OF CONTEMPORARY CHALLENGES

The article analyzes the main problems of the European security policy in the field of counter-terrorism. The author determines the root causes of terrorism, among which are: a liberal migration policy, a misunderstood paradigm of multiculturalism, the radicalization of politics and society, the lack of coordination of intelligence and law enforcement agencies of EU countries. The author also analyzes the normative-legal provision of anti-terrorist activities of the European countries. It is indicated that the European Council has adopted the following fundamental documents in this area as the "Declaration on combating terrorism" and "Strategic objectives of the European Union in the fight against terrorism". It is noted that in January 2016, the first supranational counter-terrorism body, the European Counter Terrorism Center, was created to coordinate anti-terrorism policy more effectively.

Keywords: international terrorism, national security, counter-terrorism policy, migration policy, multiculturalism.

Останніми роками у Європі значно активізувалася діяльність терористичних організацій. За даними експерта Українського інституту дослідження екстремізму Руслана Старовойтенко, за останні три роки в країнах Європи здійснено понад 500 терактів¹. Особливо критичним виявився 2017 рік, коли внаслідок терористичних актів загинуло більше ніж півсотні осіб. Слід згадати теракт в Іспанії 17 серпня 2017 року на набережній Рамбла-де-Каналет у Барселоні, коли фургон з терористом вїхав у натовп людей, в результаті чого загинуло 15 осіб і понад 100 людей отримали поранення. Які ж головні причини посилення тероризму в Європі. Серед ключових причини скоєння терористичних актів можна виділити: ліберальну міграційну політику, кризу парадигми мультикультуралізму, радикалізацію європейського політичного життя, недостатню координацію діяльності спецслужб та правоохоронців країн ЄС.

Слід зазначити, що це не перша хвиля посилення тероризму в історії Європи. За даними експертів в Західній Європі спостерігалось три хвилі активності терористів. Перша розпочалась 1977 року і досягла свого піку 1979-го (1018 терактів). Саме цього року сталося найбільше терактів в історії регіону. Ірландські республіканці, праві та ліві радикали, сепаратисти широко використовували тероризм у своїй політичній боротьбі. Друга хвиля розпочалась в 1990-х рр. і 1992-го досягла свого піку. Цього року в регіоні було вчинено 768 терактів. Тут так само у більшості випадків тероризм був справою рук політичних груп, сепаратистських організацій, правих та лівих радикалів. Значна кількість атак припадає на третю хвилю активності терористів. Вона почалась 2013 року і триває до цього часу. За цей час в Європі було здійснено понад 500 терористичних атак².

¹ Старовойтенко, Р. (2017) П'ять причин хвилі терактів в Європі. *LB.UA*

<https://lb.ua/blog/ruslan_starovoytenko/374981_pyat_prichin_hvili_teraktiv_ievropi.html> (2019, вересень, 10).

² Статистика проти стереотипів. Чому Україна – перша з тероризму в Європі. Електронний ресурс. *Репортер* <<http://report.if.ua/polityka/statystyka-proty-steretypiv-chomu-ukrayina-persha-z-teroryzmu-v-ievropi/>> (2019, вересень, 10).

Відтак для європейських країн питання посилення боротьби з тероризмом на сьогодні є одним із самих ключових. Активізація цієї діяльності розпочалася з 2004 року, коли у Мадриді терористи підклали вибухівку в чотирьох приміських поїздах. В результаті цієї масштабної атаки було поранено 2050 чоловік, а 191 людина загинула. Цей випадок наочно продемонстрував європейцям, що ціллю терористів можуть стати громадяни будь-якої країни ЄС й у будь-який час, тобто загроза тероризму на континенті не лише потенційна, а й цілком реальна.

Внаслідок цих подій Європейська рада прийняла у 2004 році такі документи як «Декларація про боротьбу з тероризмом» та «Стратегічні цілі Європейського союзу у боротьбі проти тероризму (оновлений План дій)», що передбачали активізацію обміну інформацією і тісну співпрацю між розвідувальними структурами країн-членів ЄС, Європолем, Євроюстом, і Радою керівників поліцейських служб країн-членів ЄС, створення відповідної загальноєвропейської інформаційної бази даних, заходи з недопущення фінансування терористичної діяльності та контролю за інформаційними потоками. Крім того, прийнята в ЄС система антитерористичних заходів передбачала:

- впровадження системи EAW – застосування ордеру на арешт, який діє на території усіх країн ЄС;
- узгодження і гармонізацію національних законодавств країн ЄС щодо визначення поняття «тероризм» та мір покарання за терористичні злочини;
- транскордонний і внутрішній моніторинг фінансових операцій по банківським рахункам, які можуть бути використані для підтримки терористичної діяльності;
- впровадження системи візового й прикордонного контролю з обов'язковим використанням біометричних даних;
- введення в дію солідарних зобов'язань членів ЄС надавати, у випадку терористичної атаки, допомогу і підтримку країні, постраждалій країні ЄС (по аналогії з відповідною статтею про солідарну підтримку в Договорі НАТО).

Варто зауважити, що деякі із впроваджених Європейською радою заходів викликають сумніви щодо їхньої ефективності, наприклад, через відсутність методології, неконкретність механізму обміну між країнами ЄС розвідувальною та правовою інформацією, не гарантованість достатнього рівня конфіденційності такого інформаційного обміну, особливо якщо мова йде про фінансову сферу. Крім того, прийняті документи потребували подальшого удосконалення механізму взаємодії у сфері контролю за фінансовими зв'язками між кримінальними і терористами угрупованнями.

Ключову роль у забезпеченні кордонів ЄС від проникнення терористів покликана відігравати система прикордонного контролю, що забезпечує ідентифікацію осіб з використанням біометричних даних. Така глобальна загальноєвропейська система дозволяє виявляти в режимі реального часу підозрюваних у зв'язках з терористами чи кримінальними структурами осіб, відслідковувати їхній рух, та зберігати цю інформацію у відповідній базі даних, доступній поліцейським та антитерористичним службам усіх країн-членів ЄС.

Однією з проблем, вирішенню якої покликані сприяти згадані вище стратегії, є глобальні демографічні, політичні, соціальні та економічні зміни, які інтенсивно відбуваються в країнах ЄС, а саме – стрімке зростання імміграції з третіх країн, особливо – мусульманських, що наприкінці XX-початку XXI ст. ст. перетворилося на глобальне, а подекуди й близьке до кризового, явище, зміна європейського політичного ландшафту у бік євро-скептицизму та популізму, збільшення розриву у рівнях економічного розвитку європейських країн (їх потенціалів). Внаслідок проникнення на територію країн-членів Європейського Союзу сотень тисяч як легальних, так і нелегальних іммігрантів, зокрема – вимушених переселенців (біженців) з охоплених війнами ісламських країн Середнього і Близького сходу, супроводжується погіршенням криміногенної ситуації, особливо активізації нелегального завезення в ЄС зброї, наркотиків, а також торгівлі людьми. Тяжкі соціальні умови, певна ізольованість та незвичність нової обстановки для новоприбулих, стали благодатним ґрунтом для поширення в середовищі іммігрантів радикальних ідей та залучення їх представників до терористичної діяльності.

Отже, стрімкого зростання терористичних загроз потребує від країн Євросоюзу відповідного реагування на нові виклики. При цьому підходи до вирішення зазначеної проблеми з одного боку повинні підвищити спроможність та готовність європейських країн протистояти тероризму та гарантувати безпеку своїм громадянам, а з іншого – рахуватись з правами законослухняних іммігрантів, які прибули до Європи з третіх країн цілком легально.

Перешкодою на шляху вирішення цієї глобальної проблеми на рівні Європейського Союзу простим поєднанням зусиль його членів стала сама біполярна структура Євросоюзу: з одного боку ЄС має наднаціональні органи, які наділені повноваженнями у прийнятті рішень, обов'язкових до виконання усіма країнами-членами ЄС, а з іншого – кожна така країна має суверенні права, відстоює національні, політичні й економічні інтереси та захищає свою національну ідентичність. Незбалансований розподіл повноважень між країнами-членами ЄС та інститутами цього міждержавного утворення заважає синхронності прийняття відповідних рішень, а всередині кожної країни спільних рішень у сфері загальноєвропейської антитерористичної боротьби та уніфікації відповідних національних законодавчих норм¹.

До 1970-х років чи не єдиною організацією, яка координувала міжнародні зусилля по боротьбі з тероризмом був Інтерпол (англ. International Criminal Police Organization). Це – міжнародна організація кримінальної поліції, членами якої стали понад 180 держав. Ця організація, однак, не наділена тими ж повноваженнями, що будь-яка національна анти-кримінальна чи анти-терористична структура. Інтерпол лише сприяє обміну інформацією про злочинців та допомагає їх розшуку. Крім Інтерполу, у 1970-х роках почали діяти Бернський та Віденський клуби – міжнародні спеціалізовані групи, що склалися з представників спецслужб 28 держав. Ці клуби виконували роль форуму, на полях якого відбувався обмін думками, досвідом та інформацією між розвідувальними службами. З 2001 року окремо розпочала свою діяльність й створена в США міжнародна Група боротьби з тероризмом (англ. CounterTerrorist Group), яка об'єднала 30 країн і також спеціалізується на обміні досвідом антитерористичної боротьби та інформацією про терористичну діяльність.

В Європі робилися неодноразові спроби організувати співпрацю національних спецслужб, які займаються антитерористичною діяльністю. Так, ще у 1975 році Великобританія і Німеччина створили міжурядову «Групу ТРЕВІ», що можна розшифрувати як «Група по боротьбі з міжнародним тероризмом, радикалізмом, екстремізмом і насильством» (англ. Terrorism, Radicalism, Extremism, Violence Internationale). Саме ця група й приступила до розробки основних спільних засад антитерористичної боротьби для країн Європи, спираючись на існуючі тоді норми національного і міжнародного права. Крім правотворчої діяльності, група займалася підготовкою рекомендацій щодо вирішення проблем регулювання імміграції до європейських країн, напрацьовувала єдині підходи до візової політики, організації прикордонного контролю, та протидії виготовленню, ввезенню та розповсюдженню в Європі наркотиків і зброї.

Після підписання європейськими країнами у 1985 році Шенгенської угоди щодо скасування низкою європейських країн паспортного й митного контролю та поширення згодом її дії на нові країни-члени ЄС, в Європі утворився величезний безвізовий простір із спільним зовнішнім кордоном. Це зумовило необхідність створення спеціальної (Шенгенської) інформаційної системи для оперативного обміну інформацією про перетин кордону між поліцейськими та імміграційними відомствами країн ЄС, хоча відповідальність за контроль на «своїх» ділянках кордону залишилась на відповідних державах.

Потреба у регулюванні зростаючих імміграційних потоків, інтеграції новоприбулих переселенців (у першу чергу – легальних) в суспільства приймаючих країн, вироблення політики щодо співіснування новоутворених, та нерідко «анклавізованих» громад національних меншин, зумовила створення європейцями у 1986р. «Спеціальної робочої групи з питань імміграції» (англ. Ad Hoc Group on Immigration), а також «Групи із взаємодопомоги» (англ. Mutual Assistance Group) та «Групи координаторів» (англ. Group of Coordinators) з штаб-квартирою в Лондоні.

Наступним кроком європейців, який сприяв співробітництву у сфері боротьби з терористичними рухами стала прийнята державами-членами Ради Європи у 1990 р. Дублінської конвенції, розробленої на основі Женевської конвенції про статус біженців.

Основною метою конвенції були уніфікація вимог національних законодавств щодо надання іноземцям політичного притулку та формування спільного європейського простору із вільним пересуванням людей без внутрішніх кордонів. Засадничі положення конвенції були покладені

¹ Яворська, Г. (2004). Концептуальні засади боротьби з міжнародним тероризмом: специфіка європейського бачення. *Стратегічна панорама*, 3, 25.

в основу, чи були враховані у багатьох національних нормативних документах, у тому числі тих, які регулюють боротьбу з тероризмом.

Опосередковано на формування уніфікованих підходів до антитерористичної діяльності в ЄС вплинуло також створення у 1994 році в рамках Інтерполу «Європейського відділу боротьби з наркотиками» (англ. Europol Drug Unit) із штаб-квартирою в Гаазі та підписання державами ЄС Амстердамського договору у 1997 році, який, з-поміж іншого, регулював співпрацю правоохоронних органів країн-членів ЄС та питання імміграційної політики¹.

Підписаний у 1992 році Договір про утворення Європейського Союзу або «Маастрихтський договір» (англ. Maastricht Treaty) визначав три основних сфери діяльності новоутвореної міжнародної структури (так звані «опори»):

- перша – це основні напрями європейської політики щодо функціонування спільного внутрішнього ринку, валютного та митного союзу;
- друга – це основні напрями спільної зовнішньої політики та політики у сфері безпеки;
- третя – це основні напрями співпраці у сфері юстиції та внутрішньої політики.

Зокрема, в царині співробітництва країн ЄС у сфері юстиції і внутрішньої політики Маастрихтська угода визначала компетенції органів правосуддя та внутрішніх справ в питаннях, що становили спільний, загальноєвропейський інтерес, та накладала на країни-члени ЄС обов'язок співпраці за наступними напрямками діяльності:

- охорона спільних зовнішніх кордонів Євросоюзу;
- реалізація уніфікованої імміграційної політики, у тому числі при наданні притулку біженцям;
- організація візового контролю;
- співробітництво з юридичних питань;
- співпраця правоохоронних органів;
- боротьба з міжнародною злочинністю, незаконним обігом наркотиків, корупцією, тероризмом та ін.

Ведучи мову про Маастрихтський договір, необхідно відзначити, що складовою його «Заключного акту» була «Декларація про поліцейське співробітництво», яка стала основою відповідної «Конвенції», що визначала умови і засади співробітництва поліцейських відомств держав-членів ЄС у сфері боротьби з нелегальною імміграцією, розповсюдженням наркотиків та тероризмом. Потреба у поглибленні співпраці правоохоронних органів країн-членів ЄС у попередженні і профілактиці злочинної діяльності, аналізі умов і причин її виникнення, та ефективній протидії скоєнню особливо тяжких і суспільно-небезпечних злочинів у 1995 році, Радою Європейського Союзу відповідно до положень Маастрихтського договору було затверджено «Конвенцію про створення Європейського поліцейського відомства»² чи «Європейського поліцейського управління» (англ. European Police Office, Europol) або скорочено «Європолу» (англ. Europol) – установи зі статусом офіційного спеціалізованого органу Євросоюзу. Європол збирає, накопичує та узагальнює інформацію щодо скоєних кримінальних злочинів, забезпечує обмін інформацією між країнами-членами ЄС про діяльність міжнародних злочинних організацій, виконує експертизи та забезпечує технічну підтримку діяльності правоохоронних органів країн-членів ЄС, здійснює аналіз оперативних заходів національних правоохоронних органів у сфері боротьби із злочинністю, готує та подає до Ради Європи стратегічні звіти та дослідження щодо злочинної діяльності на теренах ЄС, зокрема формулює актуальні загрози, тощо.

Усі досягнуті після утворення Євросоюзу домовленості про міжнародну поліцейську співпрацю були підтверджені в Амстердамському договорі, ратифікованого країнами-членами ЄС у 1997 році. В цьому договорі були збережені усі раніше узгоджені правові інструменти співпраці правоохоронних органів:

- оперативна взаємодія поліцейських структур при розслідуванні кримінальних злочинів, співпраця та обмін інформацією між правоохоронними органами щодо розслідування діяльності організованої злочинності;

¹ Кофман, Б., Миронов, С., Сафиуллин, Н. (2002). К вопросу о международном сотрудничестве в борьбе с терроризмом. *Антитеррор. Закон и право*, 1, 58.

² EU. Brussels (1995). Convention Based on Article K.3 of the Treaty on European Union, on the Establishment of a European Police Office (Europol Convention). *Official Journal of the European Communities*, 27 Nov, 2-32.

- узгодження та гармонізація національних законодавств щодо суворості покарання учасників організованих злочинних угруповань, терористичних організацій та організаторів наркобізнесу;
- забезпечення вільного руху громадян ЄС та внутрішньої безпеки на території Євросоюзу;
- регламентація порядку перетину іноземцями й громадянами ЄС зовнішніх і внутрішніх кордонів Євросоюзу;
- узгодження та гармонізація національних політик і законодавств у сфері імміграції та надання притулку біженцям;
- адміністративна та правова співпраця в цивільній сфері, спрямована на забезпечення виконання заходів із запобігання тероризму й організованій злочинності, та боротьбі з ними ¹.

У розвиток проголошеного Амстердамським договором курсу на формування вільного Європейського простору правопорядку і безпеки, саміт ЄС у Відні в 1998 році прийняв «Віденський план» – спеціальну програму дій, у якій було сформульовано основні принципи загальної концепції Європейського простору – свободи, безпеки й правового захисту. Зокрема, Віденський план покладав на країни-члени ЄС зобов'язання щодо боротьби з тероризмом, нелегальною торгівлею зброєю, незаконним обігом наркотиків, торгівлею людьми, корупцією, злочинами проти дітей тощо.

З метою активізації та підвищення ефективності боротьби з організованою злочинністю, рішенням Ради ЄС у 2000 році було створено новий орган – Євроюст (англ. EUROJUST, The European Union's Judicial Cooperation Unit). Це спеціальне агентство, що співпрацює з національними поліцейськими і судовими органами країн ЄС. Компетенція Євроюсту поширюється на усі види правопорушень чи злочинів, які віднесені й до компетенції Європолу: незаконний обіг наркотиків, тероризм, відмивання грошей, корупція, викрадення та торгівля персональними даними, кібер-злочини тощо. Його завданням є стимуляція та координація поліцейських розслідувань та здійснення правосуддя в країнах-членах ЄС, налагодження між ними співробітництва та надання правової взаємодопомоги.

З огляду на те, що ефективна боротьба з організованою злочинністю і тероризмом неможлива без інформаційного забезпечення й розвідки, у 1999 році Рада ЄС заснувала INTSEN – Розвідувальний і ситуаційний центр Європейського союзу (англ. EU Intelligence and Situation Centre, EU), який став основним органом Європейського союзу, що здійснює зовнішню розвідку, та об'єднує відповідні спецслужби країн-членів ЄС. Головна функція INTSEN – збір та аналіз інформації про діяльність, передусім протиправну, іноземних громадян та організацій. У 2004 році INTSEN було також створено окремий антитерористичний відділ, який спеціалізується на антитерористичній розвідці координує діяльність спецслужб країн-членів ЄС у цій сфері. Попри це, саме міждержавна розвідувальна діяльність залишається в ЄС найбільш слабкою та малоефективною².

Окремо варто зазначити, що реалізація на практиці задекларованої на рівні самітів ЄС консолідованої позиції європейців щодо протидії тероризму стикається з цілою низкою проблем. Зокрема, через різне бачення окремих країн шляхів боротьби з міжнародним тероризмом і злочинністю призводить до того, що, попри спроби координації зусиль у цій сфері, Європейський Союз в цілому не готовий ефективно діяти одностайно. Створені керівними органами ЄС спеціалізовані структури на кшталт Євроюсту, та впроваджені межах ЄС інструменти, на зразок загальноєвропейських ордерів на арешт підозрюваних в тероризмі чи міжнародній злочинній діяльності осіб, бажаного ефекту не дають. Крім того, попри те, що країни-члени ЄС дійшли згоди щодо внесення до національних законодавств єдиної дефініції «тероризм», відповідні зміни вносилися вкрай повільно, а застосування цих нововведень на практиці впродовж тривалого часу стримувалося.

Досвід створення й подальшої діяльності загальноєвропейських установ Європол та Євроюст свідчить про те, що усвідомлення країнами-членами ЄС необхідності тісної співпраці – складний і довготривалий процес, адже спецслужби, правоохоронні органи та правові інститути у кожній країні вкрай неохоче діляться Європолом та Євроюстом інформацією, та не допускають найменшого втручання з їх боку у свою діяльність. Побойуючись втрати бодай частки своєї суверенності, деякі

¹ Бекашев, К., Авясов, М. (2005). *Борьба с международным терроризмом. Сборник документов*. Москва, 53.

² Требін, М. (2008). Тероризм: спроба проникнення в сутність. *Людина і політика*, 4, 123.

країни якщо не бойкотують, то принаймні не демонструють зацікавленості у співпраці на загальноєвропейському рівні у вже згаданих структурах – Європолі та Євроюсті, віддаючи перевагу лише двостороннім домовленостям з конкретними партнерськими країнами про співпрацю.

Така позиція шкодить діяльності Євроюсту, та особливо Європолу, який був задуманий європейцями саме як об'єднана загальноєвропейська структура, що мала б однаково ефективно вирішувати для країн з різними економічними можливостями такі проблеми, як збір, глибокий аналіз та обмін великими масивами інформації, необхідної для боротьби з міжнародною злочинністю у різних транскордонних її проявах, таких, як нелегальна міграція, контрабанда зброї, наркотиків, небезпечних хімічних і радіоактивних речовин, а також боротьби з відмиванням коштів, тероризмом, та кібер-злочинами.

У багатьох напрямках діяльність Європолу, попри надані цій структурі повноваження, взагалі не реалізована. Наприклад, через різну відкритість країн-членів ЄС в обміні інформацією, Європол досі не налагодив роботу із створення так званих «терористичних профілів». Після наймасштабнішого в сучасній історії теракту в Нью-Йорку у 2001 році, саміт ЄС в Брюсселі висловив солідарність із США та проголосив курс на об'єднання зусиль усіх демократичних країн на посилення боротьби з тероризмом. У зв'язку з цим на саміті був прийнятий черговий «План дій по боротьбі з тероризмом», який передбачав поглиблення правового та поліцейського співробітництва, створення на міжнародному рівні уніфікованої правової бази антитерористичної діяльності, заходи з протидії фінансуванню терористичних угруповань та підвищення безпеки на авіатранспорті¹.

Саме на полях цього саміту на засіданні Ради міністрів внутрішніх справ європейських країн, а також очільників органів правосуддя, було прийняте рішення щодо розширення мандату Європолу. Одночасно з цим розпочав свою роботу Євроюст та набуло чинності рішення щодо запровадження в ЄС єдиного ордеру на арешт. У згаданий вище «План дій по боротьбі з тероризмом» керівництвом ЄС неодноразово вносились корективи. Зокрема, після терористичної атаки в Мадриді у 2004 році та теракту в Лондоні у 2005 р. країни-члени ЄС прийняли чергову Декларацію та затвердили нову редакцію «Плану дій по боротьбі з тероризмом», який враховував основні недоліки Плану 2001 року та актуалізував задачі антитерористичних структур Євросоюзу. Однак і цей план, які попередній, не зміг бути повністю реалізованим на практиці.

Після терактів у Парижі й Брюсселі у 2015 році уряди європейських країн посилили антитерористичну діяльність, так були створені координаційні інститути по даній тематиці, запроваджені нові антитерористичні норми, зокрема правило Passenger Name Record (PNR), згідно з яким уся інформація про пересування громадян по території ЄС (ім'я та прізвище, дати подорожі, контакти і навіть відомості про платежі) відслідковується спецслужбами і зберігається для подальшої роботи.

Для ефективнішої координації своєї антитерористичної політики в січні 2016 р. було створено перший наднаціональний контртерористичний орган – Європейський центр контртероризму (European Counter Terrorism Centre).

Підсумовуючи викладене, можна зазначити, що попри тривалість процесу поступової інтеграції позицій різних європейських країн щодо боротьби з тероризмом та багаторазові спроби створити ефективні наднаціональні органи для реалізації планів такої боротьби, ця задача виявилася надто складною. Зокрема, на перешкоді створення єдиної міжнародної антитерористичної структури досі стоять вузьконаціональні інтереси й амбіції урядів різних країн, відмінність політичних позицій, юридичних систем, та навіть культурні особливості різних народів. Однак, поступ у цьому напрямі все одно відбувається, хоча й не так швидко, як того вимагає сучасна мінлива політична ситуація у світі. З огляду на те, що насильство, як засіб домогтися певних політичних, економічних, чи військових цілей, не зникає з сучасного арсеналу екстремістів різного ґатунку, а теракти стають щоразу більш технологічними, можна спрогнозувати, що зростання терористичної загрози все ж таки змусить світові уряди дійти згоди та створити повноцінну й дієву міжнародну структуру, здатну ефективно протистояти тероризмові.

¹ Яворська, Г. (2004). Концептуальні засади боротьби з міжнародним тероризмом: специфіка європейського бачення. *Стратегічна панорама*, 3, 26.

References:

1. Starovoitenko, R. (2017). *Piat prychyn khvyli teraktiv v Yevropi*. [Five causes of a wave of terrorist attacks in Europe]. *LB.UA* <https://lb.ua/blog/ruslan_starovoytenko/374981_pyat_prichin_hvili_teraktiv_ievropi.html> (2019, September, 10). [in Ukrainian].
2. Reporter (2017). *Statystyka proty stereotypiv. Chomu Ukraina – persha z teroryzmu v Yevropi*. [Why Ukraine is the first terrorist in Europe]. <<http://report.if.ua/polityka/statystyka-proty-stereotypiv-chomu-ukrayina-persha-z-teroryzmu-v-yevropi/>> (2019, September, 10). [in Ukrainian].
3. Iavorska, H. (2004). Kontseptualni zasady borotby z mizhnarodnym teroryzmom: spetsyfika yevropeiskoho bachennia. [Conceptual foundations for the fight against international terrorism: the specificity of the European vision]. *Stratehichna panorama* [Strategic panorama], 3, 25. [in Ukrainian].
4. Kofman, B., Myronov, S., Safyullyn, N. (2002). K voprosu o mezhdunarodnom sotrudnychestve v borbe s terroryzmom. [On the issue of international cooperation in the fight against terrorism]. *Antyterror. Zakon y pravo* [The counter-terror. Law and rights], 1, 58. [in Ukrainian].
5. EU. Brussels (1995). Convention Basedon Article K.3 of the Treatyon European Union, on the Establishment of a European Police Office (EuropolConvention). *Official Journal of the European Communities*, 27 Nov, 2-32. [in English].
6. Bekiashev, K., Aviasov, M. (2005). *Borba s mezhdunarodnym terroryzmom* [The fight against international terrorism]. Moscow. [in Russian].
7. Trebin, M.(2008). Teroryzm: sproba pronyknennia v sutnist. [Terrorism: An attempt to gain insight]. *Liudyna I polityka* [Human and politic], 4, 123. [in Ukrainian].

Андрій Коптев

Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Україна

МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД РЕЄСТРАЦІЇ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

Andrii Koptev

Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Ukraine

INTERNATIONAL VEHICLE REGISTRATION EXPERIENCE

The article examines the international experience of providing administrative services in the field of road safety, namely the activity of registration of vehicles in countries with high quality of provision of administrative services, protection of human and citizens' rights and freedoms, in particular, the USA, Georgia, and the European Union countries.

It is concluded that the most rational in Ukraine is the implementation of Sweden's experience in providing administrative services in the field of registration, re-registration of vehicles. It is proposed to simplify the list of necessary documents for registration, re-registration of vehicles, limited only to the document confirming the sale and purchase of the vehicle and its insurance by the new owner.

Keywords: international experience, vehicle registration, administrative services center.

Актуальність обраної теми обґрунтовується тим, що Європейська інтеграція України вимагає проведення реформ практично в кожній галузі життєдіяльності нашої країни з метою втілення міжнародних стандартів забезпечення прав та свобод громадян та розвитку економіки держави. А отже актуальним вбачається розгляд міжнародного досвіду надання адміністративних послуг в сфері безпеки дорожнього руху.

Метою статті є розгляд передового міжнародного досвіду щодо реєстрації транспортних засобів та можливості імплементації його в Україні.

Основними завданнями статті є визначення країн з високим рівнем якості надання адміністративних послуг в сфері реєстрації транспортних засобів, розгляд особливостей організації реєстрації транспортних засобів та можливості імплементації його в Україні.

Однією з найбільш поширених послуг в сфері безпеки дорожнього руху у всьому світі є реєстрація транспортних засобів. Отже, розглянемо досвід країн, які досягли в цій сфері значних успіхів.

В Сполучених Штатах Америки в різних Штатах порядок реєстрації транспортних засобів дещо відрізняється. Наприклад на території штату Нью-Йорк діє Закон цього Штату Про транспорт і дорожній рух¹, стаття 14 якого визначає порядок реєстрації транспортних засобів. Відповідно до даної норми новий власник транспортного засобу повинен здійснити його перереєстрацію після придбання на підставі документів, що підтверджують правомірність його придбання (договір купівлі-продажу), що підтверджує особистість нового власника, титульного сертифікату попереднього власника (свідоцтва про реєстрацію транспортного засобу), страхової ідентифікаційної карти та квитанції про сплату податку штату Нью-Йорк.

Крім того, попередній власник транспортного засобу, якому до 10 років перед його продажем повинен зробити опис одометру, а якщо транспортному засобу до 8 років – опис його пошкоджень. Така процедура, перш за все, направлена на захист прав споживачів – майбутніх власників.

Реєстрацію транспортного засобу здійснює цивільний державний орган – Департамент автотранспортних засобів штату Нью-Йорк. Документ, який встановлює реєстрацію транспортного засобу за новим власником надсилається йому поштою протягом 90 днів, проте транспортний засіб

¹ NY Vehicle and Traffic Law (2018). Article 14 NY. *Consolidated Laws of New York's VTL code*. <<http://ypdcrime.com/vt/article14.htm>> (2019, серпень, 14).

вважається зареєстрованим з моменту перевірки посадовою особою Департаменту автотранспортних засобів поданих новим власником всіх необхідних документів.

Процедура реєстрації транспортного засобу у штаті Каліфорнія багато в чому подібна до тої, що є у штаті Нью-Йорк. Вона передбачена Транспортним кодексом цього штату (Розділ 3.5)¹. Для здійснення даної реєстрації там також необхідно надати титульний сертифікат попереднього власника та документ, що підтверджує придбання автомобілю, але в даному разі вже у встановленій штатом формі (на відміну від Нью-Йорку, де її не встановлено). Автомобіль, якому понад 4 роки, має пройти сертифікацію на викиди смогу, якщо такий сертифікат не було надіслано попереднім власником до Департаменту автотранспортних засобів протягом останніх 90 днів (сертифікація на викиди є доказом того, що автомобіль було перевірено на відповідність стандартам з викидів). Для автомобілів, яким до 10 років, як і в штаті Нью-Йорк, має бути проведено опис одометру (його впроваджено на федеральному рівні)².

Законодавство штату Каліфорнії встановлює 5 днів для продавця транспортного засобу та 10 днів для його нового власника, протягом яких зазначені особи повинні повідомити Департамент автотранспортних засобів про перехід права власності на транспортний засіб. Це зроблено для захисту попереднього власника в разі вчинення будь-якого правопорушення з використанням транспортного засобу.

Зазначимо, що новий власник транспортного засобу в зручний для себе час може здійснити запис в Департаменті автотранспортних засобів для отримання послуги щодо реєстрації транспортного засобу. Після подачі всіх необхідних документів (перелік такий же як і в штаті Нью-Йорк, окрім страхового сертифікату) та сплати податків транспортний засіб вважається зареєстрованим. Але титульний сертифікат доведеться чекати від 4 до 6 тижнів.

На відмінно від України в обох штатах, що нами розглядаються не здійснюється огляд транспортного засобу при його перереєстрації, але в штаті Каліфорнії серед документів, які подаються до органу, що здійснює реєстрацію транспортного засобу повинен бути документ на викиди смогу.

В країнах ЄС з прийняттям директиви ЄС 1999/37³ зроблено спробу спростити процедуру реєстрації транспортних засобів та встановити єдині вимоги для всіх країн учасниць Союзу. Даним документом запроваджено єдину форму реєстраційного документа на транспортний засіб. А ось єдині вимоги щодо огляду транспортного засобу на предмет безпеки дорожнього руху та охорони навколишнього природного середовища було запроваджено лише через 10 років, шляхом прийняття Директиви 2009/40/ЄС Європейського Парламенту і Ради «Про перевірку технічного стану моторних транспортних засобів та їхніх причепів на придатність до експлуатування»⁴. Відповідно до даного міжнародно-правового документа технічний огляд транспортного засобу, який включає в себе в тому числі перевірку ідентифікаційних номерів транспортних засобів на відповідність реєстраційним документам, проводиться раз на рік. Передбачено, що огляд може проводитись як державними органами, так і приватними організаціями, які повинні перевірятись та контролюватись державою в частині дотримання та виконання вимог законодавства в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. На практиці у всіх країнах ЄС найчастіше використовується саме останній варіант проведення технічного огляду.

Україна перейняла досвід країн ЄС в цій сфері. До 2011 року в нашій країні існував державний технічний огляд, який здійснювався колишньою Державною автомобільною інспекцією. З 2011 року цю процедуру змінив обов'язковий технічний контроль, який передано суб'єктам господарювання, що мають відповідну ліцензію на право здійснювати діяльність такого виду. Обов'язковому технічному

¹ Vehicle Code – VEH (2019). *California legislative Information VEH*. <<https://leginfo.ca.gov/faces/codesTOCSelected.xhtml?tocCode=VEH&tocTitle=+Vehicle+Code+-+VEH>> (2019, серпень, 14).

² Школьнік, Є. (2013). Зарубіжний досвід реєстрації транспортних засобів: корисні уроки для України.

Юридична практика, 24 (807). *Центр політико-правових реформ* <<http://pravo.org.ua/ua/news/4783-zarubigeniy-dosvid-restratsiyi-transportnih-zasobiv-korisni-uroki-dlya-ukrayini>> (2019, червень, 12).

³ EU law (1999). Council Directive on the registration documents for vehicles. *Publications Office of the European Union* <[https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/22d93ceb-8d09-4bf7-9348-0019f33821d2/ language-en](https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/22d93ceb-8d09-4bf7-9348-0019f33821d2/language-en)> (2019, серпень, 14).

⁴ Директива 2009/40/ЄС Європейського Парламенту і Ради, 2009 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a24> (2019, травень, 06).

контролю на відміну від державного технічного огляду підлягають не всі транспортні засоби, а лише ліцензовані, які надають послуги з перевезення пасажирів та вантажів.

Незважаючи на запровадження єдиних вимог щодо реєстрації транспортних засобів в країнах ЄС все ж таки є певні відмінності. Одну з найбільш простих процедур реєстрації транспортних засобів має Швеція. В цій країні для здійснення перереєстрації транспортних засобів потрібен всього один документ – реєстраційний сертифікат на транспортний засіб (аналог свідоцтва про реєстрацію транспортного засобу в Україні). При першій реєстрації транспортного засобу його власнику видається такий документ, друга сторінка якого є незаповненою і використовується при продажі транспортного засобу як договір купівлі-продажу. В нього вписуються дані покупця, дату переходу права власності та підписи сторін. В день переходу права власності на транспортний засіб, новий власник повинен застрахувати його. Після заповнення другої сторінки реєстраційного документа вона поштою надсилається до Транспортного агентства, яке є цивільним органом¹. Обов'язок повідомити Транспортне агентство про страхування транспортного засобу покладається на страхову компанію, тому додаткових документів, які б підтверджували факт страхування транспортного засобу новому власнику транспортного засобу не потрібно надсилати до Транспортного агентства. Також слід зазначити, що цю процедуру можливо здійснити і в електронному вигляді, але для цього потрібно мати реєстраційний сертифікат на транспортний засіб нового зразка, а також діючі посвідчення водія як продавця, так і покупця.

Транспортне агентство упродовж трьох днів з моменту отримання належним чином заповненої другої сторінки реєстраційного сертифікату транспортного засобу надсилає новому власнику завірений реєстраційний сертифікат з чистою другою сторінкою для можливого подальшого продажу транспортного засобу.

Дещо складнішою є процедура реєстрації транспортного засобу у Франції. В цій країні для реєстрації транспортного засобу новий власник подає пакет документів до суб'єкта реєстрації – місцевого перфекту (цивільний місцевий орган державної влади). Але обов'язок щодо збирання всіх необхідних для реєстрації транспортного засобу документів покладається на продавця.

Процедура реєстрації транспортного засобу у Франції регламентується наказом Міністерства навколишнього середовища, енергетики та регіонального планування від 09.02.2009 «Про правила реєстрації транспортних засобів»² та як і в Сполученому Королівстві залежить від типу реєстраційного сертифікату. Якщо цей документ старого зразку (складається з однієї сторінки), він заповнюється продавцем та залишається в нього як підтвердження права власності до отримання нового реєстраційного сертифікату новим власником. На ньому ставиться відмітка про продаж, яка підтверджується підписом продавця та ставиться дата продажу транспортного засобу.

Реєстраційний документ нового зразку складається з двох частин – до основного документа прикріплюється відривний купон, який складається з 2 частин. Першу частину заповнює продавець та залишає її в себе, другу частину заповнює новий власник, на ній також ставляться підписи обох сторін. Ця частина залишається у нового власника і слугує тимчасовим реєстраційним документом впродовж місяця, протягом якого необхідно отримати постійно діючий реєстраційний сертифікат.

Серед документів, які готує продавець транспортного засобу, а новий власник подає до місцевого префекту для його перереєстрації слід виділити окрему форму документу про підтвердження купівлі-продажу транспортного засобу, бланк якого можна отримати в місцевій префекції, а також документ, що підтверджує проходження технічного огляду транспортного засобу.

Порядок реєстрації транспортного засобу у Великій Британії регламентований Положенням про регламент дорожнього транспорту³ та здійснюється як і в Швеції та Франції цивільним органом, а саме Агентством з ліцензування права керування та транспорту, яке є структурним підрозділом Департаменту транспорту Великої Британії.

¹ Sveriges Riksdag (2019). *Förordning (2001:650) om vägtrafikregister*. <http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/forordning-2001650-om-vagtrafikregister_sfs-2001-650> (2019, серпень, 14).

² Légifrance (2009). *Arrêté relatif aux modalités d'immatriculation des véhicules*.

<<https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000020237165&dateTexte=&categorieLien=id>> (2019, серпень, 14).

³ Legislation.gov.uk (2001). *The road vehicles (display of registration Marks) Regulations*.

<<http://www.legislation.gov.uk/ukxi/2001/561/contents/made>> (2019, серпень, 14).

Якщо реєстраційний сертифікат на транспортний засіб нового зразку та відповідає Директиві ЄС, процедура реєстрації транспортного засобу у Сполученому Королівстві не відрізняється від Шведської за винятком строків в отриманні реєстраційного сертифікату. Якщо в Швеції уповноваженим органом такий документ надсилається новому власнику протягом 2-3 днів, то у Великій Британії цей строк складає до 6 тижнів. Вразі виготовлення реєстраційного сертифікату за старим зразком, потрібно буде ще заповнити додаткову форму.

В системі надання послуг органами поліції населенню цікавим видається досвід Грузії. В цій країні функціонує сервісне агентство Міністерства внутрішніх справ Грузії – це підрозділ, який надає будь-які послуги, пов'язані з транспортними засобами, в тому числі їх розмитнення, прийом платежів, пов'язаних із цим, огляд експертами, виготовлення державного номерного знака, посвідчення водія, складання теоретичного та практичного екзамену з надання права на керування, видачу дозволу на купівлю різного виду зброї, її реєстрація та переоформлення, надання довідок про несудимість, виконання функцій по стилю тощо^{1,2}. Для якісного надання поліцією адміністративних послуг діє розвинена на державному рівні комп'ютерна система. Швидкість та якість послуги досягається оптимізацією документів, необхідних для її отримання, централізацією послуг, тобто можливістю отримати різні послуги з одного центру. І найголовніше – це принцип за яким побудована вся система надання адміністративних послуг поліцією – пріоритет прав, свобод і законних інтересів людини. Споживачі адміністративних послуг високо оцінюють діяльність поліції в цій сфері, що дозволяє ставити Грузію в приклад багатьом країнам пострадянського простору.

Висновок. Проаналізувавши досвід країн з високим рівнем забезпечення безпеки дорожнього руху та забезпечення прав та свобод громадян, приходимо до висновку, що в більшості країн адміністративні послуги щодо реєстрації, перереєстрації транспортних засобів надаються цивільними державними органами без здійснення огляду транспортного засобу та перевірки ідентифікаційних номерів транспортних засобів.

Найбільшим раціональним вбачається в Україні імплементація досвіду Швеції щодо надання адміністративних послуг в сфері реєстрації, перереєстрації транспортних засобів. Перш за все, вважаємо за необхідне відмовитись від практики здійснення огляду транспортного засобу та перевірки ідентифікаційних номерів його складових частин на відповідність свідоцтву про реєстрацію транспортного засобу перед здійсненням реєстрації, перереєстрації транспортного засобу та запровадити надання цієї послуги через ЦНАП. Але таку практику можливо втілити в життя лише після запровадження обов'язкового технічного контролю для всіх без виключення транспортних засобів.

Також необхідно забезпечити можливість подачі документів для здійснення реєстрації, перереєстрації шляхом безпосереднього звернення до будь-якого ЦНАП за вибором споживача адміністративної послуги або ж подачі таких документів поштою чи електронними засобами зв'язку. Враховуючи досвід Швеції вбачається можливим спростити перелік необхідних документів для здійснення реєстрації, перереєстрації транспортних засобів, обмежившись лише документом, що підтверджує купівлю-продаж транспортного засобу та його страхування новим власником.

References:

1. NY Vehicle and Traffic Law (2018). Article 14. *Consolidated Laws of New York's*. <<http://ypdcrime.com/vt/article14.htm>> (2019, August, 14). [in English].
2. Vehicle Code – VEH (2019). *California legislative Information VEH*. <[https://leginfo.ca.gov/faces/codesTOCSelected.xhtml?tocCode=VEH&tocTitle="+Vehicle+Code+"+VEH](https://leginfo.ca.gov/faces/codesTOCSelected.xhtml?tocCode=VEH&tocTitle=)> (2019, August, 14). [in English].
3. Shkolnyj, Y. (2013). Zarubizhnyj dosvid reyestratsiyi transportnyh zasobiv: korysni uroky dlya Ukrayiny [Foreign experience of vehicle registration: useful lessons for Ukraine]. *Yurydychna praktyka* [Legal practice], 24 (807) <<http://pravo.org.ua/ua/news/4783-zarubigeniy-dosvid-restratsiyi-transportnih-zasobiv-korisni-uroki-dlya-ukrayini>> (2019, June, 12). [in Ukrainian].
4. EU law (1999). Council Directive on the registration documents for vehicles. *Publikations Office of the European Union* <<https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/22d93ceb-8d09-4bf7-9348-0019f33821d2/language-en>> (2019, August, 14). [in English].

¹ Official website of the interior ministry of georgia (2019). *Service agency* <<https://police.ge/ge/lepl/tomsakhurebis-saagento?sub=488>> (2019, серпень, 14).

² Яценко О. (2014) Аналіз міжнародного досвіду надання адміністративних послуг правоохоронними органами. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*, 29 (2), 2, 108-111.

5. *Dyrektyva 2009/40/Yes Yevropejskogo Parlamentu i Rady (Verhovna Rada Ukrayiny)*. [Directive 2009/40/EC of the European Parliament and of the Council (Verkhovna Rada of Ukraine)] *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a24> (2019, May, 06) [in Ukrainian].
6. Sveriges Riksdag (2019). *Förordning (2001:650) om vägtrafikregister*. <http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/forordning-2001650-om-vagtrafikregister_sfs-2001-650> (2019, August, 14). [in French].
7. Legislation.gov.uk (2001). *The road vehicles (display of registration Marks) Regulations*. <<http://www.legislation.gov.uk/uksi/2001/561/contents/made>> (2019, August, 14). [in English].
8. Service agency. *Official website of the interior ministry of georgia* <<https://police.ge/ge/lepl/momsakhurebis-saagento?sub=488>> (2019, August, 14). [in English].
9. Yacenko, O. (2014) Analiz mizhnarodnogo dosvidu nadannya administratyvnyh poslug pravohoronnymy organamy [Analysis of international experience in providing administrative services to law enforcement agencies]. *Naukovyj visnyk Uzhgorodskogo nacionalnogo universytetu. Seriya PRAVO*. [Scientific Bulletin of Uzhgorod National University. The Law series], 29 (2), 2, 108-111. [in Ukrainian].

Євген Борисов

Міжнародний гуманітарний університет, Україна

ДЕРОГАЦІЯ У МЕХАНІЗМАХ МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ООН ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

Yevhen Borysov

International Humanitarian University, Ukraine

DEROGATION IN THE UN INTERNATIONAL CONVENANT ON CIVIL AND POLITIC RIGHTS MECHANISMS

The author researched the normative and essential volume of the derogation from States' obligations. He analyzed the provisions of the universal international treaties that contains the humanitarian and human rights obligations relative to the persons, researched the practice of the UN Human Rights Council, of the UN Commission on Human Rights and its Sub-Commission, of the UN Human Rights Committee, also as the doctrinal sources. There is proved that realization, execution and implementation of the derogation is legally possible only in the full compliance with international standards of its grounds, forms and procedures and of information about it, that such realization establishes additional positive obligation of the derogating State.

Keywords: derogation, exigencies of the situation, human rights, limitation the rights, life of the nation, public emergency, universal treaties.

Питання реалізації відступу держав від своїх зобов'язань у сфері надання певних прав фізичним особам у XX ст. викристалізувалися у декілька універсальних та регіональних договірних механізмів. Одною з найважливіших та найбільш практично розроблених процедур у цій сфері вбачається відступ (дерогація) держав від зобов'язань згідно норм Міжнародного пакту ООН про громадянські та політичні права 1966 р. (далі – МПГПП). Зазначена проблематика досі є малодослідженою у сучасній доктрині міжнародного права, при чому не лише у вітчизняній. Можна вказати лише на згадку відповідної проблематики у роботах А. Х. Абашидзе, М. М. Антонович, О. С. Гондаренка, М. Ю. Гремзи, А. ДеЗаяса, А. Ю. Замули, А. Є. Зубаревої, В. В. Мицика, Г. Дж. Налді, Т. Опсала, Т. Л. Сироїд, Х. Дж. Стейнера, Дж. А. Уолкейта, В. Ю. Ухова, Н. Ю. Фаяда, Д. Д. Фішера, М. Г. Шмідта, І. Д. Ягофарової та ін¹. Досі ж узагальнення відповідних механізмів дерогації не проводилися, отже відповідний аналіз вбачається актуальним. Саме тому метою статті визначено системна характеристика нормативного та сутнісного змісту механізму дерогації як відступу держав від власних зобов'язань згідно норм МПГПП. Розв'язання цієї мети має ґрунтуватися на аналізі норм, інститутів та механізмів як МПГПП так і інших міжнародних договірних актів, які містять гуманітарні та правозахисні зобов'язання щодо фізичних осіб, дослідженні та співвідношенні практики Ради ООН з прав людини, Комісії ООН з прав людини, її підкомісії, Комітету ООН з прав людини (далі – КПЛ), доктринальних джерел.

Згідно з ст. 4 МПГПП під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації (англ. «life of the nation») перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці МПГПП можуть вживати заходів на відступ (англ. «derogating») від своїх зобов'язань за МПГПП лише в мірі, якою це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.

Зазначене положення ч. 1 ст. 4 МПГПП не може бути підставою для якихось відступів від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15, 16 і 18, при цьому будь-яка держава, що бере участь у МПГПП і

¹ Зубарева, А.Є. (2015) *Міжнародно-правовий статус Комітету ООН з прав людини*. Одеса, 24.

використовує право відступу (дерогації), повинна негайно інформувати інші держави, що беруть участь у МПГПП, за посередництвом Генерального секретаря ООН про положення, від яких вона відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також зроблено повідомлення аналогічним шляхом про дату, коли держава припиняє такий відступ¹. Ґрунтуючись на наведеній нормі сучасні дослідники розподіляють захищені Пактом права на дві групи. Це стосується прав «щодо яких жодні обмеження неможливі» та права, що можуть підлягати обмеженням². Втім, саме такий підхід має недоліки, які висвітлюють різницю між відступом держави від власних договірних зобов'язань та можливістю обмеження гарантованих МПГПП прав за певних обставин.

Отже, наприклад, МПГПП дійсно забороняє відступу, за надзвичайних обставин, від свободи думки, совісті та віросповідання, але при цьому ці права об'єктивно можуть бути предметом законодавчих обмежень, згідно ч. 3 ст. 18 МПГПП. Та навпаки, пропаганда війни та виступи на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства абсолютно заборонені ст. 20 МПГПП, але при цьому в ст. 4 дозволяється відступ держави від цих зобов'язань у сфері прав людини.

Слід додати, що Загальні зауваження – з метою тлумачення норм ст. 4 МПГПП тривалий час обговорювалися на засіданнях КПЛ. У цьому контексті вартою на дослідження вбачається дискусія щодо їх проекту на 1797-му засіданні КПЛ 27 жовтня 1999 р., відображена у документі КПЛ ССРР/С/66/Р.8. Ця дискусія модерувалася С. М. Квігора, юристом з Чилі, що раніше очолювала Міжамериканський суд з прав людини, та ґрунтувалася на доповіді Спеціального доповідача Мартіна Шейніна (Фінляндія). Згідно позиції М. Шейніна відповідний проект мав вирішити проблему «сірої зони», яка виникла між застосуванням норм МПГПП та приписами міжнародного гуманітарного права. Спеціальний доповідач закликав КПЛ бути активнішим у аналізі факті дeroгацій, аналізував ситуації за якими відступ від зобов'язань не є допустимим зокрема й не передбачених у ст. 4 МПГПП³.

Важливими вбачаються міркування члена КПЛ від Тунісу Абдельфатаха Амора який вказав на подвійну мету ст. 4 МПГПП – захистити фундаментальні права людини та водночас захистити життя нації. Він вказав, що аналіз юридичної форми надзвичайного стану в державах є недостатнім для розуміння цієї подвійної мети, адже у багатьох країнах такий стан є формою узаконювання системних порушень прав людини протягом десятиріч. Він вказав, що у багатьох країнах Азії та Африки «існування нації є більш теоретичним ніж реальним», та що у таких країнах «життя нації» є формою не повністю добровільного співіснування спільнот з яскравими відмінностями в економіці, етнічних та релігійних рисах; крім того часто формуванню нації заважають зовнішні сили. За таких умов А. Амор висунув тезу неприпустимості запровадження іноземного панування чи анархії через питання прав людини, неприйнятності зловживання механізмами дeroгації для обмеження права народів на самовизначення⁴.

Аналогічні міркування висловив й представник Індії у КПЛ П. Н. Бхагваті оцінюючи політичне життя у постколоніальних країнах; крім того він вказав на потребу чіткого розуміння категорії дeroгації, як вжитого у ст. 4 МПГПП терміну, але водночас відзначив гнучкість категорії загроз життю нації, із цими тезами погодився член КПЛ від Польщі Р. В'єрушевські. Експерт від Аргентини у КПЛ І. С. Йрігойєн, погоджувшись із більшістю думок з питань проекту Заключних зауважень, визнав важливість неприпустимості дeroгації за ст. 4 МПГПП від зобов'язань за правами, які визнано абсолютними іншими універсальними та регіональними міжнародними угодами⁵.

Істотним серед актів КПЛ, що є актуальними сьогодні у вимірі питання відступу від зобов'язань держав, стали опрацьовані за підсумками вище дослідженої дискусії, Зауваження загального порядку № 29, що стосується відступів від положень Пакту під час надзвичайного стану (стаття 4), затверджені на 1950-му засіданні Комітету 24 липня 2001 р., документ

¹ *International Covenant on Civil and Political Rights*, 1966 (United Nations). OHCHR <<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>> (2018, грудень, 23).

² Зубарева, А.Є. (2015) *Міжнародно-правовий статус Комітету ООН з прав людини*. Одеса, 38.

³ *Draft general comment on article 4 of the Covenant (CCPR/C/66/R.8)*, 1999 (Human Rights Committee). UN Treaty Body Database <http://tbinetnet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx> (2018, грудень, 23).

⁴ Там само.

⁵ Там само.

HRI/GEN/1/Rev.5/Add.1 (далі – Зауваження № 29). Ці Зауваження були схвалені на заміну подібних Зауважень загального порядку № 5, прийнятих на тринадцятій сесії КПЛ у 1981 р¹.

Зауваження № 29 відзначає, що заходи, вживані країнами у відступ від норм МПГПП, мають носити мати винятковий та тимчасовий характер, перед їх вжиттям державою мають бути дотримані дві ключових умови. До них належить сам факт ситуації, рівнозначній надзвичайному стану, за якій «життя нації перебуває під загрозою», та факт офіційного оголошення державою-учасником про введення надзвичайного стану, що має виключне значення «для підтримки принципів законності та верховенства права в період, коли це найбільше необхідно». Адже, як вказується у Зауваженні № 29, оголошуючи про введення надзвичайного стану з наслідками дерогації, держави мають дотримуватися рамок власних конституційних й інших законодавчих приписів щодо такого надзвичайного стану. КПЛ має спостерігати за відповідністю цих національних актів ст. 4 МПГПП, та їх застосуванням у її розвиток; для цього держави мають включати відповідні ситуації до національних доповідей до КПЛ у вигляді «достатньої та точної інформації про... законодавство та практику»².

Цікавою є ст. 3 Зауважень № 29 за якою констатується ключовий характер критерію «загрози для життя нації» під час заворушень або лиха для їх кваліфікації за ч. 1 ст. 4 МПГПП. Підкреслюється роль норм міжнародного гуманітарного права, що мають застосовуватися в умовах збройного конфлікту на додаток до положень ст. 4 та п. 1 ст. 5 МПГПП для запобігання зловживань надзвичайними повноваженнями, вказується на застосування ст. 4 лише за умов «загрози для життя нації», навіть в умовах збройного конфлікту. Водночас зі ст. 3 Зауважень № 29 випливає, що за умов збройного конфлікту довести для КПЛ ситуацію можливості застосування ст. 4 МПГПП державі простіш ніж на умов відсутності такого конфлікту. У Зауваженнях № 29 містяться посилання на низку окремих Заклучних зауважень щодо доповідей держав до КПЛ, у яких КПЛ висловлював занепокоєння через стан справ у низці держав, що здійснили дерогацію від норм МПГПП без дотримання норм ст. 4 у вищенаведеному вимірі або із застосуванням законодавства яке не відповідає ст. 4 МПГПП³.

У ст. 4 Зауважень № 29 приписується, щоб заходи за ст. 4 МПГПП слід застосовувати виключно якщо це «зумовлено гостротою становища», зокрема щодо тривалості, територіального охоплення та матеріальної сфери застосування надзвичайного стану та заходів в рамках дерогації. Спеціально констатується різниця дерогації за ст. 4 та обмежень прав, які допускаються навіть в звичайних умовах низкою положень МПГПП, але при цьому зазначається важливість пропорційності та спів розмірності як дерогації так й обмежень прав, як серед іншого було вказано у Заклучних зауваженнях КПЛ до Ізраїлю 1998 р. CCPR/C/79/Add.93. Додатково у ст. 5 Зауважень № 29 вказується, що саме «гострота становища» має зумовлювати не лише сам факт оголошення надзвичайного стану, але й передбачати вжиття конкретних заходів в умовах «стихійного лиха, масових заворушень із проявами насильства чи великої промислової аварії». Додається, що можливість обмеження окремих визначених МПГПП прав, таких як свободи пересування чи зібрань у таких ситуаціях «в цілому достатня» та не потребує відступу держав за ст. 4 Пакту⁴.

Крім того, у ст. 6 Зауважень № 29 відзначається, що перерахування у ч. 2 ст. 4 МПГПП норм що не охоплюються можливістю дерогації, «не означає, що від інших статей Пакту можна відступати довільно, навіть якщо життя нації перебуває під загрозою», водночас у ст. 7 цього документу КПЛ додається, що «кваліфікація будь-якого положення Пакту, яке не передбачає відступу, не означає неможливості будь-яких обґрунтованих обмежень», із посиланням на ст. 18 МПГПП, від норм якої не можна відступати за ст. 4, але права, гарантовані якою, підлягають обмеженням із наведенням тринадцяти прикладів, вказаних КПЛ у Заклучних зауваженнях з національних доповідей.

На додаток у ст. 8 Зауважень № 29 досліджено питання співвіднесення можливості відступу від норм ст. 2, ст. 3, ч. 1 ст. 14, ч. 4 ст. 23, ч. 1 ст. 24, ст. 25 та ст. 26 МПГПП які забороняють

¹ Draft general comment on article 4 of the Covenant (CCPR/C/66/R.8), 1999 (Human Rights Committee). *UN Treaty Body Database* <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx> (2018, грудень, 23).

² General Comment № 29 on Derogations during a State of Emergency (article 4) 2001 (Human Rights Committee). *UN Treaty Body Database* <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=HRI%2fGEN%2f1%2fRev.5%2fAdd.1&Lang=en> (2018, грудень, 23).

³ Там само.

⁴ Там само.

дискримінацію, та потреби недискримінаційного застосування норм ч. 1 ст. 4 Пакту. При цьому у ст. 9, ст. 10 цих Зауважень відзначено неприпустимість відступу через застосування ст. 4 МПГПП від зобов'язань за гуманітарним правом, або від інших договірних зобов'язань. В якості прикладів у примітках до Зауважень № 29 наведено Конвенцію ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., у якій немає клаузули про відступи, та більше, міститься норма про її застосування у надзвичайних ситуаціях (ст. 38)¹. Цими прикладами було зазначено й доктринальні джерела й резолюції міжнародних структур².

Серед іншого це доповіді про мінімальні гуманітарні стандарти до Комісії з прав людини E/CN.4/1999/92, E/CN.4/2000/94 та E/CN.4/2001/91, Паризькі мінімальні стандарти в області прав людини в період надзвичайного стану 1984 р., доповіді Спеціального доповідача г-на Леандро Деспуї з питання про права людини та надзвичайні положення E/CN.4/Sub.2/1996/19, E/CN.4/Sub.2/1997/19, Декларація Турку щодо мінімальних гуманітарних стандартів, включена до доповіді Підкомісії з запобігання дискримінації та захисту меншин E/CN.4/1995/116³, та Сіракузькі принципи щодо положень МПГПП, що стосуються обмежень і відступів⁴.

Слід вказати, що перелік норм МПГПП у його ст. 4, від яких дерогація неможлива, у ст. 11 Зауважень № 29 тлумачиться серед іншого як «визнання імперативного характеру деяких основних прав, закріплених в Пакті в договірній формі», а у ст. 12 зауважень – співвідноситься із злочинами проти людяності. Більш того, у ст. 13 Зауважень № 29 спеціально відзначається неприпустимість дерогації щодо гуманного поводження та поваги до людської гідності (попре відсутність відповідної ст. 10 МПГПП у переліку норм, від яких дерогація є неможливою), взяття заручників, викрадень або таємних затримань, захисту прав осіб, що належать до меншин, депортації або насильницького переміщення населення (із посиланням на Римський статут Міжнародного кримінального суду) та пропаганди війни.

Також у ст.ст. 14-17 Зауважень № 29 йдеться про гарантії захисту прав в умовах застосування ст. 4 МПГПП, із підкресленням неможливості відступу під час дерогації від забезпечення засобів правового захисту, що є «договірним зобов'язанням, яке впливає з усього Пакту в цілому», із констатацією неможливості скасування в рамках дерогації судового захисту прав, від яких дерогація є неможливою, та із визнанням потреби дотримання під час дерогації режиму міжнародного повідомлення⁵. Зазначені тези Зауважень № 29 підкріплюються положеннями питань КПЛ до держав за підсумками їх звітів. Це можна побачити з Переліку питань КПЛ щодо третього чергового звіту Сирії від 28 квітня 2005 р. CCPR/C/SYR/2004/3 (ст. 6 «Надзвичайний стан за ст. 4»)⁶, у Переліку питань КПЛ від 13 серпня 2004 р. CCPR/C/82/L/ALB щодо первинного звіту Албанії у частині «Дерогація та протидія тероризму, ст. 4»⁷ тощо.

Відповідна активність КПЛ із перевірки стану дотримання умов дерогації серед іншого відображена у Консолідованому керівництві щодо звітів держав згідно МПГПП, схваленому Радою

¹ *Convention on the Rights of the Child, 1989* (United Nations) OHCHR <<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>> (2018, грудень, 23).

² *General Comment № 29 on Derogations during a State of Emergency, article 4, 2001* (Human Rights Committee). *UN Treaty Body Database* <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=HRI%2fGEN%2f1%2fRev.5%2fAdd.1&Lang=en> (2018, грудень, 23).

³ *Declaration of Turku, 1995* (Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities). *Official Documents System of the United Nations* <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G95/104/68/img/G9510468.pdf?OpenElement>> (2018, грудень, 23).

⁴ *The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights 1985* (United Nations) E/CN.4/1985/4. *eSubscription to United Nations Documents* <<http://undocs.org/en/E/CN.4/1985/4>> (2018, грудень, 23).

⁵ *General Comment № 29 on Derogations during a State of Emergency, article 4, 2001* (Human Rights Committee). *UN Treaty Body Database* <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=HRI%2fGEN%2f1%2fRev.5%2fAdd.1&Lang=en> (2018, грудень, 23).

⁶ *List of issues to be taken up in connection with the consideration of the Third Periodic Report of the Syrian Arab Republic, 2005* (Human Rights Committee). *UN Treaty Body Database* <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2F84%2FL%2FSYR&Lang=en> (2018, грудень, 23).

⁷ *List of issues to be taken up in connection with the consideration of the Initial Report of the Republic of Albania, 2004* (Human Rights Committee). *UN Treaty Body Database* <https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2FC%2F82%2FL%2FALB&Lang=en> (2018, грудень, 23).

з прав людини ООН на її 70-й сесії 26 лютого 2001 р. CCPR/C/66/GUI/Rev.2, згідно частини С.3 якого період, підстави, наслідки та процедури запровадження та припинення стану дерогації за ст. 4 МПГПП мають бути досліджені КПЛ у повному обсязі окремо щодо кожної статті Пакту, від якої здійснено відступ. Аналогічна норма містилася й у частині С.3 попереднього Консолідованого керівництва від 29 вересня 1999 р. CCPR/C/66/GUI¹. Також варто вказати на окремі положення Зауважень загального порядку № 31 КПЛ ООН щодо природи загальних правових зобов'язань, що накладаються на держави-учасники МПГПП, від 29 березня 2004 р. Зокрема в них вказується, що увага держав до можливого порушення норм МПГПП «слід розглядати як відображення загальної законної зацікавленості, а аж ніяк не як недружній акт»², що можна презумувати й до ситуації дерогації.

Істотним серед висвітлених вище питань доктринальним актом вбачаються Сіракузькі принципи тлумачення обмежень та відступів (англ. «limitation and derogation») від положень МПГПП, схвалені на конференції науковців та експертів з прав людини, що відбулася 30 квітня до 4 травня 1984 р. під егідою Міжнародної комісії юристів, Міжнародної асоціації пенітенціарного права, Інститутом прав людини Урбана Моргана тощо. Сіракузькі принципи були передані до уваги Комісії ООН з прав людини Нідерландами (документ ООН E/CN.4/1985/4) та після цього широко використовуються доктриною й практикою міжнародного права³.

Вже з назви Сіракузьких принципів можна побачити, що вони охоплюють ситуації як обмежень, так і відступів від норм МПГПП, роз'яснюючи відповідні приписи Пакту. Питання відступу (дерогації) від прав людини у зв'язку із надзвичайним станом висвітлене у II частині Сіракузьких принципів. Так, за ст. 39 цього документу держава-учасниця МПГПП може вживати заходів, що відступають від своїх зобов'язань тільки у випадках виняткової та реальної чи неминучої небезпеки, яка загрожує життю нації. У цій нормі Сіракузьких принципів загроза життю нації тлумачиться як загроза, що зачіпає все населення та всю чи частину території держави, та становить небезпеку для фізичного здоров'я населення, політичної незалежності або територіальної цілісності держави, чи – для достатнього функціонування інститутів, необхідних для забезпечення і захисту визнаних у МПГПП прав. При цьому у ст.ст. 40 та 41 Сіракузьких принципів додається, що міжнародні конфлікти або безладдя, які не призводять до виникнення серйозної і неминучої загрози життю нації, не можуть служити підставою для відступу від положень згідно ст. 4 МПГПП, а що «економічні складності самі по собі не можуть бути підставою для відступу від прав» узагалі⁴.

Згідно з нормами ст.ст. 42-50 Сіракузьких правил ретельно регламентується порядок дерогації та її припинення. Зокрема підкреслюється, що держава-учасниця МПГПП, яка здійснює дерогацію від положень МПГПП, має офіційно оголосити про введення надзвичайного стану в зв'язку з наявністю загрози життю нації, при чому в національному законодавстві процедури оголошення надзвичайного стану повинні бути передбачені завчасно. Цікаво, що хоча й МПГПП, й Загальні зауваження № 29, й Сіракузькі принципи послідовно вказують про можливість дерогації не за будь-якого надзвичайного стану, але виключно за такого, що загрожує життю нації, опис такої загрози (загроз), їх класифікація чи визначення у законодавстві про надзвичайний стан вказаними джерелами від держав не вимагаються⁵.

У нормах ст.ст. 51-57 Сіракузьких принципів ретельно тлумачиться вимога співрозмірності дерогації, запроваджена у ст. 4 МПГПП, а саме щодо можливості відступу від зобов'язань «тільки в тій мірі, в якій це потрібно гостротою становища». Така «гострота становища» (англ. «exigencies

¹ Consolidated guidelines for State reports under the International Covenant on Civil and Political Rights, 2001 (Human Rights Committee). *UN Treaty Body Database* <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2F66%2FGUI%2FRev.2&Lang=en> (2018, грудень, 23).

² *General Comment № 31: The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant*, 2004 (Human Rights Committee). *OHCHR* <[http://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/c\)GeneralCommentNo31TheNatureoftheGeneralLegalObligationImposedonStatesPartiestotheCovenant\(2004\).aspx](http://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/c)GeneralCommentNo31TheNatureoftheGeneralLegalObligationImposedonStatesPartiestotheCovenant(2004).aspx)> (2018, грудень, 23).

³ The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights 1985 (United Nations). *eSubscription to United Nations Documents* <<http://undocs.org/en/E/CN.4/1985/4>> (2018, грудень, 23).

⁴ Там само.

⁵ Там само.

of the situation») пояснюється у принципах 1984 р. тим, що всі заходи дерогації мають бути вжиті виключно згідно з суворою необхідністю усунення загрози життю нації, мають вводитися на термін і на території, де це строго необхідно; заходи мають бути пропорційними з природою і масштабами загрози життю нації¹.

Істотним також є припис ст. 53 Сіракузьких правил, за яким дерогація не є відповідною «гостроті становища», якщо для усунення загрози життю нації буде достатньо «звичайного обмеження прав», передбаченого окремими положеннями МПГПП. При цьому необхідною є як об'єктивна оцінка гостроти становища, так і спрямування дерогації на усунення нагальної, очевидної, дійсної чи неминучої небезпеки; тому дерогація не може застосовуватися лише через очікування потенційних подій. На конституційному рівні мають бути забезпеченими «можливість швидкого й періодичного, незалежного перегляду законодавцями положень про необхідність дерогації», відсутність монополії державної влади на визначення «гостроти становища». Для осіб, що вважають себе потерпілими від дерогації, яка нібито не була зумовлена «гостротою становища», держава має забезпечити ефективні засоби правового захисту².

Крім наведених норм, які вочевидь були виведені авторами Сіракузьких принципів із самих положень МПГПП та наявного на 1984 р. досвіду практичного застосування пакту, положення ст.ст. 61-70 цих принципів ґрунтуються на ширших засадах, адже дерогація «відбувається не в правовому вакуумі» та неї «застосовні кілька загальних принципів права». Зокрема це вимога об'єктивного та добросовісного аналізу ситуації, потреба обмежувального тлумачення норм МПГПП, що дозволяють дерогацію, потреба максимального збереження під час надзвичайного стану принципу верховенства закону, із правомірним відступом від нього лише у край обмежених випадках. При цьому стверджується, що оцінка правомірності дерогації має здійснюватися із урахуванням ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини, Женевських конвенцій 1949 р. та конвенцій МОП³.

Особливу увагу у документі звернуто на норми права Женеви щодо прав особи на справедливий суд та на закріплені в основних конвенціях МОП свободу зборів, право на рівні умови праці, права профспілок та робочих, заборону работоргівлі, обмеження примусової праці, відступ від яких є неприпустимим в період дії надзвичайного стану. Також, ґрунтуючись на міжнародному звичаєвому праві, автори Сіракузьких принципів вказують, що за жодних обставин жодна держава, навіть та, що не є учасницею МПГПП, не може призупиняти дію або порушувати такі фундаментальні права, як: право на життя, право на неприпустимість зворотної дії кримінального закону, право на свободу від катувань чи жорстокого або нелюдського поводження; право на свободу від утримання в підневільному стані⁴.

Сіракузьких принципах 1984 р. дуже ретельно описуються й аспекти дерогації від гарантованих ст. 9 та ст. 14 МПГПП права на свободу від довільного затримання і арешту та права на справедливий і публічний розгляд кримінальної справи в суді. Це обґрунтовується тим, що «практично неможливо уявити собі надзвичайний стан в якому був би строго необхідна відмова людині в фундаментальному праві на повагу гідності, властивій людській особистості». Окремо Сіракузькі принципи підкреслюють значущість в умовах дерогації презумпції невинуватості та інших гарантій підсудного, таких як інформування зрозумілою мовою про зміст обвинувачення, достатній час та можливості для підготовки захисту, взаємодію з вільно обраним самим захисником, право на безоплатного захисника, на суд в присутності захисника, на свободу від свідчень проти себе, право на виклик і допит свідків, право на апеляцію, право на публічність розгляду справи, неприпустимість повторного покарання⁵.

Слід проаналізувати й рекомендації до КПЛ та інших органів ООН, які містяться у ст.ст. 71-76 Сіракузьких принципів. Зокрема у них вказано, що КПЛ при здійсненні повноважень з розгляду доповідей і зауважень про доповіді «може і зобов'язаний здійснювати нагляд за законодавством і практикою держав на предмет дотримання ними статті 4» МПГПП. Для визначення, чи було

¹ The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights 1985 (United Nations). *eSubscription to United Nations Documents* <<http://undocs.org/en/E/CN.4/1985/4>> (2018, грудень, 23).

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

дотримано державою ст. 4 члени КПЛ можуть та зобов'язані розглядати достовірну на їх погляд інформацію від інших міжурядових органів, неурядових організацій і приватних осіб. КПЛ отримав рекомендацію розробити процедуру додаткових доповідей для держав, що повідомили про дерогацію, а також процедури розгляду повідомлень індивідів, що дозволить заслуховувати авторів повідомлень та свідків усно, прийняти практику візитів в держави, щодо яких є звинувачення про порушення ними положень МПГПП. Ці пропозиції Сіракузьких принципів у наступному враховано не було, що впливає з аналізу Зауважень № 29 та практики КПЛ ООН у кінці XX та початку XXI ст.

Отже можна прийти до висновку про формування у міжнародному праві спеціального механізму відступу (дерогації) держав від власних зобов'язань у сфері громадянських та політичних прав людини, запроваджений МПГПП та розвинутий у рішеннях та зауваженнях КПЛ, у рекомендаційних актах структур ООН та в доктринальних документах. Основними рисами цього механізму вбачаються відмінність, разом із взаємною залежністю, від механізму обмеження відповідних прав, його ув'язування із колективними правами через використання категорії «життя нації», діяльність із врахуванням інститутів імперативних норм міжнародного права, механізмів міжнародного гуманітарного та міжнародного трудового права. Застосування такого механізму державами можливо виключно з урахуванням відповідних універсальних міжнародних стандартів щодо підстав, форм та процедур дерогації та повідомлення про неї, його використання накладає на державу додаткові позитивні обов'язки. Співвідношення дерогації за МПГПП із процедурами відступу держав за зобов'язаннями за іншими універсальними міжнародними договорами у сфері прав людини та за регіональними угодами з прав людини має стати предметом додаткового наукового пошуку.

References:

1. Consolidated guidelines for State reports under the International Covenant on Civil and Political Rights, 2001 (Human Rights Committee). UN Treaty Body Database <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2F66%2F66%2FRev.2&Lang=en> (2018, December, 23). [in English].
2. Convention on the Rights of the Child, 1989 (United Nations) OHCHR <<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx>> (2018, December, 23). [in English].
3. Declaration of Turku, 1995 (Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities). Official Documents System of the United Nations <<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G95/104/68/img/G9510468.pdf?OpenElement>> (2018, December, 23). [in English].
4. Draft general comment on article 4 of the Covenant (CCPR/C/66/R.8), 1999 (Human Rights Committee). UN Treaty Body Database <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx> (2018, December, 23). [in English].
5. General Comment № 29 on Derogations during a State of Emergency (article 4) 2001 (Human Rights Committee). UN Treaty Body Database <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=HRI%2fGEN%2f1%2fRev.5%2fAdd.1&Lang=en> (2018, December, 23). [in English].
6. General Comment № 31: The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant, 2004 (Human Rights Committee). OHCHR <<http://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/Compilation/Pages/c>> (2018, December, 23). [in English].
7. International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 (United Nations). OHCHR <<https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>> (2018, December, 23). [in English].
8. List of issues to be taken up in connection with the consideration of the Third Periodic Report of the Syrian Arab Republic, 2005 (Human Rights Committee). UN Treaty Body Database <http://tbinternet.ohchr.org/_layouts/treatybodyexternal/Download.aspx?symbolno=CCPR%2F64%2F84%2F2FSYR&Lang=en> (2018, December, 23). [in English].
9. The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights 1985 (United Nations) E/CN.4/1985/4. eSubscription to United Nations Documents <<http://undocs.org/en/E/CN.4/1985/4>> (2018, December, 23). [in English].
10. Zubareva, A. Ye. (2015). *Mizhnarodno-pravovyy status Komitetu OON z prav lyudyny* [The International Legal Status of the UN Committee on Human Rights]. Odesa. [in Ukrainian].

THEORETICAL AND HISTORICAL PROBLEMS OF LAW AND POLITICS

Алла Дакал, к. м. н.

Національна академія Державного управління при Президентіві України

ПРАВА ДИТИНИ В СИСТЕМІ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОБІЗНАНІСТЬ ДІТЕЙ В СВОЇХ ПРАВАХ

Alla Dakal, PhD in Medical Science

National Academy of Public Administration under the President of Ukraine

CHILD'S RIGHTS IN THE HUMAN RIGHTS SYSTEM AND CHILDREN'S AWARENESS OF THEIR RIGHTS

The article is devoted to the assessment of conformity of reflection of children's interests with modern international and national strategic documents in the field of child protection. In addition to the Constitution of Ukraine, the legal status of the child is determined by a number of laws and regulations that ensure the development of children, and the establishment of guarantees and benefits for young citizens of our country. Despite their considerable number, the result of the actions is not always effective. One of the reasons is the ignorance of the children of their rights. An anonymous survey was conducted to determine children's awareness of their rights. Excel computer program was used to process the results.

It is determined that the national problem is the low level of children's trust in the state. The directions of the solution to the given problem are offered. The positive results that will be obtained through bilateral cooperation are described.

Keywords: children's rights, UN Convention on the Rights of the Child, public administration, child protection, children's awareness of their rights, anonymous survey.

Постановка проблеми. Головним завдання держави має бути створення якнайкращих умов для збереження здоров'я і розвитку кожної дитини та забезпечення ефективної системи реалізації особистості. Ця система полягає у розкритті потенціалу юних громадян шляхом виявленні їх навичок, здібностей, впевненості у собі та ствердженні людської гідності. У контексті реалізації євроінтеграційних прагнень українського суспільства, світових демократичних та гуманістичних тенденцій дотримання та захист прав дітей має бути пріоритетом державної політики. Надзвичайно важливим при цьому є забезпечення дієвості такої політики на практиці, а не лише декларування загальновідомих норм і правил.

Аналіз останніх публікацій та визначення невирішених раніше частин загальної проблеми. Для забезпечення дітям можливості визначити себе як особистість і реалізувати свої можливості в безпечних і сприятливих умовах, в середовищі сім'ї та в країні, для підготовки їх до життя у суспільстві і захисту, створено ряд документів на міжнародному та державному рівнях.

Діти отримали належне визнання серед соціальних пріоритетів в XX столітті. 20 листопада 1959 року Генеральною асамблеєю Організації Об'єднаних Націй було проголошено Декларацію прав дитини. Мета якої є забезпечення дітям щасливого дитинства, користування правами і свободами, які в ній передбачені. Вона закликає батьків, а також добровільні організації, місцеву владу і національні уряди визнати і намагатися дотримуватися цих прав шляхом законодавчих та інших заходів.

Базовим документом, спрямованим на захист дітей є Конвенція ООН про права дитини, яка була прийнята та відкрита для підписання резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 20 листопада 1989 року. Це угода між країнами, де записано, як саме уряд кожної країни має дбати про дітей. Через рік, 30 вересня 1990 року затверджена в Нью-Йорку Всесвітня Декларація про забезпечення

виживання, захисту і розвитку дітей, а 10 травня 2002 року – Декларація та План дій «Світ, придатний для життя дітей».

З того часу відбулося чимало позитивних змін у зазначеній царині. Згідно з Білою книгою Ради Європи з міжкультурного діалогу «Жити разом у рівності та гідності» (2008), керівні принципи мирного співіснування у вільному суспільстві людей різних рас, релігій і культур полягають у взаємоповазі та розумінні, міжкультурному діалозі та освіті. На думку міжнародних експертів, це ключові аспекти для подолання нетерпимості між людьми та ефективні інструменти для укладання стійкого миру, створення безпечного середовища, дружнього до дитини¹.

В Стратегії ВООЗ, заснованій на дотриманні прав людини, вказано – «Інвестуючи в майбутнє дітей: Європейська стратегія охорони здоров'я дітей і підлітків, 2015-2020 роки»².

Насамперед, почнемо з того, що в Україні Конституцією 1996 року офіційно закріплено право кожної людини на життя (стаття 27). В діючому законодавстві України регулюються аспекти цього права³. Частина 2 статті 28 Конституції України закріпила положення про недопустимість катування, жорсткого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження чи покарання. Значну кількість особистих прав охоплює поняття «недоторканість особи», яке розглядається, з одного боку, як право на свободу та особисту недоторканість (стаття 29), а з другого, як право на охорону особистого життя (стаття 32). Частина 1 статті 52 Конституції України передбачає рівність дітей у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Правовий статус дитини, окрім Конституції України, визначають ряд законів і підзаконних нормативних актів, які забезпечують розвиток дітей, встановлення гарантій і пільг для юних громадян нашої держави. В Законі України «Про громадянство України» від 18.01.2001 року зазначено, що «дитина – особа віком до 18 років» (абзац сьомий статті 1 із змінами, внесеними згідно із Законом № 2663-IV від 16.06.2005)⁴. В цивільному та сімейному законодавстві України поняття особи, що не досягла 18 років визначається поняттями «малолітньої» та «неповнолітньої».

Завданням закону України «Про охорону дитинства», що був прийнятий Верховною Радою 26.04.2001 року⁵, є розширення соціально-правових гарантій для дітей, забезпечення фізичного, інтелектуального розвитку молодого покоління, створення соціально-економічних і правових інститутів з метою захисту їх прав і законних інтересів. Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації»⁶, формулює особливості організаційних і правових засад утворення та діяльності молодіжних і дитячих громадських організацій та державні гарантії забезпечення їх роботи. В статті 8 йдеться про участь цих організацій у підготовці та прийнятті рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді, де сказано, що вони залучаються органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування до розроблення і обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді. В законі «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»⁷ висвітлені їх права на отримання допомоги, умови надання та джерела покриття витрат на виплату. 5 вересня 2017 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про освіту» в новій редакції⁸. Дискусія про цей закон тривала понад три роки. Він окреслює основні принципи

¹ Кікінеджі, О. (ред.) (2014). Ненасильницька парадигма: орієнтири егалітарної соціалізації дітей та юнацтва *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей* : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Тернопіль : Стереарт, 17.

² World Health Organization Regional Office For Europe (2014). *Investing in children: the European child and adolescent health strategy 2015-2020* <<http://www.euro.who.int/en/health-topics/Life-stages/child-and-adolescent-health/policy/investing-in-children-the-european-child-and-adolescent-health-strategy-20152020>> (2019, серпень, 11).

³ Конституція України, 1996 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>> (2019, серпень, 17).

⁴ Закон про громадянство України, 2001 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>> (2019, серпень, 11).

⁵ Закон про охорону дитинства, 2001 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2402-14>> (2019, серпень, 11).

⁶ Закон про молодіжні та дитячі громадські організації, 1998 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14>> (2019, серпень, 12).

⁷ Закон про державну допомогу сім'ям з дітьми, 1993 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12> (2019, серпень, 13).

⁸ Закон про освіту, 2017 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України

функціонування освітньої галузі.

Вирішальним кроком для відбудови системи захисту прав дітей в Україні у відповідності до міжнародних стандартів стало прийняття у 2009 р. Закону України «Про загальнодержавну програму “Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дітей” на період до 2016 року». Не так давно було проаналізовано повноту його реалізації¹ та затверджено Концепцію Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дітей на період до 2021 року»².

Попри констатування досягнутих вагомих результатів у сфері забезпечення прав дітей, існуючу в Україні систему захисту та інтересів дітей визнано недосконалою та такою, що не повною мірою відповідає вимогам часу. Однією з причин названо неефективну міжгалузеву координацію. Серед пріоритетів програми – продовження послідовної імплементації положень Конвенції ООН і розбудова ефективної системи захисту прав та інтересів дітей на рівні територіальної громади в умовах децентралізації³. Окремий розділ останньої доповіді присвячено гармонізації національного законодавства України у сфері прав дітей з міжнародними стандартами⁴, в якому виокремлено дане питання.

Незважаючи на значну законів та підзаконних актів, результат їх дії не завжди є ефективним. Одною з причин є незнання дітьми своїх прав. Науковці з державного управління приділяли увагу окремим аспектам цієї проблеми, а тому досліджувана проблема не розкрита повністю і потребує подальшого розвитку та поглибленого вивчення.

Формулювання мети статті. В основу дослідження як головну мету покладено оцінку відповідності відображення інтересів дітей сучасним міжнародним і вітчизняним стратегічним документам у сфері захисту їх прав і визначення ступеню знань цих прав дітьми.

Виклад основного матеріалу. Конвенція ООН про права дитини – це угода між країнами. Її було ратифіковано 191 країною світу. Держави-сторони взяли на себе обов’язок поважати і забезпечувати всі права дитини, передбачені в цьому документі, який визнає право кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального та соціального розвитку. Вона набула чинності в Україні з 27 вересня 1991 року і з цього часу є частиною національного законодавства. Згідно зі статтею 4 даної Конвенції, держави мають вживати всіх необхідних законодавчих, адміністративних та інших заходів для здійснення визнаних Конвенцією прав, причому у рамках наявних у них ресурсів⁵.

Окрім вищезгаданих, дитина має й інші, передбачені Сімейним кодексом України права. А саме:

- бути вислуханою батьками, іншими членами сім’ї, посадовими особами з питань, що стосуються її особисто, а також з питань сім’ї;
- власності на майно, придбане батьками або одним з них для забезпечення розвитку, навчання та виховання (одяг, іграшки, книги, музичні інструменти, спортивне обладнання);
- висловити свою думку щодо способу управління її майном та на відшкодування матеріальних збитків за шкоду, завдану її майну;

<<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>> (2019, серпень, 14).

¹ Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи (2016). Реалізація конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми, перспективи: державна доповідь про становище дітей в Україні (за період 2009–2016 рр.). *Офіційний сайт Національної Академії Наук України* <<http://www.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000010449>> (2019, серпень, 14).

² *Розпорядження про схвалення Концепції Державної соціальної програми Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дітей на період до 2021 року, 2017* (Кабінет Міністрів України) *Офіційний сайт Верховної Ради України* <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-p>> (2019, серпень, 14).

³ Дакал, А. В. (2019). Реалізація права дітей у контексті досягнення цілей сталого розвитку: Україна. *European political and law discourse*, 6 (1), 87-94.

⁴ Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи (2016). Реалізація конвенції ООН про права дитини в Україні: досягнення, проблеми, перспективи: державна доповідь про становище дітей в Україні (за період 2009–2016 рр.). *Офіційний сайт Національної Академії Наук України* <<http://www.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000010449>> (2019, серпень, 11).

⁵ *Конвенція про права дитини, 1989* (ООН). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021> (2019, серпень, 11).

- з 14 років брати участь у розпорядженні аліментами, які одержані для її утримання, а також і на самостійне одержання аліментів та розпорядження ними;
- з 16 років змінити своє прізвище та ім'я у порядку, встановленому законом;
- з 14 років вільно самостійно пересуватися по території України і вибирати місце перебування;
- з 16 років вільно самостійно виїжджати за межі України;
- з 6 до 18 років об'єднуватись у дитячі громадські організації;
- противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї;
- звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, а з 14 років – безпосередньо до суду¹.

Створення сприятливого середовища для збереження здоров'я і розвитку кожної дитини та впровадження ефективної системи реалізації її прав набуває важливого державного значення. Вектори розвитку державної політики визначає Національна стратегія у сфері прав людини, зокрема виділено основні напрямки:

- у сфері охорони здоров'я: забезпечення рівного доступу до високоякісної медичної та профілактики, раннє виявлення та ефективне лікування захворювань;
- у сфері забезпечення прав дитини – створення сприятливого середовища для виховання, навчання, розвитку дитини та ефективної системи забезпечення реалізації її прав;
- у сфері забезпечення права на життя – забезпечення належних гарантій захисту права на життя².

Закон України «Про національну безпеку України»³ стаття 1 пункт 10 визнає, що національні інтереси України – це життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація яких забезпечує державний суверенітет держави, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності і добробут її громадян.

Україна не виняток серед країн, які бажають кращого майбутнього для своїх дітей. Тому приєднуючись до міжнародних конвенцій, укладаючи міжнародні договори про співробітництво, беручи участь у розробці загальнонаціональних програм діяльності, поступово втілює в життя основні загальнолюдські цінності, інформує батьків і дітей про їх права.

З ціллю визначення обізнаності дітей у своїх правах було проведено анонімне опитування 749 дітей (274 хлопчиків і 475 дівчаток) віком від 14 до 17 років, які проживають у Київській та Черкаській областях. Із них в місті мешкає 497, в сільській місцевості – 252. З двома батьками живуть 574, з одним – 202.

Для обробки отриманих результатів використана комп'ютерна програма Excel⁴. Анкета сформована на основі вивчення законів України про права дітей.

Були задані наступні питання та отримані відповіді, котрі введені в дану програму для статистичного аналізу.

1. Чи знаєш ти до якого віку за законом України ти «ДИТИНА»?

Правильно відповіло 486 респондентів, що становить 64,9%.

2. В якому віці за законом України маєш право влаштуватись на роботу? Правильна відповідь отримана від 301 дитини, це 40,2% від усіх опитаних.

3. Чи дійсними є такі твердження? Так, чи ні?

- Держава в усьому, що мене стосується, повинна виходити з моїх найкращих інтересів. 415 дітей (55,4%) відповіли «НІ».

- Кожна дитина може зробити серйозну заяву проти держави з метою захисту своїх прав. 127 дітей (16,9%) відповіли «НІ».

¹ Сімейний кодекс України, 2018 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>> (2019, серпень, 11).

² Указ про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини, 2015 (Президент України) Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>> (2019, серпень, 14).

³ Закон про національну безпеку України, 2018 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2469-VIII>> (2019, серпень, 14).

⁴ Демченко, І. Л. (2013). Навчальний посібник для працівників органів місцевого самоврядування із проведення досліджень громадської думки на місцевому рівні, 18. Асоціація міст України <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/posibnyk_z_provedennya_doslidzhen_veb.pdf> (2019, серпень, 14).

• У кожної дитини є своя автономна сфера, в яку ніяка сила не може втручатися. 237 дітей (31,6%) відповіли «НІ».

• Я можу вільно говорити, що думаю, навіть у присутності дорослих. 213 дітей (28,4%) відповіли «НІ», хоча правильна відповідь на всі ці твердження «ТАК». Це говорить про те, що більша половина юних громадян не знають свої права.

3 ціллю визначення емоційного сприйняття дитиною турботи держави про своїх громадян та захисту їх прав, були задані наступні питання.

4. Чи відчуваєш себе захищеним державою? Визнач в балах від 1 (*найменший захист*) до 5 (*найбільший захист*). Напиши цифру, яка є показником твоєї захищеності.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця визначення в балах (від 1 до 5) відчуття захисту дітьми, який надає їм держава Україна

Бали	Кількість дітей	
	В цифрах	В процентах
1	72	9,6%
2	147	19,6%
3	339	45,4%
4	150	20,0%
5	41	5,4%

Аналізуючи отримані результати, які внесені в таблицю, бачимо, що високий рівень (4 і 5 бали) відчуття захисту державою мають лише 25,4% – це 1/4 частина опитаних дітей. Решта – 74,6% недостатньо, або ж взагалі не відчувають бажаного ними захисту. Вони визначили це трьома балами (45,4%) і двома, а то й одним (відповідно 19,6% та 9,6%).

Наступним було питання про довіру до держави України.

5. Вкажи ступінь довіри державі. Визнач його в балах від 1 (*мало довіряю*) до 5 (*абсолютно довіряю*). Напиши цифру, яка є показником твоєї довіри.

Таблиця 2

Порівняльна таблиця визначення в балах (від 1 до 5) ступеня довіри до держави дітьми України

Бали	Кількість дітей	
	В цифрах	В процентах
1	164	22,1%
2	223	29,8%
3	277	36,8%
4	69	9,2%
5	16	2,1%

Ступінь довіри у юних респондентів ще нижчий, ніж відчуття захищеності державою. Так, 4 і 5 балів поставили лише 11,3% – це трішечки більше, ніж 1/10 частина від загальної кількості опитаних. Решта – 88,7% недостатньо, або ж взагалі не мають довіри до держави, в якій проживають. Вони визначили це трьома балами (36,8%) і двома, а то й одним (відповідно 9,2% та 2,1%).

Висновки: 3 ціллю надання послуг для створення якісної охорони дитинства держава Україна підписала важливі міжнародні угоди і видала вітчизняні стратегічні документи які втілює в практику та слідкує за їх дотриманням і виконанням. Але результати їх дії не завжди бувають ефективними. Причиною цього є незнання громадянами своїх прав.

Важливим важелем у сфері формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей є поширення серед них знань щодо надання певних прав та їх захисту, яке повинне базуватись на інформаційній інфраструктурі держави та залученні інфраструктури навчальних закладів,

бібліотек, клуб за інтересами тощо. Таким чином, завдяки інформованості, рівень відчуття захисту державою у підростаючого покоління значно підвищиться.

Загальнонаціональною проблемою є низький рівень довіри дітей державі. Для її вирішення необхідно:

- посилити роботу центрів національно-патріотичного виховання
- створити молодіжні ради
- запровадити трудове виховання підростаючого покоління, яке є одним з основних складових у формуванні особистості нової людини.

Результати, які отримає держава Україна при залученні дітей до співпраці:

- їх зайнятість реально корисними справами;
- підвищення рівня їх самооцінки і поваги до держави;
- отримання досвіду прийняття рішень і почуття відповідальності;
- накопичення трудових навичок і вчення застосувати себе в реальному житті;
- отримання навичок управління;
- виникне взаємозв'язок в поколіннях і взаємоповага;
- діти відчують реальну турботу держави;
- у держави з'являться молоді досвідчені кадри.

Перспективи подальших досліджень. Одним із ключових напрямів подальших досліджень у зазначеній сфері вважаємо дослідження розуміння ефективності дії існуючих законів за допомогою проведення анкетування серед державних службовців. Це дасть можливість проаналізувати результативність надання державних послуг у сферах, дотичних до захисту прав дітей.

References:

1. Kikinedzhi, O. (ed.) (2014). *Nenasylnytska paradyhma: oryentyry egalitarnoyi sotsializatsiyi ditey ta yunatstva Dytynstvo bez nasylllya: suspilstvo, shkola i simya na zakhysti prav ditey* [The Nonviolent Paradigm: Landmarks for an egalitarian socialization of children and adolescence Childhood without violence: Society, school and family for the protection of children's rights]. *Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoyi naukovy-praktychnoyi konferentsiyi* [Proceedings of the International Scientific and Practical Conference]. Ternopil: Stereoart. [in Ukrainian].
2. World Health Organization Regional Office For Europe (2014). *Investing in children: the European child and adolescent health strategy 2015-2020* <<http://www.euro.who.int/en/health-topics/Life-stages/child-and-adolescent-health/policy/investing-in-children-the-european-child-and-adolescent-health-strategy-20152020>> (2019, August, 11). [in English].
3. *Konstytutsiya Ukrainy, 1996* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Constitution of Ukraine, 1996 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>> (2019, August, 17). [in Ukrainian].
4. *Zakon pro hromadyanstvo Ukrainy, 2001* [Ukraine Citizenship Act, 2001 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>> (2019, August, 11). [in Ukrainian].
5. *Zakon pro okhoronu dytynstva, 2001* [Childhood Protection Act, 2001 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/2402-14>> (2019, August, 11). [in Ukrainian].
6. *Zakon pro molodizhni ta dytyachi hromadski orhanizatsiyi, 1998* [Law on Youth and Children's Public Organizations, 1998 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/281-14>> (2019, August, 12). [in Ukrainian].
7. *Zakon pro derzhavnu dopomohu simyam z ditmy, 1993* [Law on State Aid to Families with Children, 1993 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12> (2019, August, 13).
8. *Zakon pro osvitu, 2017* [Education Law, 2017 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>> (2019, August, 14). [in Ukrainian].
9. Institute of Demography and Social Studies of M.V. Ptukh (2016). *Realizatsiya konventsiyi OON pro prava dytyny v Ukraini: dosyahnennya, problemy, perspektyvy: derzhavna dopovid pro stanovyshche ditey v Ukraini (za period 2009–2016 rr.)* [Implementation of the UN Convention on the Rights of the Child in Ukraine: Achievements, Challenges, Prospects: State Report on the Situation of Children in Ukraine (2009-2016).]. *Ofitsiynyy sayt Natsionalnoyi Akademii Nauk Ukrainy* [Official site of the National Academy of Sciences of Ukraine] <<http://www.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000010449>> (2019, August, 14). [in Ukrainian].

10. *Rozporyadzhennya pro skhvalennya Kontseptsii Derzhavnoyi sotsialnoyi prohramy Natsionalnyy plan diy shchodo realizatsiyi Konventsii OON pro prava ditey na period do 2021 roku, 2017* (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Decree approving the Concept of the National Social Agenda for the National Action Plan for the Implementation of the UN Convention on the Rights of the Child until 2021 2017 (Cabinet of Ministers of Ukraine)] *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/230-2017-p>> (2019, August, 14). [in Ukrainian].
11. Dakal, A. V. (2019). Realizatsiya prava ditey u konteksti dosyahnennya tsiley staloho rozvytku: Ukrayina [Realizing children's rights in the context of achieving sustainable development goals: Ukraine]. *European political and law discourse*, 6 (1), 87-94. [in Ukrainian].
12. *Konventsia pro prava dytyny, 1989 (OON)* [Convention on the Rights of the Child, 1989 (UN)] *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021> (2019, August, 11). [in Ukrainian].
13. *Simeynny kodeks Ukrayiny, 2018* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Family Code of Ukraine, 2018 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>> (2019, August, 11). [in Ukrainian].
14. *Ukaz pro zatverdzhennya Natsionalnoyi stratehiyi u sferi prav lyudyny, 2015* (Prezydent Ukrayiny) [Decree approving the National Strategy on Human Rights, 2015 (President of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>> (2019, August, 14). [in Ukrainian].
15. *Zakon pro natsionalnu bezpeku Ukrayiny, 2018* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law on National Security of Ukraine, 2018 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2469-VIII>> (2019, August, 14). [in Ukrainian].
16. Demchenko, I.L. (2013). Navchalnyy posibnyk dlya pratsivnykiv orhaniv mistsevoho samovryaduvannya iz provedennya doslidzhen hromadskoyi dumky na mistsevomu rivni [A Guide for Local Government Employees in Public Opinion Research], 18. *Asotsiatsiya mist Ukrayiny* [Association of Ukrainian Cities] <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/posibnyk_z_provedennya_doslidzhen_veb.pdf> (2019, August, 14). [in Ukrainian].

Лідія Струс

Національний університет «Львівська політехніка», Україна

ГЕНДЕРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ОСОБИ

Lidiia Strus

Lviv Polytechnic National University, Ukraine

GENDER IDENTITY OF A PERSON

The problem of the role of the person in the world, his/her inner experience and understanding of the world in itself are classic questions of philosophical and legal thought. Identity as a legal category today needs to be rethought in the light of globalized reality. Globalization crises, national dichotomies lead to an increased emphasis on the autonomy of a person's personal space and the diversity (multifacetedness) of his/her social life. Gender identity is particularly sensitive because the classical social approach has discriminatory features. It has been proved that the right to gender identity is a norm enshrined in the right of a person to determine for himself or herself what gender he or she is referring to (male, female or genderless), if necessary to undertake legal and medical actions to balance his or her identity.

Keywords: identity, gender identity, gender, right to gender identity.

Проблемою ролі людини у світі, її внутрішні переживання та розуміння світу у собі є класичними питаннями філософсько-правової думки. Чому це питання було і залишається актуальним протягом всього розвитку людства? Відповідь знаходимо у представника американської соціології С. Хантінгтона, який вказує, що : «Ідентичність важлива тому, що вона визначає поведінку людини»¹. Тому саме поведінка впливає на правову реальність, що відбувається навколо неї.

Одними із перших зміст індивідуального людини у соціальному житті аналізували античні мислителі. Серед них Гегель виокремлює процес індивідуалізації через три ступеневу конструкцію. На першому етапі дух виступає через природню одиничну сутність, тому індивідуалізація встановлена тут виключно внутрішніми суб'єктивними окремої людини. У зв'язку з цим рівень індивідуальності є нікчемним, оскільки в людині панує не індивідуальний дух, а тілесність. На другому етапі дух долає свою одиничність та переходить через соціальні відносини, через які наповнює індивідуальність соціальним змістом. До таких чинників може належить як сім'я, так і держава чи суспільство, які створюють об'єктивну перманенту індивідуального буття. Третій етап – це звільнення від усього оточуючого, і повернення до первинного, тому кінцевим результатом руху духу є вільна індивідуальність².

Середньовічний теолог Тома Аквінський розуміє індивідуальність через поєднання душі та тіла, яка є недихальною основою людини. Тіло має вагоме значення для душі, тому що тільки через тілесність душа створюється в людині. Душа відповідає за індивідуальність особи, тобто її унікальність. Отож, індивідуальність особистості «есть самое благородное во всей разумной природе»³.

Вперше комплексно сформував вчення про ідентичність Е. Еріксон. Він не тільки описав це поняття, але й надав йому термінологічну визначеність. По-перше, ідентичність визначається як суб'єктивне відчуття тотожності і цілісності своєї особистості, що виникає спонтанно, несподівано, як впізнавання своєї сутності. По-друге, ідентичність розуміється як результат переживання і усвідомлення своєї приналежності до певної соціальної групи за допомогою протиставлення існування інших груп⁴.

¹ Хантингтон, С. (2004). *Кто мы?: Вызовы американской национальной идентичности*. Москва: АСТ МОСКВА, 50.

² Гегель, Г.В.Ф. (1978). *Политические произведения* Москва: Наука, 274-275.

³ Спиркин, А.Г. (2004). *Философия* Москва: Гардарики, 94.

⁴ Эрикссон, Э. (1993). *Детство и общество*. Обнинск: ЛУЧ, 340.

Звернемося до онтологічного аспекту аналізу ідентичності. В цьому плані ідентичність забезпечує людині переживання впевненості. Р. Лейнг вказує, що ідентичність означає «володіння почуттям своєї присутності в світі в якості реальної, живої, цільної і, в тимчасовому сенсі, безперервної особистості»¹. Це почуття невід'ємною самості і особистої totoжності забезпечує онтологічну безпеку особистості.

Поряд з цим соціальні чинники становлять невідокремлені складові ідентичності особи. Ототожнення себе з якими-небудь ідеями, цінностями, соціальними групами є, на думку Е.Фромма, однією з провідних людських потреб, що складають саму сутність людського буття, вкорінені в самій природі людини і є джерелом його інтенсивних устремлінь².

Тому нероздільними є три основні змісти поняття «ідентичності», які на онові попередніх досліджень виводить Л.Б. Шнейдер: цілісність особистості як її інтегративну властивість; ступінь відповідності людини групі, підлозі, етносу, роду або іншим категоріям; самість, справжність індивіда³.

Отож, під ідентичністю в цьому науковому дослідженні будемо розуміти поступальний процес формування стійкого розуміння у особистості своєї причетності до певного виду соціальної спільноти, що здійснює вплив на внутрішній імператив цієї особистості та впливає на поведінку, вибір соціальних норм, суб'єктивних установок та зовнішні прояви власної самості.

Компліментарність методології, що почала використовуватися у кінці ХХ століття, зумовила перенесення в юридичну науку цілої низки термінів та положень, що запозичені з інших гуманітарних наук. Розвиток прав людини дав значний прості для осмислення ролі індивідуального у правовій реальності. Демократизація державних процесів спричинила демократизацію правових явищ. Людини, її права, законні інтереси, внутрішній світ, що виводиться з індивідуальності також стають предметом охорони та захисту держави. Ідентичність є відкритою системою, тому процес зміни соціальної реальності породжує світоглядних установок людини, а разом відбувається паралельний процес доповнення і взаємодії внутрішньої самості і зовнішніх соціальних установок. Такий процес збагачує як людину так і навколишній світ.

Зокрема більшість юридичних доробок, акцентують увагу на ідентичності як на прояві індивідуальності через позиціонування його з особистим немайновим благом фізичної особи. Так один з перших в відчизняній юридичній науці дав визначення цього поняття Р. Стефанчук, через розуміння «сукупності фізичних даних, психічних властивостей, характерних рис і досвіду кожної особистості, що відрізняють її від інших осіб»⁴.

А. Шалиганова визначає, що «під індивідуальністю фізичної особи як правовою категорією, необхідно розуміти благо, яке є об'єктом відповідного особистого немайнового права, закріпленого у ст.300 ЦК України, яке можна визначити як унікальне, неповторне поєднання психологічних та анатомо-фізіологічних особливостей фізичної особи, що відрізняють її від інших осіб, та які у процесі самореалізації особистості, тобто у ході її самовизначення і саморозвитку, об'єктивуються у певні зовнішні прояви»⁵.

Однак зведення ідентичності до індивідуальності звужує досліджуване поняття. Вагомим є не тільки внутрішній світ особи, її особисте «я», «самість», вагомим є процес співставлення свого внутрішнього через соціальні детермінанти, які є ціннісними в конкретну епоху розвитку державно-правової ідеології конкретного суспільства та вираження себе, власної неповторної індивідуальності у цьому суспільстві.

Ідентичність як правова категорія сьогодні потребує подальшого переосмислення у світлі глобалізованої реальності. Глобалізаційні кризи, національні дихотомії спричиняють посилення акценту на автономності особистого простору людини та багатоманітності (мультиролевої) його соціального буття.

Соціальне впливає на індивідуальне, а індивідуальне на соціальне, тому підлягає зміні. Вказане породжено підходом, що розвивається у ідеях Ю. Габермаса, котрий розглядає

¹ Лейнг, Р. (2002). *Я и другие*. Москва: Эксмо-Пресс, 34.

² Фромм, Э. (1993). *Психоанализ и этика*. Москва: Республика, 415.

³ Шнейдер, Л.Б. (2000). *Профессиональная идентичность*. Москва: Принт, 5.

⁴ Стефанчук, Р. О. (2008). *Особисті немайнові права фізичних осіб (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту)*. Київ: КНТ, 442-443.

⁵ Шалиганова, А. С. (2011). Індивідуальність як філософсько-правова категорія. *Форум права*, 2, 978.

індивідуальність як складний соціальнопсихологічний особистісний конструкт, то його структура складається із соціальної та особистісної складової і має два виміри – вертикальний і горизонтальний. Якщо соціальна ідентичність дозволяє індивіду виконувати в суспільстві певні соціальні ролі (горизонтальний вимір), то особистісна (вертикальний вимір) відповідає за автентичність особи. Результуюча ідентичність є результатом взаємодії між її соціальною та особистісною складовими, вербальних механізмів комунікації та бажання індивіда відповідати соціальним нормам¹.

Тому, якщо брати такий науковий конструкт за основу, приходимо до висновку, що вектор розвитку трансформаційного суспільства вказує на онтологічну зміну окремого індивідуума. Проблема становлення ідентифікації особистості в планетарному масштабі і співвідношення її з уже наявними конструктами ідентичності та ідентифікаційних практик, є на даний момент однією з ключових проблем для розуміння трансформаційних процесів у всіх сферах життєдіяльності людини. Вона породжує кризу соціальної ідентичності, що виникає у «наслідок соціокультурної дезінтеграції суспільства представляє собою зростання несумісності, амбівалентності процесів соціалізації, інкультурації та індивідуалізації у формуванні людини»².

Ідентичність має багато складових, в залежності від того які сферу суспільного та індивідуального буде взято за основу – професійну, політичну, ментальну, національну, культурну, інтелектуальну тощо. Глобальні процеси породжують зміни у всіх сферах, одною з найбільш відчутніших трансформація соціальних ролей в контексті статі. Тому питання гендерної ідентичності саме в останні десятиліття стала актуальним питанням юридичної науки.

Первинно для аналізу поняття гендерна ідентичність походить від поняття «гендер» (англ. gender від лат. gens – рід). Воно тісно пов'язане з поняттям статі (маскулінності і фемінності), проте не ототожнюється з ним, тому що вживається у значенні «соціальна стать», під якою розуміють соціально детерміновані ідентичності, ролі та сфери діяльності чоловіків і жінок, що залежать не від біологічної статі, а від соціальної організації суспільства.

Гендер – це змодельована суспільством та підтримувана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої й жіночої поведінки, стилю життя та способу мислення, ролей та стосунків жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями в процесі соціалізації, що насамперед визначається соціальним, політичним, економічним і культурним контекстами буття й фіксує уявлення про жінку та чоловіка залежно від їх статі³. Гендерна ідентичність функціонує як певний соціальний конструкт, що являє собою внутрішню, цілісну, психологічну структуру складного динамічного характеру, та полягає у усвідомленні та сприйнятті себе як представника певної статі, при цьому формується шляхом зовнішньої соціалізації шляхом зіставлення себе з відповідною статтю. Англійський соціолог Е. Гідденс, пояснює, що не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають в кінцевому рахунку психологічні якості, моделі поведінки, види діяльності, професії жінок і чоловіків. Панівний в суспільній свідомості образ маскулінності і фемінності виявляється всього лише характеристикою чоловіків або жінок в поточній культурі⁴.

Чітке розуміння структурної складової гендерної ідентичності репрезентовано у дослідженнях І. Клециної⁵. Вони виділили у структурі гендерної ідентичності виділити такі компоненти. Перший – змістовний (когнітивний) компонент, до якого входить усвідомлення приналежності до певної статі, своїх гендерних характеристик та самоопис за допомогою категорій маскулінності/фемінності. Саме тут відбувається усвідомлення своєї типовості (чи відмінності) від інших представників біологічної статі. Другий – афективний (оцінковий) компонент передбачає самооцінку рис особистості та властивостей рольової поведінки шляхом співвіднесення їх із еталонними гендерними моделями, прийняття або відторгнення власної гендерності. Третій – поведінковий (конативний) компонент гендерної ідентичності розглядається як сукупність особистісних якостей

¹ Волкова, Т. П. (2006). Проблема мультикультуралізму в філософії. *Вестник МГТУ*, 1 (9), 22.

² Аксьонова, В. І. (2013). Криза соціокультурної ідентичності особистості як наслідок соціокультурної дезінтеграції суспільства: соціально-філософський аналіз. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 55, 183.

³ Шевченко, З. В. (2016). *Словник гендерних термінів*. Черкаси: Чабаненко Ю., 45.

⁴ Гідденс, Э. (2004). *Трансформация интимности. Сексуальность, любовь и эротизм в современных обществах*. СПб: Питер, 208.

⁵ Клецина, И. С. (2004). *Психология гендерных отношений: теория и практика*. СПб: Алетейя, 363.

суб'єкту, що оцінюються з точки зору маскулінності/фемінінності та конкретні дії, які можуть бути викликані уявленнями про свою та протилежну стать, гендерна поведінка в соціумі.

Більшість дослідників сходяться у тому, що гендерна ідентичність полягає в усвідомленні особою себе як представника певної статі. Відмінності у дефініціях полягають у акцентах вираження вказаного ототожнення – через поведінку чи інші зовнішні атрибути. Так, Т. Бендас, Р. Столлер вважають, що гендерна ідентичність – це широка Я-концепція особистості, а саме ототожнення себе з певною статтю, ставлення до себе як представника певної статі та демонстрування засвоєних правил і норм, які є характерними для цієї статті, у своїй поведінці¹; І.К. Каширська² в загальному визначає, що гендерна ідентичність – це складова соціальної ідентичності, що передбачає усвідомлення людиною її належності до чоловічої чи жіночої статті, або соціальної групи з урахуванням усієї сукупності властивостей особистості (особливості поведінки, соціальні ролі, зовнішній вигляд, мова тощо), при цьому найбільш важливе значення має те, як сама людина себе категоризує.

В деяких дослідженнях знаходимо акцент на розбіжностях між статтю та гендером, так у звіті за результатами дослідження «Ситуація трансгендерів в Україні», проведеному у 2010 р. громадською організацією «Інсайт», надається наступне визначення гендерної ідентичності: «Гендерна ідентичність – глибоке усвідомлення тією чи іншою особою внутрішніх та індивідуальних особливостей гендерної приналежності, що може як збігатися, так і не збігатися зі статтю за народженням, включаючи індивідуальне відчуття свого тіла та інші прояви гендера (тобто «гендерне самовираження»), такі, як одяг, мова й манера поведінки»³.

Соціальна психологія, орієнтована на класичну парадигму, трактує гендер як зведеної биосоціальної характеристики, в якій анатомо-фізіологічні відмінності між людьми набувають якості соціальних відносин. Гендер виступає тут у вигляді «культурної маски» біологічної статі, його соціальної «надбудовою». В рамках традиційного підходу вельми популярна рольова концепція гендера, яка зводить його до сукупності поведінкових моделей, очікуваних від чоловіків і жінок в конкретному соціокультурному просторі. Її основна ідея полягає в тому, що в силу біологічних причин жінки мають переважно експресивні особистісні характеристики, тоді як чоловіки – інструментальні.

Процесуальність гендерної ідентифікації багато дослідників розглядають через соціалізацію індивіда в суспільстві. Е. Маккобі, даючи визначення цієї дефініції, пише, що «соціалізація традиційно розглядалася як сукупність процесів, за допомогою яких кожне покоління дорослих передає підростаючому поколінню дітей запас знань, вірувань і навичок, що становить культуру тієї чи іншої соціальної групи. Процеси соціалізації, що відбуваються в дитинстві, розглядалися в значній мірі як попередні – як підготовка дітей до тих ролей, які вони, ставши дорослими, змушені будуть грати. З цієї точки зору, коли соціалізація проходить успішно, необхідні елементи культури інкорпорируються в особистість індивіда»⁴. Автор зазначає, що до гендерної диференціації ці ідеї застосовувалися наступним чином: оскільки суспільства наказують різні соціальні ролі для дорослих жінок і чоловіків, то хлопчикам і дівчаткам потрібна різна підготовча соціалізація. У традиційних суспільствах дівчинки навчаються навичкам домашньої праці і турботі про дітей, тоді як хлопчиків вчать виконувати важку сільськогосподарську роботу.

Саме сучасне суспільство ставить особливий акцент на внутрішніх детермінантах, що провокують вибір соціобуття людини, її поведінку та взаємовідносини із зовнішнім світом. Особливо чутливими є питання гендерної ідентичності, оскільки класичний соціальний підхід має дискримінаційні особливості. Нині усталені моральні та традиційні норми не можуть нав'язувати особі примусового вибору групи з якою вона схильна себе ідентифікувати. Першочергово вказане стосується неповнолітніх. Глобалізаційні процеси сучасності трансформували соціальну, а згодом правову реальність. Право на вибір гендерної ідентичності нині належить самій особі, а не суспільству.

¹ Бендас, Т.В. (2008). *Гендерная психология*. СПб: Питер, 431.

² Каширская, И.К. (2003) Социально-психологический анализ основных источников информации и процесса гендерной социализации *Вопросы психологии*, 6, 56-63.

³ Ситуация трансгендеров в Украине: отчет по исследованию (2010). Киев, *Щорічні звіти Регіонального інформаційного і правозахисного Центру для геїв та лесбійок «Наш світ» про дотримання прав ЛГБТ в Україні* <http://insight-ukraine.org.ua/media/TRP_report.pdf>. (2019, вересень, 10).

⁴ Maccoby, E. (1998). *The Two Sexes: growin up apart, coming together*. Cambridge: Harvard Univ. Press, 118-152.

Тому, у **висновку** визначимося з поняттям. Право на гендерну ідентичність – це закріплена нормами права можливість особи самостійно визначатися з тим до якої статі себе відносити (чоловічої, жіночої чи особи без статі), в разі потреби здійснювати дії юридичного та медичного характеру для врівноваження своєї самоідентичності.

References:

1. Hantington, S. (2004). *Kto my?: Vyzovy amerikanskoj nacional'noj identichnosti* [Who are we?: Challenges of American National Identity]. Moscow: Ast Moscow [in Russian].
2. Gegel, G. V. F. (1978). *Politicheskie proizvedenija* [Political Works] Moscow: Science [in Russian].
3. Spirkin, A.G. (2004). *Filosofija* [Philosophy]. Moscow: Gardariki. [in Russian].
4. Jerikson, Je. (1993). *Detstvo i obshhestvo* [Childhood and society]. Obninsk: LUCH. [in Russian].
5. Ljejnig, R. (2002). *Ja i drugie* [Me and others]. Moscow: Eksmo Press. [in Russian].
6. Fromm, Je. (1993). *Psihoanaliz i jetika* [Psychoanalysis and ethics]. Moscow: Republic. [in Russian].
7. Shnejder, L.B. (2000). Professionalnaja identichnost [Professional identity]. Moscow: Print. [in Russian].
8. Stefanchuk, R. O. (2008). *Osobyti nemajnovi prava fizychnyh osib (ponyattya, zmist, systema, osoblyvosti zdijsnennya ta zahystu)* [Personal non-property rights of individuals (concept, content, system, features of implementation and protection)]. Kyiv: CST. [in Ukrainian].
9. Shalyganova, A. S. (2011). Indyvidualnist yak filosofsko-pravova kategoriya [Individuality as a philosophical and legal category]. *Forum prava* [Forum of law], 2, 972-980. [in Ukrainian].
10. Volkova, T. P. (2006). Problema multikulturalizma v filosofii [The problem of multiculturalism in philosophy]. *Vestnik MGTU* [Bulletin of the MSTU], 1 (9), 21-26. [in Russian].
11. Aksonova, V. I. (2013). Kryza sociokulturnoyi identychnosti osobystosti yak naslidok sociokulturnoyi dezintegraciyi suspilstva: socialno-filosofskij analiz Gumanitarnyj visnyk Zaporizkoyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi [The crisis of socio-cultural identity of the individual as a result of socio-cultural disintegration of society: a socio-philosophical analysis]. *Gumanitarnyj visnyk Zaporizkoyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi* [Humanities Bulletin of Zaporizhzhya State Engineering Academy], 55, 179-193. [in Ukrainian].
12. Shevchenko, Z. V. (2016). *Slovnyk gendernyh terminiv* [Glossary of Gender Terms]. Cherkasy: Chabanenko Yu. [in Ukrainian].
13. Giddens, Je. (2004). *Transformacija intimnosti. Seksualnost, ljubov i jerotizm v sovremennyh obshhestvah* [The transformation of intimacy. Sexuality, love and eroticism in modern societies]. St. Petersburg: Peter. [in Russian].
14. Klecina, I.S. (2004). *Psihologija gendernyh otnoshenij: teorija i praktika. Psihologija gendernyh otnoshenij: teorija i praktika* [Psychology of Gender Relations: Theory and Practice]. St. Petersburg: Aleteya. [in Russian].
15. Bendas, T.V. (2008). *Gendernaja psihologija* [Gender psychology]. St. Petersburg: Peter. [in Russian].
16. Kashirskaja, I.K. (2003). Socialno-psihologicheskij analiz osnovnyh istochnikov informacii i processa gendernoj socializacii [Socio-psychological analysis of the main sources of information and the process of gender socialization]. *Voprosy psihologii* [Psychology issues], 6, 56-63. [in Russian].
17. Situacija transgenderov v Ukraine: otchet po issledovaniju (2010). Kyiv, *Shchorichni zvity Rehionalnoho informatsynoho i pravozakhysnoho Tsentru dlya heyiv ta lesbijok Nash svit pro dotrymannya prav LHBT v Ukrayini* [Public relations of the Regional Information and Legal Center for gays and lesbians Our Light about additional rights of LGBT people in Ukraine] <http://insight-ukraine.org.ua/media/TRP_report.pdf>. (2019, September, 10). [in Russian].
18. Maccoby, E. (1998). *The Two Sexes: growin up apart, coming together*. Cambridge: Harvard Univ. Press, 118-152. [in English].

Оксана Шумейко

Національна академія внутрішніх справ, Україна

КЛАСИЧНІ ТА НЕКЛАСИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ СІМ'Ї В КОНТЕКСТІ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

Oksana Shumeiko

National Academy of Internal Affairs, Ukraine

CLASSICAL AND NON-CLASSICAL CONCEPTS OF FAMILY IN THE CONTEXT OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL ANALYSIS

The work is devoted to the formation and historical development of classical and non-classical concepts of the family. The historical development of the family institute and the ideological foundations of the institution are regarded as interrelated. G. Hegel's views, outlined in Philosophy of Law and other works, are analyzed. Classical concepts – target, religious, contractual and non-classical concepts – gender (socially acquired) and archetypal (innate, biologically defined) are defined.

It is substantiated that modernism removes the family from the socio-economic life, replaces the priority of family interests in achieving economic goals and material benefits. Marriage and the family are recognized as universal forms of organization of relations between people and satisfaction of their needs.

Keywords: family, concepts of family, society, institute of family, philosophy of law, marriage.

Проблеми сім'ї є надзвичайно актуальними не лише для України та інших держав пострадянського простору, але й для низки західних країн та світової спільноти загалом. Для адекватного дослідження цих проблем необхідна адекватна теоретико-методологічна база, сформована на основі дослідження історії філософського осмислення інституту сім'ї, особливо в контексті здобутків філософії права, яка є чи не найпрактичнішою з філософських дисциплін.

Для того, щоб досягти мети наукового дослідження, насамперед розглянемо класичну концепцію, в якій поєднується теоретичний концепт сімейного права з його філософсько-правовим аналізом. Цю концепцію репрезентують погляди видатного представника німецької класичної філософії – Г. В. Ф. Гегеля. Філософ вважав, що сім'я розкриває себе в наступних моментах: кохання як кохання природного, народження дітей; самосвідомої любові, свідомого відчуття умонастрою та їх мови; спільної праці і здобутку, взаємних послуг і турбот; виховання підростаючого покоління. Сім'я уособлює в собі природну спільноту, члени якої пов'язані любов'ю, довірою і природним обов'язком.

Сім'я являє собою природну спільноту тому, що членами сім'ї стають не в силу своєї волі, а в силу свого ества і тому, що відносини між членами сім'ї базуються не стільки на міркуваннях і рішеннях, скільки на почутті й потязі. Суб'єктивними висхідними пунктами шлюбу Г. В. Ф. Гегель визначає або «особливу схильність осіб», що укладають шлюб, або турботу батьків, що діють в інтересах дітей. Як об'єктивний висхідний пункт – обов'язкова «вільна згода осіб...», що складають одну особу, відмовитись у цій єдності від своєї природної і одиничної особистості». Цілком очевидно, що шлюб для філософа – це правова і моральна любов. Ніяке інше розуміння шлюбу Г. В. Ф. Гегелем не приймається, тому він відкидає розгляд шлюбу тільки як статевих стосунків. Саме ці погляди дають можливість філософу критикувати Платона за ідею спрощення шлюбу, церкву – за проповідь безшлюбності, німецький поетів за заклики до любові без шлюбу. Окрім того, філософ упевнений, що «шлюб не є відносинами договору», а тому: «Неможна... підводити під поняття договору шлюб; так... ганебна поведінка подана у Канта»¹.

¹ Гегель, Г. (1934). *Філософія права. Сочинения в 14 томах*. Москва-Ленинград: Соцэкгиз, 7, 395.

Любов членів сім'ї один до одного ґрунтується на тому, що одне Я складає з іншим окремим Я своєрідну єдність. Вони не відокремлюють себе один від одного. Сім'я – це органічна єдність, бо її частини мають свою субстанцію тільки в цьому цілому і окремо від цілого не мають самостійності. Суть довіри, яку відчують члени сім'ї один до одного, полягає в тому, що кожен цікавиться не собою, а тільки цілим. Природна слухняність всередині сім'ї ґрунтується на тому, що у цьому цілому існує тільки одна воля, саме та, що належить главі сім'ї. У цьому відношенні сім'я складає тільки одне лице.

Індивідам, які утворюють природну спільноту, належать відповідно до їх особистих визначень особливі права; але якщо б ці права утверджувались у формі юридичних прав, то моральний зв'язок цієї спільноти, де кожен робить все можливе головним чином саме в силу принципу любові і отримує те, що йому належить, були б розірвані¹.

У праці «Філософія права» філософ стверджує, що: «об'єктивним призначенням і моральним обов'язком є укладання шлюбу», а основними вимогами до шлюбу є:

1) шлюб повинен бути моногамним, оскільки моногамія – один із абсолютних принципів, на якому ґрунтується моральність цивільного союзу;

2) близькість між чоловіком і жінкою набуває законності лише в шлюбі;

3) заборона шлюбу між кровними родичами: «те, що вже об'єднане, не може бути об'єднане шлюбом»;

4) шлюби повинні укладатися батьками, щоб зберегти дітей від стихії закоханості;

5) шлюб має укладатися публічно і святково: «тим самим цей союз конститується в якості морального тільки за допомогою цієї передуючої церемонії, що є здійсненням субстанціонального посередництва знака, мови, як самого наявного духовного буття. Чуттєвий момент, що належить природному життю полягає в моральному відношенні шлюбу як наслідок і акцидентність»;

6) шлюб не підлягає розірванню, «бо мета шлюбу носить моральний характер і вона настільки висока, що порівняно з нею все інше є безсильним і підкореним нею»;

7) має бути свобода розлучення, але розлучення має оформлятися моральним авторитетом.

Окрім того, філософ відмічає, що шлюб відрізняється від співжиття тим, що «в останньому випадку головна мета – задоволення природних потреб, тоді як у шлюбі вони відходять на другий план»².

У шлюбі двічі реалізується моральність, по-перше, суб'єктивно через близькість двох осіб, які створюють одну особу, а по-друге, у духовному народженні дітей, вихованні, що робить їх самостійними людьми.

Додаючи відносини статей у систему об'єктивного духу, і розуміючи його як єдність одиничного і всезагального, філософ відмічає, що об'єктивний дух на ґрунті розвитку суспільних відносин і втілення моральності підноситься до суспільної самосвідомості у формах сім'ї, громадянського суспільства, держави, де сім'ї – це безпосередній, або природний вираз моральних відносин: «Сім'я як безпосередня субстанціональність духу має своїм визначенням свою єдність, любов, так що у монастрій всередині сім'ї полягає у володінні самосвідомістю своєї індивідуальності у цій єдності як у собі і для себе суттєвості, щоб явити себе у ній не як особу для себе, а як член цієї єдності»³.

Необхідно відмітити, що Г. В. Ф. Гегель розглядає сім'ю не тільки з боку моральних відносин. Він вперше пов'язує сім'ю з приватною власністю. «Сім'я в якості особи має зовнішню реальність у власності, в якій вона володіє наявним буттям своєї субстанційної особистості лише як у майні»⁴. Спочатку утворюється сім'я, а вже потім приватна власність. Стабільною власність стає після появи шлюбу. Загалом «сім'я закінчується у наступних трьох виявах: а) в образі свого безпосереднього поняття, такого як шлюб; б) у зовнішньому наявному бутті, у власності і майні сім'ї і турботі про це; в) у вихованні дітей і розпаді сім'ї»⁵.

¹ Гегель, Г. (1977). *Філософія духа: Енциклопедія філософських наук в 3-х томах*. Москва: Мысль, 3, 49, 67-68, 202.

² Гегель, Г. (1934). *Філософія права. Сочинения в 14 томах*. Москва-Ленинград: Соцэкгиз, 7, 481-487.

³ Там само, 481.

⁴ Там само, 491.

⁵ Там само, 483.

Досліджуючи історичні форми сім'ї, Г. В. Ф. Гегель не відходить від ядра патріархальної теорії сім'ї, заснованої Арістотелем. Окрім цього, він пропагує її за допомогою власного авторитету: «Сім'ю як правову особу представляє в її відношенні до інших чоловік як її голова»¹.

За основу розпаду сім'ї Г. В. Ф. Гегель визнає:

- 1) оскільки основу будь-якої сім'ї складає шлюб, а він «ґрунтується лише на суб'єктивному, випадковому почутті», він може бути розірваний;
- 2) «моральнісний розпад сім'ї» відбувається тому, що діти які виростають, стають «повноправними правовими особами»;
- 3) «природний розпад сім'ї внаслідок смерті батьків».

Натомість Г. В. Ф. Гегель аналізує сім'ю крізь моральнісну субстанцію, яка включає в себе не лише сім'ю – як «природний дух», але і як у «своєму роздвоєнні і явленні, – громадянське суспільство», і державу як всезагальну і об'єктивну свободу. І у праці «Філософія права», і в роботі «Філософія духу» він стверджує: «у сфері самої моральності ми також починаємо з безпосереднього, з тої природної, невиразної форми, яку моральнісний дух має в сім'ї; переходить потім до роздвоєння моральнісної субстанції, що відбувається у громадянському суспільстві, і, нарешті, досягає єдності і істини обох цих односторонніх форм моральнісного духу, що відкривається у державі»².

Маємо зазначити, що концепція патріархальної сім'ї забезпечувала відтворення традиції в суспільстві, виступаючи вихідною формою соціалізації індивіда. Однак зі стрімким розвитком промислового виробництва, зміною уявлень про світ завдяки кругосвітнім подорожам, поширенням книгодрукування та починаючи із XVIII ст. об'єднання Європи в єдиний культурний регіон патріархальна модель сім'ї починає швидше гальмувати суспільний поступ, ніж сприяти суспільному розвитку.

Усвідомлення останнього призводить до формування альтернативних концепцій походження сім'ї, найпростішою з яких було протиставлення матріархальної концепції патріархальної.

Завдяки працям Г. Л. Моргана³, патріархат починає визначатися антропологічним підходом, позначеним еволюціоністами як юридично-політична система, в якій влада і права на майно й осіб підпорядковані правилу спорідненості за батьківською лінією. Цій системі протистояла система матріархату, за якою питання влади вирішувалися згідно з правилом спорідненості за материнською лінією з огляду на генеалогічні зв'язки, що проходять крізь жінок. І хоча ці дві системи ніколи не існували в чистому вигляді, хоча було неможливо ототожнювати правовий порядок з будь-яким способом здійснення влади (батьківської чи материнської, чоловічої чи жіночої), уява, пов'язана з цією біполярністю, завжди й у рекурентний спосіб мала силу закону. Причому іноді навіть забували, що домінування чоловічого начала над жіночим у всі часи й майже в усіх людських суспільствах лишалося єдиним підґрунтям, на якому можна було будувати стосунки між статями.

Той факт, що ці поняття – патріархат і матріархат – набули такого значного поширення в антропологічній думці другої половини XIX ст., пов'язаний не стільки з тим, що вони використовувалися для визначення фактичного способу функціонування суспільств, скільки з тим, що вони відбивали два різновиди нового буржуазного верховенства, один з яких спирався на батьківську владу, а другий – на владу матері. Тому слід визнати за ними здійснення функції сексуалізації соціального зв'язку. Вони дозволяли осмислювати історію сім'ї, відносячи її до категорії не лише статевої різниці – чоловіче проти жіночого, і навпаки, але й до суперечності між двома формами економічного і психологічного домінування: патернализму, з одного боку, і матернализму, з другого.

Процес видозмінення сім'ї відбулось на всьому розвитку суспільства. Зазвичай у такому розумінні порівнюють традиційну і сучасну моделі сім'ї.

По-перше, в традиційній формі сім'ї головним чинником виступає родинно-сімейний принцип організації суспільного життя, переважання родинних цінностей над економічними і матеріальними пріоритетами.

¹ Там само, 491.

² Гегель, Г. (1977). *Філософія духа: Енциклопедія філософських наук в 3-х томах*. Москва: Мысль, 3, 186.

³ Морган, Л. Г. (2016). *Древнее общество. Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации*. Москва: Ленанд, 320-360.

Модернізм же навпаки, віддаляє родину від соціально-економічного життя, замінює пріоритет родинних інтересів на досягнення економічних цілей та матеріальних благ.

По-друге, аграрне суспільство бере за основу своєї життєдіяльності економічну складову, ведення домогосподарства (зазвичай дорослі члени сім'ї працюють вдома орієнтуючись на власний прибуток). Модерністська модель сім'ї орієнтована на розмежування дому і роботи, на великих підприємствах з'являється наймана праця з індивідуальною або погодинною оплатою незалежно від статусу сімейно-родинних зв'язків. Важливо відмітити, що сімейне виробництво не зникає загалом, а перестає бути провідним, найголовнішим елементом економіки, причому в урбанізованих областях поширюється споживацький тип сім'ї, де крім загальносімейної діяльності, генетичних і фізіологічних процесів додається споживання послуг поза сімейних закладів, що здобувається членами сім'ї за рахунок заробітної плати за межами власного помешкання. Останнє не могло не позначитися на ролі і місці жінки у тогочасному суспільстві. Так, якщо феодальні цехи послідовно і системно забороняло жінкам вступати в ремісничі, фахові корпорації, то мануфактурне і пізніше промислове виробництво активно залучало до роботи жінок і дітей.

У феміністичних теоріях подібна подвійна зайнятість жінки інтерпретується як результат панування чоловіків, тому часто бажане «рівноправне» розподілення сімейних функцій між чоловіком і дружиною вважається ідеалом «демократизації» сім'ї, що виокремлює ідею «оптимальної моделі» сімейної рівності. Концепції, вироблені для використання на загально-соціальному рівні, як певна усталена схема переносяться на рівень малої соціальної групи, що призводить до надмірної політизації сімейної проблематики, оскільки установка на «демократизацію» вчених не співвимірна із законами функціонування малих соціальних груп.

Наступним чинником є незначна психологічна розподіленість між сімейним домогосподарством і сільською общиною, етичними й іншими соціальними спільностями в традиційному суспільстві, контрастують з різким розмежуванням дому і світу поза сім'єю, сімейної близькості і стандартності, знеособленості відносин прошарків і каст, напруженої конкурентності й небезпеки зовнішнього оточення в період модернізації соціальних відносин.

По-четверте, соціальна і географічна мобільність в традиціоналізмі (як правило сини наслідують соціальний статус і професійну спеціалізацію батька) суттєво відрізняється від високої мобільності, що проявляє індивідуальну активність притаманна періоду модернізму.

По-п'яте, ціннісна система «фамілізму», в ієрархії якої основні позиції займають обов'язок, дотримання звичаїв, авторитетів, цінність сімейної відповідальності, дітей, як вкладів у забезпечену старість, домінування батьківського авторитету і чоловічого впливу по мірі модернізації стає менш престижним, звільняючи місце цінностям індивідуалізму, незалежності, прав особистості, свободи вибору, цінності особистих досягнень, само актуалізація тощо, що викликане зміною основного типу сім'ї – розширеної на нуклеарну сім'ю.

Наступною, шостою ознакою є перехід від централізованої розширеної сімейно-родинної системи, яка, як правило, складається з трьох поколінь з домінуванням старших до децентралізованих нуклеарних сімей, в яких шлюбні зв'язки подружжя стають вище родинних, батьківських, причому інтереси самого подружжя підкорені інтересам індивіда, що також відноситься до родинних і батьківських зв'язків (депривація особистості від сім'ї, ізоляціонізм).

По шосте, перехід від розлучення за ініціативою чоловіка через бездітність до розлучення, що викликане міжособистісною несумісністю подружжя.

Наступна, восьма ознака характеризує зміну системи вибору подружжя від «закритої» до «відкритої» на основі міжособистісної вибірковості молодих людей один одного незалежно від приналежності до тої чи іншої соціальної верстви, традиції обміну посагом і викупу нареченої (хоча при збереженні майнових інтересів і системи наслідування, закріплених шлюбним договором).

По-дев'яте, перехід від традиційної культури з жорстким табу на застосування контрацепції (для компенсації високої смертності) до індивідуального втручання в репродуктивний цикл, попередженню і перериванню вагітності, цей період також позбавляє необхідності в продовженні репродуктивного періоду життя (шляхом наближення до фізіологічних кордонів – термінам початку і кінця дітонародження шляхом ранньої і цілковитої шлюбності, традицій шлюбу тривалістю в життя).

Своєрідною квінтесенцією й інтегральним виразом всіх перерахованих вище сімейних змін є перехід від ери стабільної багатодітності сім'ї протягом всієї історії людства до епохи неперервного зникнення багатодітності сім'ї з історичної сцени. Реальні зміни сімейних структур у XX ст. на всіх

континентах свідчать про наближення епохи постійного зменшення дітей у сім'ї (аж до масової одностатистості, можливо, бездітності, оскільки немає біологічних захисних механізмів, які б зупиняли цей процес на безпечному для суспільства рівні.

Сучасний розвиток сім'ї з погляду зміни сімейних цінностей і організації внутрішньосімейних відносин проаналізовано дослідниками як поступовий перехід від традиційної (патріархальної) моделі до дітоцентрованої (перехідної) і, нарешті, до подружньої (егалітарної) сім'ї. Ми ж виділяємо такі концепції походження сім'ї: класичні концепції походження сім'ї – **цільова** (функція продовження роду, природна), **божественна (релігійна)**, **договірна** і некласичні концепції – **гендерна** (соціально набута і разом з тим така, що склалася історично під тиском тих чи інших обставин) та **архетипова** (вроджена, біологічно задана).

З утвердженням ідеології індивідуалізму у західноєвропейському просторі, що постає руйнівником традиційного способу життя і традиційного способу мислення, в ідейному осмисленні інституту сім'ї відбуваються якісні зміни, формується ряд модерних концепцій походження сім'ї, які повністю поривають з патріархальною моделлю та розглядаються у зв'язку з проблемами толерантності¹, а також акцентують увагу на сімейних проблемах і шляхах їх розв'язання у сімейних практиках².

Таким чином, на прикладі історичного аналізу основних традиційних концепцій походження сім'ї можна зробити висновок, що людина починає аналізувати і пізнавати навколишній світ і саму себе в цьому світі раніше, ніж формувати здатність свідомого вибору себе, свого призначення, способу життя, який з'являється в західноєвропейському культурному просторі в добу Нового часу з утвердженням ідеології індивідуалізму. Ось чому патріархальна теорія походження сім'ї (Платон, Арістотель) у поєднанні з природною концепцією походження сім'ї видавалася мислителям впродовж довгого часу як єдина можлива і вірна не зазнаючи суттєвої критики. З утвердженням договірних засад у сфері громадянського життя (Ж. Ж. Руссо) теорія договору поступово поширюється і на концепцію походження сім'ї, викликаючи до життя руйнування класичної парадигми інституту сім'ї (К. Маркс, З. Фрейд, Ф. Ніцше, С. К'єркегор).

References:

1. Gegel, G. (1934). *Filosofiya prava. Sochineniya v 14 tomah* [Philosophy of Law. Works in 14 volumes]. Moscow-Leningrad: Socekiz, 7. [in Russian].
2. Gegel, G. (1977). *Filosofiya duha: Enciklopediya filosofskih nauk v 3-h tomah* [Philosophy of the Spirit: Encyclopedia of Philosophical Sciences in 3 volumes]. Moscow: Mysl, 3. [in Russian].
3. Morgan, L. G. (2016). *Drevnee obshchestvo. Issledovanie liniy chelovecheskogo progressa ot dikosti cherez varvarstvo k civilizacii*. [Ancient Society. The study of the lines of human progress from savagery through barbarism to civilization]. Moscow: Lenand. [in Russian].
4. Shumejko, O. V. (2017). Tolerance as valuable reference point for modern family. *Filosofski ta metodologichni problemy prava*, 2 (14), 260-270. [in English].
5. Morgan, D. (2019). Family Troubles, Troubling Families, and Family Practices. *Journal of Family Issues*, May 9. [in English].

¹ Шумейко, О. В. (2017). Tolerance as valuable reference point for modern family. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2 (14), 260-270.

² Morgan, D. (2019). Family Troubles, Troubling Families, and Family Practices. *Journal of Family Issues*, May 9.

Kateryna Nykolyna, PhD in Law

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

LAW AS A TEXT: ANTHROPOLOGICAL-COMMUNICATIVE ASPECT

This research aims to identify anthropological-communicative features of the textual form of law. The author grounds her conclusions on the understanding of the "legal text" concept in the broadest sense of legal hermeneutics – as any phenomena of legal reality that can be understood, interpreted, and mediated by communicative acts. The need to shift the emphasis in the study of the textual form of law in favor of the anthropocentric approach is explained with the help of E. Husserl's phenomenological ideas. The paper substantiates the idea that any symbolic form in its development starts from the emotional-sensory perception in the individual consciousness and, afterward, consolidates as a symbol, a carrier of cultural (including legal) content that gets disseminated in the collective consciousness. Law as a text is an instrument that transmits legal tradition through national language. This inference calls into question the universality of legal texts for different cultural communities. The author stresses that modern jurisprudence should be based not only on rational arguments but also consider the influence of mythologized ideas, which reflect social being of a person, legal traditions and legal thinking. This approach gives the possibility not only to identify the ways and means of creating legal texts by people, additionally it will help to establish conditions for the legitimation of legal texts at the level of an individual and society as a whole.

Keywords: legal text, legal hermeneutics, phenomenology, communication theory of law, philosophy of law, legal anthropology.

Introduction. At the present stage of human development, the value of law as a social phenomenon designed to effectively regulate social relations, to resolve conflicts in a civilized way and to look for compromises is beyond question. In this context, law may be considered as a perfect means of communication, as a specific sign system that reflects information about desirable and prohibited behavior, about values recognized by society and protected by the state. Legal texts have regulatory, informational, educational and other socially important functions. However, modern stage of development of practical and academical jurisprudence, gives rise to new questions: what exactly should be considered as a legal text? How to distinguish it from other types of texts? What are its typical peculiarities? What is the mechanism of its formation and legalization?

Traditionally, academical jurisprudence examined the textual form of law as positive law characterized by deep formalism, devoid of the influence of moral, religious and other socio-cultural factors. In our opinion, this approach significantly limits the understanding of the essence of law and does not correlate with the modern ideas about the nature of its formation, mechanisms of understanding and interpretation.

The consistent criticism towards classical legal positivism, which has prevailed in domestic jurisprudence for a long time, induces a revision of scientific paradigms of the understanding of law. A return to metaphysics and the application of a philosophical approach to the analysis of social and legal phenomena gives the possibility to overcome the methodological crisis in theoretical jurisprudence. As for the Western jurisprudence, the writings of M. Scheler, E. Husserl, M. Heidegger, H. Gadamer, and others reflected an updated ontological paradigm. Today there is a need to establish a link between rational empirical science, which explores social reality, and the ontological factors of a human being, influenced by human spiritual consciousness and cultural tradition. In our view, the most optimal methodological approaches to the study of legal texts are legal hermeneutics, legal anthropology, and communication theory of law. Exactly these approaches have got an anthropocentric orientation and see human consciousness, not the "mythical" will of the state, as the determining factor in the construction of legal reality and formation of law and order.

On the one hand, the anthropological approach allows studying law in an institutional context, by considering how authorized subjects within their powers formulate and implement regulatory rules through

specifically created bodies and institutions. On the other hand, legal anthropology tries to find out how legal texts are understood and legitimized by their addressees – ordinary citizens; and how ethnographic peculiarities, cultural traditions can transform perception. Outlining the subject matter of legal anthropology, M. Goodale notes that anthropologists have studied and criticized different aspects and meanings of law – as a system of coercive rules, as ethical rules, as the limits for political activity, as the categories of identity. But since the early 90s, anthropologists have been facing law in new forms (such as human rights) and in new cultural contexts, where law is a central mechanism through which such issues as citizenship, indigenous movements, biotechnologies can be explored in the frameworks of the anthropological approach¹.

Analyzing how deep problems of textual expression of law are studied, we've noticed the absence of complex and thorough academic works in the field of the theory of law, including in Western jurisprudence. Law as the text is studied in a few works by domestic scholars, however, it does not stand out as an independent object of scientific research, and rather studied within the analysis of legal semiotics and linguistics². I. Griazin's work "The Text of Law" is entirely devoted to the textual form of law and justifies the need to change methodological approaches to the study of legal texts. This work has become the basis for our study, in view of the fact that modern domestic jurisprudence does not clearly answer the questions about the concepts and features of legal texts, their types, mechanisms of formation, and, most importantly, algorithms of understanding and interpretation.

The purpose of the study. The epistemological problems of legal texts are directly related to the methodological problems of legal interpretation, which in modern conditions are actualized by the transition from static to dynamic (evolutionary) interpretation. In this regard, a thorough analysis of the anthropological foundations of the origin, formation, and perception of legal texts allows us to understand the subjective component of the communicative nature of law and the mechanism which legitimizes normative rules in the consciousness of an individual and society as a whole.

The main materials of the study. Legal text is a complicated legal structure that can be considered in several aspects. In particular, O.M. Balynska suggests to analyze the praxeological nature of the concept "law as a text" as a special functional style of literary language; as a symbolic reproduction of legal reality; as an open and closed system of legal relations³. In our opinion, all these aspects reflect the anthropological-communicative nature of law. The anthropological characteristics of the textual expression of law are linked to the fact that only a human can be the creator and the carrier of language (including legal) as a symbolic reflection of social reality.

Phenomenological ideas that have been actively developing in post-nonclassical science may be considered as the conceptual basis of the communication theory. In particular, if we analyze E. Husserl's views, we'll see that his book "Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology" is a transition to intersubjective phenomenology, which includes not only the understanding of interconnection between individual and social, but also the processes of social communication, within which the transmission of cultural values and meanings takes place. The author emphasized that each person first and foremost understands their specific outworld with its center and undisclosed horizon, i.e., own culture – as a person belonging to the community that historically shapes that culture⁴.

Thus, social reality, unlike the world of nature, is constructed by man. According to A.V. Poliakov, suchlike "human-created social reality, objectified in the form of a semiotic, sign system (texts), ultimately determines options of socially significant behavioral reactions of a person as communicative acts"⁵. Developing this thought, it can be argued that law, as a part of social reality, has a textual (sign) form as well.

¹ Goodale, M. (2017). *Anthropology and Law: A Critical Introduction*. NYU Press, 5.

² Зархіна, С. Е. (2005). Мова права як предмет філософсько-правового аналізу: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків: Національна Юридична Академія України імені Ярослава Мудрого; Балинська, О. М. (2013). *Семіотика права*. Львів: ЛьвДУВС, 416.

³ Балинська, О. М. (2012). Тактика і стратегія права як тексту / контексту / інтертексту / гіпертексту. *Південноукраїнський правничий часопис*, 4, 52.

⁴ Гуссерль, Э. (2006). *Картезианские размышления*. СПб.: Наука, 254.

⁵ Поляков, А. В. (2016). *Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода*. Москва: Проспект, 24.

Similar views are expressed by A.I. Ovchinnikov, who states that from the standpoint of the phenomenological concept of society, legal reality is not reflected epistemologically, it is rather constructed by the human in every act of his/her legal understanding – cognition. Human understanding of legal relations represents the meaning-construction process, since the human endows legal relations with meaning and, therefore, constructs¹.

Thus, the external law and order should not be regarded as objectively given. In fact, there is a mutual influence: on the one hand, legal values, cultural, religious, and mental peculiarities imbibed since childhood impact individual legal awareness; on the other hand, under the influence of new experience gained by the human, the existing law and order is constantly being transformed, improved, and endowed with other meanings. And in any case, normative rules, symbols, and meanings reflected in legal texts cannot be implemented unless they are fully understood and perceived by the human.

Considering the trend for the approximation of the national and western methodology of legal studies, we stress the need for a broader application of the philosophical approach to the analysis of law, including textual forms of its expression. Modern philosophy suggests applying for such cognition the tools of hermeneutical theory, linked with the names of P. Ricœur, E. Husserl, H. Gadamer, and M. Heidegger. Legal hermeneutics allows combining rational arguments, logic and common sense with intuitive cognition and value assessment of the world in human thinking.

In the previous publications, we have already turned to the concept of the legal text, defining it as an object of legal interpretation. The conclusion was made that in conditions of modern methodological pluralism, the most reasonable is to use the category "text" from the standpoint of philosophical hermeneutics. In this case, the text is virtually everything in the world capable of being understood: written documents, actions, oral statements, gestures, signs, etc². In contrast to the semiotic approach, hermeneutics does not focus on the internal structure of the text but perceives it in connection to the subject, as the basis for the activity of the latter. Text is something that can be read and interpreted. Whether this object was originally created as a text (for example, whether it was a written work) or became a text as a result of special textualization – this depends on the conditions of the particular situation of the hermeneutical study³.

As for the legal field, it is legal hermeneutics, as the science of the "spirit" of law, that appeals to such anthropological features as the legal outlook, legal mentality, legal thinking, legal culture. Understanding of any text, including legal text, is closely associated with subjective traits of both the author of the text, who transmits certain information, and the addressee. The subject of interpretation must take into account the variability of the semantic meanings of the individual concepts, choosing the one that correlates with the purpose of the text and objective factors (i.e., historical, political, cultural context). Obviously, in this case, any understanding should be based on previously accumulated knowledge, axioms, prejudgements, empirical data, etc. Moreover, as we see it, symbolic associations, peculiar cultural codes formed by legal tradition are the source of such prior knowledge. We believe that legal tradition is successfully defined from the standpoint of legal hermeneutics, as an institutional matrix of classification and assessments of human behavior set by national culture⁴. Therefore, so that communication was successful and achieved its goal, it is important to implement it within a sign system (language) common or at least related (understandable) for the subjects.

Summarizing previously stated information, in the most general sense, a legal text can be represented as a certain system of signs and symbols, which is a product of cultural tradition. Studying law as a phenomenon of culture, we can speak about the primary role of the human in its formation and development. N. Mezey offers to consider law as one (albeit very powerful) of institutional cultural

¹ Овчинников, А. И. (2016). Юридическая герменевтика и цивилизационный (социокультурный) подход к праву: правовая традиция как контекст интерпретации и познание права. *Юридическая техника*, 10, 214.

² Николина, К. В. (2017). Правовий текст як об'єкт юридичної інтерпретації. *Журнал східноєвропейського права*, 35, 33.

³ Немцев, М. Ю. (2008). О понятии «текст» в философской герменевтике (Г.-Г. Гадамер и П. Рикёр). *Вестник Томского государственного университета*, 309, 36-38.

⁴ Овчинников, А. И. (2016). Юридическая герменевтика и цивилизационный (социокультурный) подход к праву: правовая традиция как контекст интерпретации и познание права. *Юридическая техника*, 10, 215.

institutions, which meaning is defined and changed by a range of agents (legislators, judges, civil servants, citizens)¹.

Also, while ascertaining a considerable amount of approaches to understanding the phenomenon of culture, we should agree with I. Griazin on the point that all the diversity of attempts to separate culture from non-culture boils down to the fact that culture acts as a sign system². Accordingly, law as an element of culture is the result of creativity, of the social existence of the human. However, this provokes a question: how exactly is the process of legal texts' development takes place? Since what moment does law acquire its textual expression and what is a legal text in modern interpretation?

In this context, the philosophy of Ernst Cassirer is of great importance, because it represents the human as the creator and, at the same time, the interpreter of symbols, in the terminology of the author as animal symbolicum. The human lives not only in the physical but also in the symbolic universe. Language, myth, art, religion are all parts of this universe, different threads from which the symbolic web, the complex fabric of human experience is interwoven. All human progress in thoughts and experience has thinned and, at the same time, strengthened this network³.

According to Cassirer, it is the symbol that structures the empirical reality of the human and accumulates the experience of previous generations, which essentially is a culture. I. Griazin calls this a collective memory, the epitome of social experience that ensures human progress, so far as each new generation begins to develop on the basis of already accumulated ideas.

After the study of Cassirer's basic works, we may claim that he distinguishes the following symbolic forms: myth, language, technology, art, religion, science, and law. It is interesting that, according to the philosopher, all these forms originate from mythological ideas of the human. They are not genetically autonomous and have to gradually obtain own specific traits, without completely eliminating their mythological specificity.

The analysis of law as a symbolic form is contained in Cassirer's little-known work "Axel Hägerström. A study on the Swedish philosophy of the present". Cassirer claims that any symbolic form in its development starts from the emotional-sensory perception in the individual consciousness and, afterward, consolidates as a symbol, a carrier of cultural (including legal) content that gets disseminated in the collective consciousness. The author proves that the development direction evolves over time from "mystical" to "symbolic" and "idealistic"; that the mythical image is gradually displaced by the knowledge of "canons", rules, and principles⁴.

So, it turns out that in order to be aware of the true content of legal documents, one should refer to their mythological origins. Primitive thinking typical for primordial people was based on intuition, remote observation, and polytheism as an attempt to gain favor in the struggle against different supernatural forces. Hence the impossibility of formulating universal rules and laws, which consistent application would put social interaction in order. However, over time, the transition from sensory to more rational thinking takes place, and all symbols get legalized.

It's interesting that some domestic scholars substantiate the existence of legal mythologems in modern jurisprudence as a consequence of overcoming its excessive rationality. In particular, Yu.V. Tishchenko suggests considering mythologems in law as metaphors, which combine the desired and the real in the functioning of the legal system. According to the author, the category "human rights" is a striking example of a mythologem, symbolically formed when the content of the concept "subjective law" was substituted by its symbol – "freedom"⁵.

However, although not denying the genetic link between myth and law, Cassirer still criticized Axel Hägerström's position, as the latter saw the presence of mythological thinking, albeit hidden, in modern

¹ Mezey, N. (2001). "Law as Culture". *Yale Journal of Law & the Humanities*, 13, 1, 2, 45
DOI: 10.1215/9780822384755-002.

² Грязин, И. Н. (1988). *Текст права: (Опыт методологического анализа конкурирующих теорий)*. Таллин : Ээсти раамат, 27.

³ Кассирер, Э. (1988) Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры. *Проблема человека в западной философии*. Москва: Прогресс, 3-30.

⁴ Cassirer, E. (1939). Axel Hägerström. Eine Studie zur Schwedischen Philosophie der Gegenwart. *Journal of Philosophy*, 92. DOI: 10.2307/2017906.

⁵ Тищенко, Ю. В. (2018). Правові міфи та міфологеми в юриспруденції. *Вісник Національної академії правових наук України*, 25 (2), 27-40. DOI: 10.31359/1993-0909-2018-25-2-27.

classical jurisprudence. He argued that in the course of development a gradual change in the meanings of cultural symbols takes place, the transition from the magical meaning of the word to a pure concept. N. Rulan interestingly points out that the processes of legalization are inherent in every society. This happens through the formation of language, life skills, forms of representation, that deemed by each society as fundamental to its functioning and reproduction¹.

When examining legal texts, it is crucial to establish a link between law and national language, as both of them are products of exclusively human activity. The peculiarity of each language is based on the originality of meanings given to certain symbols. As H. Gadamer wrote, a person living in the world is not only provided with a language as a certain tool; everything that, in general, the world means to a person is based on language or expresses by it².

In other words, the perception of the world, even the understanding of what is appropriate (right), will differ between two people whose socialization took place in different linguistic communities. Therefore, the textual expression of law as a set of elements of the national language contains information about legal values traditional to a particular society. This conclusion reminds us of an important warning urgent in the context of globalization and European integration. It is not advisable to mechanically transplant legal structures, terms, institutions borrowed from foreign countries in the national legal system. They can become a part of legal texts only as a result of the transformation of legal reality, which is constructed by the human under the influence of new experience, forming new interpretations of traditional symbols.

Anthropological features of the legal text indicate the existence of ontological pluralism of law, the loss of state monopoly on the creation of regulatory rules. In this regard, E. Ehrlich's concept of "living law" gains particular importance. This scholar emphasized that the desire to restrict law of the whole epoch or the whole people by code paragraphs had as much reason, as the desire to stop the stream in the puddle – what will come out of this, will no longer be a living stream, but stagnant water. And so much water will not fit into the puddle! It should also be considered that any legislation with necessity is far behind living law. This fact reveals an infinite and still untreated field for the work of modern legal scholars³.

It should be mentioned that Ehrlich did not contradistinguish state and "living" law, but substantiated the possibility of their simultaneous existence as original manifestations of law. That is, the positive (officially enshrined law) is the result of actual legal relationships. However, in the context of this study, the process of formation of "living law" is of bigger interest, of course. What is its prerequisite? What factors influence the creation and legitimation of such norms?

E. Ehrlich himself stated that "this is law that dominates over life itself, even if it is not enshrined in the legislative acts. The sources of our knowledge about this law are, firstly, modern legal documents, and secondly, direct observations of the life, commerce, customs and habitudes of all communities; and not only of those recognized by law but also those ignored and neglected by law, and even those whom it does not directly recognize"⁴.

Here we may conclude that customs and traditions, formed as a result of the evolution of mythological representations in the form of symbolic forms, manifested at the level of actual legal relations, are the sources of actually operating law. In the future, these symbols are transformed into a system of signs that are elements of the legal text but retain their symbolic meaning.

In the theoretical jurisprudence, the anthropocentric approach allows one to change the traditional perception of the primary role of coercion in adhering to the normative rules formulated in legal texts. As legal texts are written by people, who, thus, transmit certain symbolic information about the legal culture, the addressee will adequately interpret and perceive the texts as belonging to the same culture. In this context, state coercion is not so important for the legitimization of the legal text in human consciousness. Similarly, society will not accept new requirements as belonging to the field of law if they contradict legal tradition and dominant legal values.

¹ Рулан, Н. (1999). *Юридическая антропология*. Москва: Норма, 7.

² Гадамер, Х.-Г. (1988). *Истина и метод: Основы филос. герменевтики*. Москва: Прогресс, 512.

³ Эрлих, О. (2011). *Основоположение социологии права*. СПб: Университетский издательский консорциум, 479.

⁴ Ehrlich, E., Ziegert, K. (2001). *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. New York: Routledge, 493.
DOI: 10.4324/9780203791127.

Anthropological and communicative peculiarities of the legal text manifest themselves in the process of symbolic formation of particular legal terms or constructions, which are the result of legal thinking of a person. In a modern interpretation, legal thinking is seen as a meaning-construction process that combines different types of cognition – sensual, intuitive, and rational. Law acts as a system of cultural signs and meanings that construct legal reality and consolidate the legal tradition of every society. That is why, in our opinion, modern jurisprudence should be based not only on rational arguments but also on the influence of the sensual, emotional, subconscious perception of law, which is a reflection of a person's social being and thinking.

Conclusions. In the face of changing the scientific paradigm of jurisprudence, the legal text as its category requires clarification of substantive characteristics, as traditionally it was regarded in the narrow sense – as positive law or legislation. In our view, it is possible to solve this problem through philosophical approaches that emphasize the primary role of anthropological factors: legal tradition, culture, legal thinking, and experience. The use of the methodological potential of phenomenology, communication theory and legal hermeneutics has helped to make the following conclusions. The category "legal text" is not limited to verbal sources but considered in the broadest sense – as the phenomena of legal reality, which are understandable, interpretable and mediate communicative acts. The way in which the legal text is formed from myth to symbol and later to the system of linguistic signs determines its functional, structural and lexical grammatical features. Law as a text is a tool that transmits a legal tradition through national language. This inference questions the universality of legal texts for different cultural communities. We see the prospects for further studies of the textual expression of law in the development of criteria for the classification of legal texts, the study of conditions and mechanisms of their formation and legitimation, the creation of effective algorithms for interpretation in the process of law enforcement.

References:

1. Balynska, O. M. (2012). Taktyka i stratehiya prava yak tekstu / kontekstu / intertekstu / hipertekstu [Tactics and strategy of law as text / context / intertext / hypertext]. *Pivdenoukrayinskyi pravnychyy chasopys* [South Ukrainian Law Journal], 4, 52. [in Ukrainian].
2. Balynska, O. M. (2013). *Semiotyka prava* [The Semiotics of Law]. Lviv: LvDUVS. [in Ukrainian].
3. Cassirer, E. (1939). Axel Hägerström. Eine Studie zur Schwedischen Philosophie der Gegenwart. *Journal of Philosophy*. DOI: 10.2307/2017906. [in English].
4. Ehrlich, E., Ziegert, K. (2001). *Fundamental Principles of the Sociology of Law*. New York: Routledge. DOI: 10.4324/9780203791127. [in English].
5. Erlikh, O. (2011). *Osnovopolozheniye sotsiologii prava* [The foundation of the sociology of law]. SPb: Universitetskiy izdatelskiy konsortium. [in Russian].
6. Gadamer, KH.-G. (1988). *Istina i metod: Osnovy filos. germeneytiki* [Truth and Method: Fundamentals of Philosophy. Hermeneutics]. Moscow: Progress. [in Russian].
7. Goodale, M. (2017). *Anthropology and Law: A Critical Introduction*. NYU Press. [in English].
8. Gryazin, I. N. (1988). *Tekst prava: (Opyt metodologicheskogo analiza konkuriruyushchikh teorii)*. Tallin : Eesti raamat. [in Russian].
9. Gusserl, E. (2006). *Kartezianskiye razmyshleniya* [Cartesian reflections]. SPb: Nauka. [in Russian].
10. Kassirer, E. (1988) Opyt o cheloveke: Vvedeniye v filosofiyyu chelovecheskoy kultury. *Problema cheloveka v zapadnoy filosofii* [The Experience of Man: An Introduction to the Philosophy of Human Culture. The problem of man in Western philosophy]. Moscow: Progress, 3-30. [in Russian].
11. Mezey, N. (2001). "Law as Culture". *Yale Journal of Law & the Humanities*, 13, 1, 2. DOI: 10.1215/9780822384755-002. [in English].
12. Nemtsev, M. Yu. (2008). O ponyatii «tekst» v filosofskoy germeneytike (G.-G. Gadamer i P. Rikor) [On the concept of "text" in philosophical hermeneutics (G.-G. Gadamer and P. Ricoeur)]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Bulletin of Tomsk State University], 309, 36-38. [in Russian].
13. Nykolyna, K. V. (2017). Pravovyy tekst yak ob'ekt yurydychnoyi interpretatsiyi [Legal text as an object of legal interpretation]. *Zhurnal skhidnoyevropeyskoho prava* [Journal of Eastern European Law], 35, 33. [in Ukrainian].
14. Ovchinnikov, A. I. (2016). Yuridicheskaya germeneytika i tsivilizatsionnyy (sotsiokul'turnyy) podkhod k pravu: pravovaya traditsiya kak kontekst interpretatsii i poznaniye prava [Legal hermeneutics and civilizational (sociocultural) approach to law: legal tradition as a context of interpretation and knowledge of law]. *Yuridicheskaya tekhnika* [Legal Technique], 10, 214. [in Russian].
15. Polyakov, A. V. (2016). *Obshchaya teoriya prava: problemy interpretatsii v kontekste kommunikativnogo podkhoda* [General theory of law: problems of interpretation in the context of a communicative approach]. Moscow: Prospect [in Russian].

16. Rulan, N. (1999). *Yuridicheskaya antropologiya* [Legal anthropology]. Moscow: Norma [in Russian].
17. Tishchenko, Yu. V. (2018). Pravovi mify ta mifolohemy v yurysprudentsiyi [Legal myths and mythologists in jurisprudence]. *Visnyk Natsionalnoyi akademiyi pravovykh nauk Ukrayiny* [Bulletin of the National Academy of Law of Ukraine], 25 (2), 27-40. DOI: 10.31359/1993-0909-2018-25-2-27. [in Ukrainian].
18. Zarkhina, S. E. (2005). Mova prava yak predmet filosofsko-pravovoho analizu: *dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata yurydychnykh nauk* [The language of law as a subject of philosophical and legal analysis: a dissertation for the degree of Candidate of Law]. Kharkiv: Natsionalna Yurydychna Akademiya Ukrayiny imeni Yaroslava Mudroho. [in Ukrainian].

Mariia Huk

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

INTERPRETATION OF THE "WOMEN'S ISSUE" IN THE FIRST WORLD WAR BY THE CONTEMPORARY UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article is devoted to the consideration of the "women's issue" during the First World War in Ukrainian historiography. The state of the modern development of the outlined topic by historians was investigated in the article. It also highlights the areas and issues of interest for Ukrainian researchers studying World War I and the role women play in research. It has been found that researchers either in individual intelligence or indirectly start to involve in the areas of their scientific interest social aspects related to women. There are a number of young Ukrainian scholars who study particularly women in different spheres of contemporary life of that time, both at the level of society and Individuum. The researchers who focus exclusively on the issue of women during the war appear.

Keywords: woman, World War I, everyday life, historiography.

The Western historical science has been using gender methodology in the study of the First World War history since the 1970s. These were the times when under the influence of the "new social history" women's topics began to be explored. However, in Ukrainian historical science, the study of gender issues is only beginning. Most Western researchers came to the conclusion that without "women studies" it was impossible to explore the history of everyday life of the war, to understand the transformation of society in the post-war time. Therefore, modern Ukrainian historians, taking as an example the methodology of their Western colleagues, are beginning to investigate the role of women in the events of the First World War, to study the peculiarities of woman's life in the rear and on the frontline territories, to determine the impact of the war on the position of women in society, etc.

Thus, Ukrainian historiography starts going beyond the traditional formula of "the war is the history of men". The woman is no longer perceived as a passive actor of history who silently waited for the solution of her destiny. On the contrary, she becomes a full-fledged object of attention of historical science.

The first plane in which a woman appears and without which the issue will not be fully disclosed is women's work in the war years. The popularity of the topic is connected with the study of the economic component of war, as large numbers of women began to work in the manufacturing, heavy and light industries, and began to learn new activities. Statistical data on the number of women involved in production is given by O. Reynt and O. Serdyuk in the monograph "The First World War and Ukraine". The authors were interested in the reasons for the decrease in the volume and quality of production. Therefore, in the context of one of the reasons, they state an increase in the percentage of female and child labor in the coal industry (in 1916 it was 6.04%)¹, in metallurgical plants², in factories that worked for the war needs (in Odessa region by 30%), which also influenced the quality of the original product. The number of women at the enterprises of Katerynoslav region was calculated by K. Svitych and V. Burmyha. On the basis of archival lists of factory workers, they determined that in 1915 the number of women involved in the industry had increased by 1.5 thousand. At Kryvyi Rih mines in 1916, 24.86% of employees were female. M. Voronina³ drew attention to the Donetsk region, and V. Kachmala⁴ explored

¹ Реєнт, О., Сердюк, О. (2004). Перша світова війна і Україна. *Національна академія наук України, Інститут історії України*. Київ: Генеза, 30.

² Реєнт, О., Сердюк, О. (2004). Перша світова війна і Україна. *Національна академія наук України, Інститут історії України*. Київ: Генеза, 47.

³ Вороніна, М. (2015). Гендерно-ментальні особливості розвитку Донбасу в 20–30-ті роки 20-го століття. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»*. Київ: Фонд ІЗОЛЯЦІЯ, 22-29.

⁴ Качмала, В. (2014) Соціально-економічні проблеми Лівобережжя в період Першої світової війни. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6 : Історичні науки*, 12, 118-130.

the history of the Left Bank Ukraine. In their studies, the researchers disclose information about difficult working conditions, low wages for women at enterprises.

An increase in the number of women occupying positions of various “male professions” was investigated by Y. Dzhumyha in the article “Labor Mobilization of Women and the Working Conditions of Women in the Pre-Revolutionary Period of the First World War 1914-1916”¹ and in the dissertation of T. Herasymov “Everyday Life of Urban Population of Right-Bank Ukraine during the First World War (1914 – February 1917)”². They not only note that women began to work as carriage drivers, conductors, security guards and railway workers, but also examine the public perceptions of female workers who had replaced men in some areas of professional activity.

M. Bajdak became interested in the issues of women’s employment in the then Lviv. She writes about it in her study “Lviv during the First World War: Spaces of Women’s Opportunities, Conflicts and Compromises”³. Based on the then newspaper vacancies and offers advertisements, the author proves that in Lviv, the division of spheres of employment by gender was still preserved. Women were offered the job of maids, cooks, cleaners, housekeepers, babysitters, laundresses, saleswomen, and teachers. There was a need in women in the field of medicine and in sewing. The “novelties” were women entrepreneurs who rented out houses or operated coffee shops.

O. Kyriyenko, exploring the topic “Marginalization of Society. The Situation of Women, Children, and Prisoners of War”⁴ found out that women held the positions of censors and translators.

O. Onishchenko, in her dissertation “Women in the Socio-Political Life of Ukraine”⁵, drew attention to the work of women on the railway. She analyzed the press reports of that time and determined that 18 – 40 years-old women were allowed to occupy the positions of machinists, conductors, stokers, railway guards, the chiefs of stations, roadblocks or posts; the women were completely equal with men.

The representatives of the nobility and intellectuals could use public activity and charity work in various associations, organizations, etc. as an opportunity to show their abilities, to contribute to the war and not to violate the “traditional” order. This issue was investigated in the works of N. Zahrebelna, F. Stupak, O. Donik, L. Zhvanko, Y. Dzhumyha, N. Seiko, O. Vilshanska, and Zh. Titovska. The researchers analyze areas of activity, the amount of material assistance provided, etc.

The most “popular” and the most studied charity organization for the researchers is the “Committee of Her Imperial Majesty Grand Duchess Tatiana Mykolaivna for the provision of temporary assistance to victims of hostilities”. The scientific research of the committee was started by N. Zahrebelna. She calls it one of the largest humanitarian organizations in which they dealt with refugee problems: provided financial assistance, assisted in finding work for refugees, arranged shelters and almshouses for the disabled, and collected donations. Unfortunately, not all researchers aim to determine the role of women in the committees of the time and the number of women in them. But the information the researchers collected about childcare, shelters, dining rooms of the committees, and charity events demonstrates prospects for exploring the topic of women’s employment. The authors provide many examples of women’s organizations. For instance, L. Zhvanko mentions about Kharkiv Department of the Tetianyn Committee⁶, O. Vilshanska – about Y. Trepova Women’s Committee and Lukianiv Ladies’ Guardianship⁷; O. Donik writes about participation of women in the Ukrainian Society for Assistance to the Population of the South

¹Джумига, Є. (2012). Трудова мобілізація та умови праці жінок Одеси у передреволюційний період Першої світової війни (1914-1916 рр). *Гуржіївські історичні читання*, 5, 117-119.

² Герасимов, Т. (2018). Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914-лютий 1917 рр.): *дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук*. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 489.

³ Байдак, М. (2017). Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск 2017. Львів: місто-суспільство-культура*, 329-356.

⁴ Кирієнко, О. (2013) Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*. Київ: ТОВ Видавництво КЛІО, 467-481.

⁵ Оніщенко, О. (2008). Жінки в суспільно-політичному житті України. 1917 рік: *дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук*. Київ: Інститут історії України, 60-61.

⁶ Жванко, Л. (2005). Діяльність Харківського губернського відділу Тетянинського комітету. *Історичний журнал*, 106-109.

⁷ Вільшанська, О. (2003). Повсякденне життя і суспільні настрої населення. *Велика війна і Україна*. Київ: Інститут історії України, 445.

of Russia, in the Kyiv Department of the Tetianyn Committee and in the All-Russian Union of the Cities of the Southwest Front¹; L. Smoliar describes Kyiv Society for the Defense of Women²; Zh. Titovska – All-Russian Society for the Protection of Women, Union of Assistance to Fatherland, Union of Sisters of Mercy, Society of Assistance to Victims of War in Little Russia, Women's Community, Ukrainian Women's Union, Ukrainian Catholic Union, Chernihiv Women's Union, Luhansk Union of Democratic Housewives, Sumy Union of Women's Labor, Katerynoslav Society of Women's Equal Rights, Kharkiv Ukrainian Women's Union³; M. Baidak – Red Cross Society and the Committee on Assistance to Widows and Orphans, Victims of War in Lviv⁴.

The charity activity of the nobles of Kyiv province and Cherkasy region is being studied by Kyiv researcher T. Issa⁵ and Cherkasy historian T. Kurinna⁶. They do not limit to the general characteristics and consider the work of women at the micro level: their direct participation in the work of hospitals, the amount of allocated estates and funds, contribution to the provision of military and wounded essentials, the work of women as nurses of mercy. They bring to the forefront of history the names of women who were quite active figures: Princess M. Sviatopolk-Myrska, Countess Y. Tolstaya, Princess O. Demydova San Donato, M. Branytska, Princesses Yelyzaveta and Vira Lopukhina-Demydova, Princess M. Davydova, Countess S. Bobrynska, etc.

The war gave rise to a wide social initiative of women. Many of them subordinated their work to the needs of the front and rear. The movement of Sisters of Mercy became popular. Women's organizations created training courses.

A military nurse became a symbol of the patriot who wanted to serve her native country. The topic of women's charity work at the front, in the rear, in hospitals, has recently been gaining popularity among Ukrainian researchers. The experience of the Sisters of Mercy in Ukraine is being explored in the Russian Empire by V. Orikhovskiy⁷, I. Krukovska⁸, T. Moiseyeva⁹, K. Svitych¹⁰, and partially by K. Nedria¹¹. In Western Ukraine and in emigration, "the hospital" charity activity of women is considered by M. Baidak¹², O. Bezruk¹³. Since the topic is new and only developing, historians accumulate factual material and research common issues: the emergence and development of the nursing movement, the conditions and activities of the communities of Sisters of Mercy in peace and wartime, and the help of women's medical

¹ Донік, О. (2005) Громадська благодійність в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX*, 9, 61-87.

² Смоляр, Л. (1998). Київське товариство оборони жінок: історія створення та діяльності (1905-1916 pp.) *Український історичний журнал*, 3, 92-100.

³ Тітовська, Ж. (2011). Діяльність жіночих громадських об'єднань у роки Першої світової війни (1914-1917). *Збірник наукових праць. Серія Історія та географія*, 40, 23.

⁴ Байдак, М. (2017). Львів у роки Першої світової війни: простори жіночих можливостей, конфліктів та компромісів. *Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск 2017. Львів: місто-суспільство-культура*, 342.

⁵ Исса, Т. (2017). Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни: дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. Київ: Київський університет ім. Б. Грінченка, 217.

⁶ Курінна, Т. (2003). Благодійницька діяльність на Черкащині в I період першої світової війни. *Проблеми історії України XIX-початку XX ст.*, 6, 280-291.

⁷ Оріховський, В. (1997). Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914-1917 pp.): дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата історичних наук. Чернівці: Київський державний торговельно-економічний університет. Чернівецький факультет, 247.

⁸ Круковська, І. (2011). Медична освіта на Волині. *Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 376-418.

⁹ Моїсєєва, Т. (2013). Громади сестер милосердя: критерії формування сестринського персоналу (за матеріалами статутів). *Інтелекція і влада. Серія Історія*, 29, 165-175.

¹⁰ Світлич, К. (2017). Особливості праці сестер милосердя всеросійського земського союзу в період першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 47, 96-98.

¹¹ Недря, К. (2009). Червоний Хрест. Катеринославський досвід (1908-1917). *Гуманітарний журнал*, 3-4, 137-144.

¹² Байдак, М. (2016). Жінка в Галичині в умовах Першої світової війни у світлі порівняльних студій. *Galicja i jej dziedzictwo. Kobieta w Galicji. Nowoczesność i tradycja*, 2, 496-509.

¹³ Бежук, О. (2011). Благодійна діяльність самаритянської секції Українського горожанського комітету у Львові. *Держава та армія*. Львів: Львівська політехніка, 142-147.

units at the front. K. Svitych compared the lives of the Sisters of Mercy in the rear and at the front during the war in her article "Peculiarities of work of the Sisters of Mercy of the All-Russian Zemsky Union during the First World War". She showed the lives of women at the front on the other hand: difficult working conditions, lack of normal housing, hygiene products, low wages, many hours of work that required strength and sacrifice – everything this caused the necessity of the treatment of women after returning from the front.

The First World War is rich in phenomena. One of them is the formation of women's military formations. Unfortunately, for a long time this topic has not been in the view of national historians, but it has now come out of the shadows. More actively, women's experience of war is studied in Lviv by historians M. Baidak and O. Bezruk¹. This is not surprising, since it is precisely Galicia that is associated with the formation of the female acting unit of the Second Legion of Ukrainian Sich Riflemen. Using a Western approach to social history, scientists do not describe but examine the histories of women at war. They delve into the inner world of girls who dare to go against traditions, to put on a uniform and to take all men's responsibilities. The authors build their research in a versatile way: they look for the causes of an action, find out women's perceptions of the realities of war, determine how women and men perceived "replenishment" in the army. Their investigation is about war through the eyes of a woman, the world of transformation of ideas about the role and place of a woman in the world, about her rights and obligations. Separate female representatives of Ukrainian Sich Riflemen are almost not studied. The most famous, both in the years of war and nowadays is a female soldier Olena Stepaniv. Her life and activities were studied by O. Knygynytska while preparing a dissertation "Public, Military, Scientific and Pedagogical Activities of Olena Stepaniv", in which a separate section is devoted to her military activities. There are numerous published memoirs of Olena Stepaniv, her son Yaroslav Dashkevych, and her contemporaries: I. Wilde, O. Nazaruk, Hanna Dmyterko-Ratych, Yaroslav Stepaniv and others². There are also biographical works of A. Kos³, V. Kmet⁴ that only describe but do not analyze the life of the famous woman whose name was known throughout Europe.

Unfortunately, there are no studies on other female members of the Second Legion of Ukrainian Sich Riflemen. Only separate articles written by O. Bezruk, O. Knygynytska are devoted to Sofiia Halechko⁵ and Katria Dmyterko⁶.

The formation of women's combat units in the Ukrainian provinces of the Russian Empire is almost unexplored. T. Herasymov, in his doctoral dissertation, determined that with the outbreak of the war, both male and female patriotism grew. According to him, this is related to official propaganda. He discovered the facts of the girls' escape to the front and proved that this phenomenon was quite widespread. The facts of arrests of the girls who were going to the front were mentioned by O. Vilshanska⁷ in her research of everyday life of those times.

The topic of the formation and activities of military women's battalions of Under-Russian Ukraine is also not disclosed. Attention to this issue was given only by two Ukrainian researchers – Zh. Titovska from Kharkiv and Kyiv researcher A. Onishchenko, who made more detailed investigation of this issue⁸. She determined that Ukrainian women responded to the announcement of recruitment for military service, reviewed the formation process, quantity, and social composition of newcomers. Describing the causes of women's desire to fight, researchers are all unanimous. These were the escape from everyday reality, the desire to express themselves, as well as the motives of personal significance.

¹ Байдак М., Бежук О. (2017). Українське жіноцтво в роки Першої світової війни: спектр суспільних ролей. *Українські жінки у горнілі модернізації*. Харків, 78-105.

² Степанів О. (2003). Економічна географія українських земель. *Олена Степанів. Наукові праці. Есе. Спогади*. Львів:Видавничий центр НТШ, 244-287.

³ Кос, А. (2005). *Героїня України Олена Степанів*. Львів: Спілка, 32.

⁴ Кметь, В. (2015). Олена Степанів: школа боротьби та гідності. *Серія Будівничі державности, 1*.

⁵ Бежук, О. (2017). Виклики Великої війни в епістолярії хорунжої Софії Галечко. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 30*, 44-52.

⁶ Книгиницкая, О. В. (2017). Женщины в составе Украинских сечевых стрелцов: теоретико-исторические аспекты. *Leges si viata, 2*, 42.

⁷ Вільшанська, О. (2003). Повсякденне життя і суспільні настрої населення. *Велика війна і Україна. Інститут історії України НАН України*. Київ, 442.

⁸ Оніщенко, О. (2009). Жіночі батальйони у 1917 р.: міф революції чи реалії воєнної доби? *Література та культура Полісся, 49*, 13-17.

The gender history of the war would be incomplete without exploring the so-called “social aspects” of everyday life: motherhood, sexuality, fashion, and other related issues. Some modern researchers are trying to cover this issue, but quite one-sidedly. Scientists tend to explore more deviant behavior of women, deviations from social and moral standards. This may be due to a lack of sources or to the particularity of the period when traditional lifestyles were destroyed, society underwent a radical transformation and part of the population was forced to survive in war. There was a large number of refugees on the territory of Under-Russian Ukraine, and Western Ukraine suffered from occupation regimes and the presence of the Russian and then Austrian army. The topic of prostitution is disclosed by researchers in urban history T. Herasymov¹, Y. Kyriyenko², Y. Dzhumyha³, O. Vynnyk⁴, O. Betlij⁵. Historians do not only state the fact of this phenomenon, but also focus on the reasons for its spread based on certain regional peculiarities. Researchers are interested in issues of the social origin of women and measures of the state administration to combat the shameful phenomenon.

The topic of motherhood, abortion, infanticide, and suicide among women in the military period was investigated by T. Herasymov. He explained the increase of such cases by the traditional outlook on life (in particular regarding illegitimate children), as well as by the socially unprotected status of women.

The modern stage of studying the history of everyday life in cities and villages during the First World War has included women's history in the study space. For a long time, the history of female residents of cities and villages has been ignored. But social history researchers noted that it was the study of the life of the womankind during the war years that could reveal a layer of information and show the life of post-war cities from different angles. For example, based on newspaper reports and memoirs of contemporaries (in particular women), O. Vilshanska built her research “Changes in the Social Life of Kyiv during the First World War”⁶ on urban everyday life. Women in her research are directly involved in such spheres as: social activity in cities, fashion, assistance to the wounded, fundraising, employing the wives of reservists.

Kyiv researcher O. Betlij⁷ devoted the fundamental article to a special category of city residents – female soldiers of Kyiv. She focused on the survival conditions of women, the housing issue and the particularities of receiving financial aid by them. The examples of payments to the wives of military by the Austrian government is described in the article by O. Pavlyshyn⁸.

T. Herasymov considered the problems with apartments that city residents faced in his article “The Aggravation of the Housing Problem in Kyiv during the First World War (1914-1917)”⁹. Based on a series of reports from the local press, he concluded that the phenomenon of evictions of families of mobilized men had become widespread because the wives were unable to pay for the rented premises.

M. Baidak devoted her dissertation to everyday life of residents of Eastern Galicia in the hard times of war¹⁰. She compared the lives of urbanites and peasants and determined that women in the villages were sticking

¹ Герасимов, Т. (2018). Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914-лютий 1917 рр.): дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 173.

² Кирієнко, О. (2013). Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. *Велика війна 1914-1918 рр. і Україна*. Київ: КЛЮ, 474-475.

³ Джумига, Є. (2011). Вплив Першої світової війни на криміногенну ситуацію в Одесі (липень 1914-лютий 1917 рр.). *Записки історичного факультету*, 22, 101.

⁴ Винник, О. (2010). Регламентация щоденних практик у публічному просторі Львова (1914-1918 рр.). *Магістеріум. Історичні студії. Національний університет Києво-Могилянська академія*, 41, 17.

⁵ Бетлій, О. (2017). Культура доносів та винайдення "внутрішнього ворога" в Києві в роки Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 194, 65-72.

⁶ Вільшанська, О. (2003). Зміни в громадському побуті населення Києва на початку Першої світової війни. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.*, 6, 245-254.

⁷ Бетлій, О. (2018). Залишені напризволяще: солдатки Києва на початку Першої світової війни. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 1, 56-66.

⁸ Павлишин, О. (2016). Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*, 23, 156.

⁹ Герасимов, Т. (2017). Загострення квартирного питання в Києві в роки Першої світової війни (1914-1917 рр.). *Уманська старовина: Науковий журнал*. Умань: Видавничо-поліграфічний центр Візаві, 3, 56-61.

¹⁰ Байдак, М. (2018). Жінка в умовах війни у світлі повсякденних практик (на матеріалах Галичини 1914-1921 рр.): дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів: Львів. нац. ун-т. ім. І. Франка, 308.

to their traditional occupation and lifestyle. They were keeping the farm and, in the absence of men, were planting the garden themselves, looking after animal and trading in the city. At the same time, the female citizens were forced to seek the opportunity to provide for themselves, children and even men in exile. The researcher came to the conclusion that during the war years a new woman “was born”, who became the head of the family, received the rights of social activity, destroyed the traditional formula “man, home, family”.

Considerable attention to the topics of life of a female peasant in Galicia was paid by O. Pavlyshyn in the article “Emancipation of a Female Peasant in the Years of the First World War. “The Women’s Revolution” in 1918 in Eastern Galicia”¹. He focused on the main tasks of a woman in the absence of a man: “women... plowed the land, sowed grain, mowed hay, carried hay and sheaves of grain, threshed grain, and chopped wood”². O. Pavlyshyn, V. Kachmala, V. Zapolovskyi state that additional duties were put on peasant women – these were excavation works. In Ukrainian provinces it was the order of the government, while in Bukovyna both the Austrian and Russian armies “forcefully drove women out for trench work, and those who refused were beaten”³.

Summarizing the above, it can be claimed that Ukrainian historiography is quite young and is on its way to accumulating information and absorbing the latest methodologies and tendencies. This also concerns the study of the history of the First World War. The research of women’s history in Ukraine during the First World War has its own peculiarity. For centuries, the people of Ukraine were divided between two empires, and since 1914 found themselves on two hostile fronts. That is why historians encounter significant differences, as one part of Ukrainian women found themselves in the territories “on fire” and the other lived in conditions of martial law. Therefore, most studies are dedicated separately to the Western or Eastern region. Unfortunately, we have to state that Ukrainian historiography has not got separate monographs on the issue of women at war yet. There is no work comparing women’s experiences of war in two hostile empires and finding out what is common and different about the life of womankind in wartime. However, the researchers either in individual studies, or indirectly begin to attract to their areas of scientific interest the social aspects associated with women. There is a number of Ukrainian young scientists who separately study women in various spheres of life at the level of society and an individual woman at the macro and micro levels. Scientists are trying to look at events through the eyes of a person who lived during the economic, cultural and social transformations. Therefore, we can quite confidently state that the study of women’s issues during the First World War is only gaining momentum, the existing scientific potential requires a comprehensive and specialized replenishment.

References:

1. Baidak, M. (2016). Zhinka v Halychyni v umovakh Pershoi svitovoi viiny u svitli porivnialnykh studii. *Galicia i jej dziedzictwo* [A Woman in Galicia in the First World War in the Light of Comparative Studies], 23, 496-509. [in Ukrainian].
2. Baidak, M. (2018). Zhinka v umovakh viiny u svitli povsiakdennykh praktyk (na materialakh Halychyny 1914-1921 rr.): *dysertatsiya na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata istorychnykh nauk* [A Woman in Conditions of War in the Light of Everyday Practices (based on materials of Galicia, 1914-1921): dissertation for the degree of candidate of historical sciences], Lviv, 308. [in Ukrainian].
3. Baidak, M. (2017) Lviv u roky Pershoyi svitovoyi vijny: prostory zhinochyx mozhlyvostej, konfliktiv ta kompromisiv. Lviv: misto-suspilstvo-kultura [Lviv During the First World War: Spaces of Women’s Opportunities, Conflicts and Compromises. Lviv: city-society-culture]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna. Specialnyj vypusk 2017* [Bulletin of the University of Lviv. Historical series. Special Issue 2017], 329-356. [in Ukrainian].
4. Baidak, M. S., Bezruk, O. M. (2017). Ukrainske zhinotstvo v roky Pershoi svitovoi viiny: spektr suspilnykh rolei [Ukrainian Women in the Years of the First World War: a Spectrum of Social Roles]. *Ukrainski zhinky u hornyli modernizatsii* [Ukrainian women in the midst of modernization]. Kharkiv, 78-105. [in Ukrainian].
5. Bezruk, O. (2011). Blagodijna diyalnist samarytyanskoyi sekciyi Ukrayinskogo gorozhanskogo komitetu u Lvovi [Charitable Activities of Samaritan Section of Ukrainian City Committee in Lviv]. *Derzhava ta armiya. Lvivska politehnika* [The state and the army. Lviv Polytechnic National University], 693, 142-147.

¹ Павлишин, О. (2016). Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни. «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*, 23, 152-170.

² Там само, 155.

³ Заполовський, В. (2003) Буковина в останній війні Австро-Угорщини. 1914-1918. Чернівці: Золоті литаври, 54.

6. Bezruk, O. (2017). Vykylyky Velykoi viiny v epistoliarii khorunzhoi Sofii Halechko [Challenges of the Great War in the Sofia Galechko's epistolary]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood], 30, 44-52. [in Ukrainian].
7. Betlij, O. (2017). Kultura donosiv ta vynajdeniya "vnutrishnogo voroga" v Kyevi v roky Pershoyi svitovoyi viiny [Culture of denunciation and invention of an "internal enemy" in Kyiv during the First World War]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Scientific Notes. Historical sciences], 194, 65-72. [in Ukrainian].
8. Betlij, O. (2018). V. Zalysheni na pryzvolyashhe: soldatky Kyieva na pochatku Pershoyi svitovoyi viiny [Left to the Mercy of Fate: Female Soldiers of Kyivat in the Beginning of the First World War]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* [NaUKMA Scientific Notes. Historical sciences], 1, 56-66. [in Ukrainian].
9. Vilshanska, O. L. (2003) Zminy v hromadskomu pobuti naselennya Kyieva na pochatku Pershoyi svitovoyi viiny. [Changes in Social Everyday Life of Kyiv in the beginning of the First World War]. *Problemy istoriyi Ukrainy XIX-pochatku XX st.* [Problems of Ukrainian history of the XIX-beginning of XX centuries], 6, 245-254. [in Ukrainian].
10. Vilshanska, O. (2003). Povsyakdenne zhyttia i suspilni nastroyi naselennya [Everyday Life and social moods of people]. *Velyka vijna i Ukrayina* [The Great War and Ukraine]. Kyiv: Insytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
11. Voronina, M. (2015). Genderno-mentalni osoblyvosti rozvytku Donbasu v 20-30-ti roky 20-go stolittya [Gender-mental features of the Donbass development in the 20-30s of the 20th century]. *Genderni doslidzhennya, proekt «Donbaski studiyi»* [Gender Studies, Donbass Studios Project]. Kyiv, 22-29. [in Ukrainian].
12. Vynnyk, O. (2010). Rehlamentaciya shhodennyh praktyk u publichnomu prostori Lvova. [Regulation of Daily Practice in Public Space of Lviv (1914-1918)]. *Mahisterium. Istorychni studiyi. Nacionalnyj universytet Kyievo-Mohylyanska akademiya* [Mahisterium. Historical studios. National University Kyiv-Mohyla Academy], 41, 16-21. [in Ukrainian].
13. Herasymov, T. (2017). Zagostrennya kvartynogo pytannya v Kyevi v roky Pershoyi svitovoyi viiny (1914-1917 rr.) [The Aggravation of the Housing Problem in Kyiv during the First World War (1914-1917)]. *Umanska starovyna: Naukovyj zhurnal* [Uman Antiquity: A Scientific Journal], 3, 56-61. [in Ukrainian].
14. Herasymov, T. (2018). Povsiakdenne zhyttia miskoho naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy v roky Pershoi svitovoi viiny (1914-liutyi 1917 rr.): *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук* [Everyday Life of Urban Population of Right-Bank Ukraine during the First World War (1914-February 1917): the dissertation for the degree PhD of History]. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
15. Dzhumyha, Y. (2011). Vplyv Pershoyi svitovoyi viiny na kryminohennu sytuaciyu v Odesi (lypen 1914 – lyutyj 1917 rr.). [Influence of the First World War on Criminogenic Situation in Odesa]. *Zapysky istorychnoho fakultetu* [Notes of the Faculty of History], 22, 96-106. [in Ukrainian].
16. Dzhumyha, Y. (2012). Trudova mobilizaciya ta umovy praci zhynok Odesy u peredrevolyuciynij period Pershoyi svitovoyi viiny (1914-1916 rr.). [Labor Mobilization of Women and the Working Conditions of Women in the Pre-Revolutionary Period of the First World War 1914-1916]. *Hurzhiyivski istorychni chytannya* [Gurzhiyev historical readings], 5, 117-119. [in Ukrainian].
17. Donik, O. (2005). Gromadska blagodijnist v roky Pershoyi svitovoyi viiny [Public Charity in the First World War]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX-pochatku XX* [Problems of Ukrainian history of the XIX-beginning of XX centuries], 9, 61-87. [in Ukrainian].
18. Zahrebelna, N. (2005). Rol Tetianynskoho komitetu yii imperatorskoi vysokosti velykoi kniazyni Tetiany Mykolaivny v orhanizatsii nadannia dopomohy postrazhdalym vid viiny. [The Role of the Tetiana's Committee of Her Imperial Highness Grand Duchess Tetiana Mykolaivna in the Organization of the Providing of Assistance to the Victims of War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX-pochatku XX st.* [Problems of Ukrainian history of the XIX-beginning of XX centuries], 9, 87-91. [in Ukrainian].
19. Zhvanko, L. (2005). Diialnist Kharkivskoho hubernskoho viddilu Tetianynskoho komitetu. [The Activities of the Kharkiv Provincial Department of the Tetianinsky Committee]. *Istorychnyi zhurnal* [History magazine], 4, 106-109. [in Ukrainian].
20. Zapolovskij, V. (2003). *Bukovyna v ostannij vijni Avstro-Ugorshhyny. 1914-1918.* [Bukovina in the last war of Austria-Hungary. 1914-1918]. Chernivci: Zoloti lytavry. [in Ukrainian].
21. Issa, T. (2017). Blahodiina diialnist dvorianstva Kyivskoi hubernii pid chas Pershoi svitovoi viiny: *dysertatsiya na здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук* [Charitable Activity of the Kyiv Province Nobility during the First World War: the dissertation for the degree PhD of History]. Kyiv: Kyiv University B. Grinchenko. [in Ukrainian].
22. Kachmala, V. (2014). Socialno-ekonomichni problemy Livoberezhzhya v period Pershoyi svitovoyi viiny [Socio-economic problems of the Left Bank during the First World War]. *Naukovy j chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Seriya 6: Istorychni nauky* [Scientific journal of Dragomanov NPU. Series 6: Historical Sciences], 12, 118-130. [in Ukrainian].
23. Kmet, V. (2015). Olena Stepaniv: shkola borotby ta gidnosti [Olena Stepaniv: School of Fighting and Dignity]. *Seriya Budivnychi derzhavnosti* [Builders of the State Series], 1, 24. [in Ukrainian].

24. Kos, A. (2005). *Geroyinya Ukrayiny Olena Stepaniv* [Olena Stepaniv the Heroine of Ukraine]. Lviv: Galycz.Vyd. Spilka. [in Ukrainian].
25. Knygynytko, O. (2017). Gromadska, vijskova ta naukovu-pedagogichna diyalnist Oleny Stepaniv: *dysertatsiya na здobuttya naukovoho stupenya doktora istorichnykh nauk* [Public, Military, Scientific and Pedagogical Activities of Olena Stepaniv: the dissertation for the degree ShD of History]. Lviv: Lvivskyj nacionalnyj universytet imeni Ivana Franka. Lviv. [in Ukrainian].
26. Knygynytska, O. (2017) Zhenshchyny v sostave Ukrainiskikh sechevykh streltsov: teoretiko-istoricheskie aspekty [Women in the Ukrainian Sich Riflemen: Theoretical and Historical Aspects]. *Legea si viata* [Law and life], 2, 41-43. [in Russian].
27. Krukovska, I. (2011). Medychna osvita na Volyni [Medical education in Volyn]. *Velyka Volyn: istoriya osvity i kultury: monohrafiya* [Velyka Volyn: history of education and culture: monograph]. Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I.Franka, 376-418. [in Ukrainian].
28. Kurinna, T. (2003). Blagodijnyczka diyalnist na Cherkashhyni v I period pershoi svitovoi vijny [Charity work in Cherkassy region in the First World War]. *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX-pochatku XX st* [Problems of Ukrainian history of the XIX-beginning of XX centuries], 6, 280-291. [in Ukrainian].
29. Kyriyenko, O. (2013) *Marhinalizaciya suspilstva. Stanovyshhe zhynok, ditej, vijskovopolonenyh. Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukrayina* [Marginalization of Society. The Situation of Women, Children, and Prisoners of War. The Great War of 1914-1918 and Ukraine], 467-481. [in Ukrainian].
30. Moiseyeva, T. (2013). Hromady sester myloserdy: kryteriyi formuvannya sestrynskoho personalu (za materialamy statutiv) [Communities of Sisters of Mercy: Criteria of Forming of Sisterly Personnel (on materials of charters)]. *Intelihenciya i vlada. Seriya Istoriya*. [Intelligentsia and power. Series History], 29, 165-175. [in Ukrainian].
31. Onishchenko, O. (2009). Zhynochi bataliony u 1917 r.: mif revoliutsii chy realii voiennoi doby? [Women's battalions in 1917: the myth of the revolution or the realities of the war times?]. *Literatura ta kultura Polissia* [Literature and Culture of Polesie], 49, 13-17. [in Ukrainian].
32. Onishhenko, O. (2008). Zhynky v suspilno-politychnomu zhytti Ukrayiny. 1917 rik: *dysertatsiya na здobuttya naukovoho stupenya kandidata istorichnykh nauk* [Women in the Socio-Political Life of Ukraine. 1917: the dissertation for the degree PhD of History]. Kyiv: Naczionalna akademiya nauk Ukrayiny, Institut istoriyi Ukrayiny. [in Ukrainian].
33. Orikhovskiy, O. (1997). Diialnist Rosiiskoho Tovarystva Chervonoho Khresta u roky Pershoi svitovoi viiny (1914-1917 rr.): *dysertatsiya na здobuttya naukovoho stupenya kandidata istorichnykh nauk* [Activities of the Russian Red Cross Society during the First World War (1914-1917): the dissertation for the degree PhD of History]. Chernivtsi: Kyiv State University of Trade and Economics. Faculty of Chernivtsi. [in Ukrainian].
34. Nedrya, K. (2009). Chervonyj Hrest. Katerynoslavskiy dosvid (1908-1917) [Red Cross. Katerynoslav experience]. *Humanitarnyj zhurnal* [Humanitarian magazine], 3-4, 137-144. [in Ukrainian].
35. Pavlyshyn, O. (2016). Emansypaciya zhynky-selyanky v roky Pershoi svitovoi vijny. Babska revolyuciya 1918 r. U Shidnij Galychyni [Emancipation of a Female Peasant in the Years of the First World War. The Women's Revolution in 1918 in Eastern Galicia]. *Ukrayina moderna* [Ukraine is modern], 23, 156. [in Ukrainian].
36. Reyent, O., Serdyuk, O. (2004). *Persha svitova vijna i Ukrayina* [The First World War and Ukraine]. Kyiv: Geneza.
37. Svitych, K. (2017). Osoblyvosti praci sester myloserdy vserosijskoho zemskoho soyuzu v period pershoi svitovoi vijny [Peculiarities of work of the Sisters of Mercy of the All-Russian Zemsky Union during the First World War]. *Naukovi praci istorichnoho fakultetu Zaporizkoho nacionalnoho universytetu* [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhzhya National University], 47, 96-98. [in Ukrainian].
38. Smolyar, L. (1998). Kyivske tovarystvo oborony zhynok: istoriya stvorennia ta diyalnosti (1905-1916 rr.). [Kyiv Community for Women Defence: History of creation and activity (1905-1916)]. *Ukrayinskyj istorichnyj zhurnal* [Ukrainian History magazine], 3, 92-100. [in Ukrainian].
39. Stepaniv, O. (2003). *Ekonomichna geografiya ukrayinskykh zemel. Naukovi praci. Ese. Spogady* [Economic geography of Ukrainian lands. Scientific works. Essay. Memoirs]. Lviv: Vydavnychyj centr NTSh. [in Ukrainian].
40. Titovska, Zh. (2011). Rosiiski zhynky-dobrovoltsi na frontakh Pershoi svitovoi viiny (1914-1917 rr.) [Russian women volunteers on the fronts of the First World War (1914-1917)]. *Visnyk Luhanskoho Natsionalnoho Universytetu imeni Tarasa Shevchenka* [Collection of scientific works / Kharkiv. nat. ped. GS Skovoroda University. History and Geography Series], 11, 52-60. [in Ukrainian].

Віктор Мартинюк*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника,
Україна*

ПРИРОДНІ ОБ'ЄКТИ ЯК ОБ'ЄКТИ НЕРУХОМОСТІ

Viktor Martyniuk*Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ukraine*

NATURAL OBJECTS AS REAL ESTATE OBJECTS

The article is devoted to the analysis of the features and place of natural objects in the system of real estate objects. The possibility of distribution of the civil-legal regime of things, in particular, of immovable things, to natural objects, is substantiated.

The peculiarities of the legal regime of land plots as the basic object of real estate are considered. The characteristics of the land plot as immovable things are analyzed. An understanding of the formation of land is disclosed. It is concluded that both completely formed and unformed land plots belong to the objects of civil rights. The problematic issues of the legal regime of other natural objects, located on the land plot are outlined. In particular, their legal regime is considered as a constituent part of the land plot. There are also cases of individual importance of individual water bodies and forest areas as objects of civil legal relations.

Keywords: object of civil rights, natural object, the plot of land, things, real estate objects.

У системі об'єктів цивільних прав Цивільний кодекс України виділяє майнову групу, окреслює її як «речі», «майно», «майнові права», «гроші і цінні папери». Такі категорії, як «майно», «річ» у переліку об'єктів, на думку вчених, несуть базове навантаження, бо саме вони наділені здатністю задовольняти потреби людини¹. Цивільний кодекс України у ст. 179 визначає, що «річчю є предмет матеріального світу щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки». Природні об'єкти з точки зору цивільно-правової категорії «об'єкт цивільних прав» можна віднести до речей. Більш того, в цивілістичній науковій літературі пропонується доповнення традиційної класифікації речей як об'єктів цивільних прав іншими критеріями, висуваючи за основу поділу походження речі і /або наявність природного (екосистемного) зв'язку речі з навколишнім природним середовищем. За таким критерієм пропонується класифікація речей на природні (які мають особливий цивільно-правовий режим) і штучні².

Залежно від можливості переміщення речей в просторі вони поділяються на нерухомі і рухомі. Відповідно до ст. 181 Цивільного кодексу України «до нерухомих речей (нерухоме майно, нерухомість) належать земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення». Науковці називають наступні ознаки нерухомого майна: по-перше, нерухоме майно – це речі, призначені задовольняти суспільні потреби; по-друге, класичне нерухоме майно нерозривно пов'язане із землею, по-третє, переміщення об'єкта нерухомого майна без шкоди для його призначення неможливе, за винятками прямо передбаченими чинним законодавством³.

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 181 Цивільного кодексу України, можна виділити два види нерухомих речей (нерухомості): 1) земельні ділянки; 2) об'єкти, розташовані на земельній ділянці. До таких об'єктів, за логікою речей, можна віднести природні об'єкти та їх ресурси: надра, водні

¹ Дзера, О.В., Кузнецова, Н.С., Луць, В.В. (ред.) (2013). *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України*: у 2 т. Київ: Юрінком Інтер, 314; Толстой, Ю.К., Сергеев, А.П. (ред.) (1997). *Гражданское право*: учебник. Москва: Проспект, 195.

² Спасибо-Фатеева, И. В. (ред.) (2015). *Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав*: монография. Харьков: Право, 220-239.

³ Слободянюк, С. О. (2011). Окремі аспекти правової природи нерухомого майна. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання): матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 16 вересня 2010 р.)*, 387.

об'єкти, лісові ділянки тощо. Як зазначають автори науково-практичного коментаря до Цивільного кодексу України, що стосується нерухомості, просторова обмеженість проявляється в тому, що до нерухомого майна належить не земля, надра чи водні ресурси в цілому, а земельні ділянки, ділянки надр і відокремлені водні об'єкти¹. В. В. Семків наголошує, що «земельні ділянки, ділянки надр, водні об'єкти, лісові ділянки є не просто нерухомістю, а основними об'єктами нерухомості, так званою нерухомістю за природою. Обороти таких об'єктів має здійснюватись у тих межах, у яких він допускається спеціальним законодавством»².

Земельна ділянка, за висновками дослідників, «є особливим об'єктом цивільних правовідносин, що займає центральне місце в системі нерухомих речей і володіє спеціальним правовим режимом в силу особливих фізичних властивостей як одного з видів природних ресурсів»³. З точки зору цивільного права, «земельна ділянка як об'єкт правових відносин є річчю, яка одночасно характеризується такими класичними ознаками речі як матеріальність та тілесність, оскільки являють собою частину земної поверхні, а також такою ознакою як умовність виокремлення земної поверхні у якості земельної ділянки що підтверджується умовністю ліній меж земельної ділянки»⁴. Поняття земельної ділянки визначено в ч. 1 ст. 79 Земельного кодексу України як частини земної поверхні з установленими межами, певним місцем розташування, з визначеними щодо неї правами. Аналіз вказаного визначення свідчить, що при формулюванні поняття земельної ділянки законодавець використав дві групи ознак: фізичні і юридичні. До фізичних ознак земельної ділянки відносяться визначення земельної ділянки як частини земної поверхні та наявність меж по всьому периметру ділянки. До юридичних ознак земельної ділянки безспірно відноситься така ознака, як наявність встановлених щодо неї прав»⁵.

У 2011 році Земельний кодекс України доповнений ст. 79-1 під назвою «Формування земельної ділянки як об'єкта цивільних прав» (зміни вступили в дію з 1 січня 2013 року). Відповідно до ч. 1 цієї статті формування земельної ділянки передбачає визначення її площі, меж та внесення інформації про неї до Державного земельного кадастру. Земельна ділянка вважається сформованою з моменту присвоєння їй кадастрового номера (ч. 4 ст. 79-1). Відповідно до ч. 9, 10 названої статті «земельна ділянка може бути об'єктом цивільних прав виключно з моменту її формування (крім випадків суборенди, сервітуту щодо частин земельних ділянок) та державної реєстрації права власності на неї. Державна реєстрація речових прав на земельні ділянки здійснюється після державної реєстрації земельних ділянок у Державному земельному кадастрі». Тобто сьогодні правовою ознакою земельної ділянки як об'єкта цивільних прав є отримання кадастрового номеру та проходження державної реєстрації речових прав.

Однак, зважаючи на перманентні зміни земельного і цивільного законодавства в частині процедури та юридичного оформлення приватизації земель, встановлення та легального підтвердження речових прав на земельні ділянки (отримання свідоцтв про право власності, державних актів тощо), а також ряд суб'єктивних факторів, пов'язаних з власністю на об'єкти нерухомості та земельні ділянки під ними, практика ще тривалий час стикається і буде стикатися з «несформованими земельними ділянками». П. Ф. Кулинич вказує на принаймні дві групи земельних ділянок, які можна віднести до несформованих: «До першої групи несформованих земельних ділянок слід, на нашу думку, віднести земельні ділянки, які передавалися у приватну власність громадян (приватизувалися) на підставі Декрету Кабінету Міністрів України Про приватизацію земельних ділянок від 26 грудня 1992 р. Йдеться про мільйони земельних ділянок, які були надані протягом тривалого періоду часу (20-80 роки ХХ ст.), за різними правилами та з різною точністю. Крім того, до першої групи несформованих земельних ділянок потрібно віднести всі земельні ділянки, які надані у постійне користування громадянам та юридичним особам протягом

¹ Харитонов, С.О. (2008). *Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар*. Харків: Одиссей, 192.

² Семків, В.В. (2013). Про предмет договорів на використання природних ресурсів. *Актуальні проблеми держави і права*, 69, 543.

³ Спасибо-Фатеева, И.В. (ред.) (2015). *Харьковская цивилистическая школа: объекты гражданских прав: монография*. Харьков: Право, 263.

⁴ Кулинич, О.П. (2014). До питання про визначення земельної ділянки як об'єкта цивільних та земельних прав. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*, 197, 2, 183.

⁵ Кулинич, П.Ф. (2010). Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*, 3, 217.

усіх років радянської влади (1918-1991 рр.). Для всіх несформованих земельних ділянок першої групи характерним є відсутність землепорядної документації, якою визначалися б межі, площа та місце розташування ділянок. До другої групи несформованих земельних ділянок слід віднести всі інші земельні ділянки, які передані громадянам та юридичним особам у власність та користування до 2004 р»¹. За загальним правилом, власники несформованих земельних ділянок позбавлені права розпорядження ними, однак вони фактично зберігають можливість володіння і користування. Крім того, несформована земельна ділянка може стати об'єктом спадкування. Таким чином, несформовані земельні ділянки також є об'єктами цивільних прав.

У науковій літературі висловлюються пропозиції щодо особливого режиму земельних ділянок в системі об'єктів нерухомого майна, нерухомості. Так, О. Г. Бондар, не заперечуючи загалом майновий характер відносин власності на землю і земельних ділянок, обґрунтовує розмежування категорій «нерухоме майно» і «нерухомість» щодо земельних ділянок. «Земля як багатоаспектний та поліфункціональний об'єкт (перш за все, природний) має значну кількість принципово важливих особливостей, які дозволяють відмежувати її від тих речей, які на підставі тісного нерозривного зв'язку з нею кваліфікуються як нерухоме майно. Тому конструкція «земля як нерухоме майно» є некоректною. Більш прийнятним є вживання терміна «земельна нерухомість». Як компроміс (враховуючи термінологічні звички, що склалися історично) можна запропонувати категорію «нерухомість в широкому розумінні», яка б охоплювала як нерухоме майно, так і земельну нерухомість»². Однак, на нашу думку таке розмежування є штучним та не відповідає приписам чинного законодавства. Підтвердження тотожності розуміння та правового режиму «нерухомих речей», «нерухомого майна», «нерухомості» є, насамперед, формулювання змісту ст. 181 Цивільного кодексу України, де вони розглядаються як синоніми, а також легальні дефініції цих понять, закріплені в інших законодавчих актах. Земельні ділянки відносяться до нерухомих речей (нерухомості), однак мають особливий правовий режим, з урахуванням об'єктивних особливостей земель як природного об'єкту та формально-юридичних положень, пов'язаних з поширенням на них норм земельного права.

У контексті аналізу нерухомих речей виникає питання про правовий режим природних об'єктів та природних ресурсів, які знаходяться в межах відповідної земельної ділянки: чи можна їх розглядати як самостійну нерухомість чи тільки як елементи (складові) земельної ділянки? І. В. Мироненко приходить до висновку, що «якщо за вченням римських юристів, яке довгий час вважалося аксіомою, право власності поширювалося на глибину під поверхню земельної ділянки і на висоту над нею до безкінечності, то сучасна світова практика регулювання відносин власності на землю пішла по шляху звуження поняття землі як об'єкта права власності та формування спеціального законодавства, що регулює використання «відділених» від землі природних ресурсів»³. П. Ф. Кулинич, досліджуючи розуміння земельної ділянки, як об'єкта правовідносин, і виходячи з формулювання поняття земельної ділянки в ст. 79 Земельного кодексу України, робить висновок, що законодавець не називає в якості її складових частин ні природні ресурси (ліси, води, надра), ні будівлі і споруди, що можуть бути розташовані на земельній ділянці. Вона, як частина земної поверхні, абстрагована від інших природних ресурсів, які на ній можуть бути розташовані⁴.

Водночас, в ч. 2 ст. 79 Земельного кодексу України закріплено, що право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться, якщо інше не встановлено законом та не порушує прав інших осіб. Тривалий час ця норма входила в колізію з нормами спеціальних актів – Лісового кодексу України та Водного кодексу України, які, зокрема, не передбачали можливості приватної власності на ліси та водні об'єкти. В 2006 році були внесені зміни до Лісового кодексу України, які, певною мірою усунули відповідні колізії. Водне ж законодавство і сьогодні

¹ Кулинич, П. Ф. (2013). Земельна ділянка як об'єкт земельно-реєстраційних правовідносин. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*, 60, 325-327.

² Бондар, О. Г. (2000). Земельна нерухомість як об'єкт правового регулювання: проблеми термінології. *Вісник Університету внутрішніх справ МВС України*, 11, 320-321.

³ Мироненко, І. В. (2012). *Зміст та межі здійснення права приватної власності на землю в Україні*: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 46.

⁴ Кулинич, П.Ф. (2010). Земельна ділянка як об'єкт правових відносин: поняття, ознаки, види. *Часопис Київського університету права*, 3, 215.

не відповідає положенням земельного щодо поширення прав власників земельних ділянок і на водні об'єкти, що на них розміщені.

Досліджуючи співвідношення і розмежування «земельної ділянки як нерухомості» та «нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки» І. В. Мироненко робить висновок, що належність певного об'єкта до «нерухомого майна, відмінного від земельної ділянки», повинно визначатися поєднання фізичних (нерозривний зв'язок з земельною ділянкою) та юридичних (державна реєстрація у якості нерухомості) ознак¹. На думку І. В. Спасибо-Фатєєвої, державна реєстрація є наслідком фактичної належності майна до категорії нерухомого, а не його ознакою; якщо будь-яка річ буде відноситися до нерухомості за своєю природою, то вона обов'язково мусить піддаватися державній реєстрації².

Обґрунтовуючи особливий правовий режим нерухомого майна, науковці вказують, що він полягає в тому, що право власності, інші речові права на нерухомість, їх обмеження, виникнення, перехід і припинення підлягають в обов'язковому порядку державній реєстрації в Єдиному державному реєстрі речових прав. Особливий правовий режим нерухомості зводиться до: особливого порядку набуття права власності на неї; особливого порядку її відчуження; особливої форми правочинів, об'єктами яких виступають нерухомі речі³. У Державному реєстрі прав реєструються речові права та їх обтяження на земельні ділянки, а також на об'єкти нерухомого майна, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких неможливе без їх знецінення та зміни призначення, а саме: підприємства як єдині майнові комплекси, житлові будинки, будівлі, споруди, а також їх окремі частини, квартири, житлові та нежитлові приміщення (ч. 1 ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). Як бачимо, лісові ділянки, ділянки надр та водні об'єкти в цьому переліку не названі.

Досліджуючи поставлене вище питання варто звернутися до положень ч. 1 ст. 13 Лісового кодексу України, згідно з яким право приватної власності на ліси громадян та юридичних осіб України виникає з моменту одержання ними документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, та їх державної реєстрації. Як зазначають автори науково-практичного коментаря до Лісового кодексу України, «роздільні правові режими земельних ділянок та лісів у момент набуття права приватної власності поєднуються одним колом юридичних фактів – одержанням документів, що посвідчують право власності на земельну ділянку, та їх державною реєстрацією»⁴.

Земельні ділянки, ділянки надр, ліси, інші багаторічні насадження, водні об'єкти не лише нерозривно пов'язані між собою, але не можуть фактично існувати поза цим зв'язком. Їх самостійне юридичне оформлення також не передбачене. За загальним правилом, природні об'єкти, розташовані на земельній ділянці не можна вважати окремими нерухомими речами, самостійними об'єктами цивільних прав, їх роздільний цивільний оборот неможливий.

Однак, українське законодавство та практика правореалізації має підтвердження протилежного. По-перше, це стосується самостійного значення окремих водних об'єктів та лісових ділянок як об'єктів цивільних правовідносин.

З першого погляду, водний об'єкт (озеро, ставок, морська акваторія) невіддільний від земельної ділянки (дна водного об'єкта) і реальне переміщення його неможливе. Цей зв'язок відображається в нині діючій редакції ст. 51 Водного кодексу України, в якій об'єктом оренди визнаний комплексний об'єкт: водний об'єкт разом з земельною ділянкою. Однак, законодавство України закріплює і інший варіант, зокрема, визнання частин водних об'єктів самостійними об'єктами зобов'язальних відносин. Відповідно до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про аквакультуру» «частини рибогосподарського водного об'єкта надаються в користування на умовах оренди юридичній чи фізичній особі органами, які здійснюють розпорядження земельними ділянками під водою (водним простором) відповідно до Земельного кодексу України, лише для розміщення плавучих рибницьких садків. У такому разі межі наданої в користування частини

¹ Мироненко, І.В. (2014). Поняття та ознаки нерухомого майна. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*, 34, 161.

² Спасибо-Фатєєва, І. В. (2012). *Цивілістика: на шляху формування доктрин*. Харків: Золоті сторінки, 390.

³ Грущинська, Н.І. (2014). Правовий режим нерухомого майна як об'єкта цивільних прав. *Науковий вісник Херсонського державного університету*, 5, 1, 165.

⁴ Балюк, Г. І. (ред.) (2009). *Науково-практичний коментар Лісового кодексу України*. Київ: Юрінком Інтер, 37.

рибогосподарського водного об'єкта визначаються координатами відведеної акваторії. Відведення земельної ділянки водного фонду під водою (водним простором) та встановлення її меж у натурі (на місцевості) не здійснюються.

Лісовий кодекс України в ст. 18 визнає об'єктом довгострокового тимчасового користування лісами лісові ділянки. Відповідно до ст. 1 Лісового кодексу України лісова ділянка – це ділянка лісового фонду України з визначеними межами, виділена відповідно до цього Кодексу для ведення лісового господарства та використання лісових ресурсів без вилучення її у землекористувача або власника землі. Тобто надання і відведення в натурі земельної ділянки під лісом в цьому випадку не здійснюється. Тривалий час на практиці недобросовісні лісокористувачі на підставі рішення про надання лісової ділянки і укладеного договору з постійним лісокористувачем фактично здійснювали використання земельних ділянок, зводили капітальні споруди, а потім їх узаконювали і наступним кроком набували у власність переведену з земель лісогосподарського призначення земельну ділянку. Ситуація зумовлювалася, багато в чому, відсутністю детальних нормативних вимог до порядку використання лісів, типового договору, чітко визначених обов'язків тимчасового користувача та підстав припинення відносин лісокористування. Сьогодні ці прогалини в законодавстві в більшості ліквідовані. Як зазначає Н. Р. Кобецька, у даному випадку, погоджуючись із об'єктивною нероздільністю землі і лісу, об'єктом використання виступає саме ліс (конкретна лісова ділянка), як комплексний природний об'єкт, його корисні властивості, зумовлені природними характеристиками та нерозривним екологічним зв'язком усіх компонентів, які його утворюють. Інтерес природокористувача спрямований на даний об'єкт, а земельна ділянка, на якій він розміщений, є лише територіальним базисом, необхідним для забезпечення належного лісокористування. Проблеми, які виникли на практиці в процесі застосування відповідних норм, пов'язані не з недоліком законодавчої конструкції, а з відсутністю детальної правової регламентації відповідних відносин, контролю і відповідальності за порушення, неналежною правовою і екологічною культурою¹.

По-друге, є ряд об'єктів, які ми пропонуємо назвати «квазі-природними об'єктами» (штучно створені, але які мають нерозривний зв'язок з навколишнім природним середовищем), щодо яких виникають проблеми з ідентифікацією в системі речей.

Це, насамперед, стосується рибницьких ставків. Водний кодекс України відносить ставок до штучно створених водних об'єктів. Водночас, відповідно до п.1.9.18 Методики обстеження і паспортизації гідротехнічних споруд систем гідравлічного вилучення та складування промислових відходів, затвердженої наказом Державного комітету України у справах містобудування і архітектури 19.12.1995 р. № 252 ставок є різновидом гідротехнічних споруд. Відповідно, з позицій цивільного права, ставок є різновидом нерухомого майна – спорудою. В наукових дослідженнях в сфері бухгалтерського обліку рибницькі ставки відносять до гідротехнічних споруд та пропонують визнавати їх цілісними майновими комплексами, що «дасть можливість уникнути ситуації, коли гідроспоруди, що не увійшли до статутних фондів новостворених рибницьких підприємств, знаходяться у державній власності, а земельні ділянки під ними – у комунальній, державній чи приватній»². Однак, на практиці в більшості випадків питання про те, хто, коли і за які кошти створив ці споруди (зокрема, рибницькі ставки) залишається відкритим, оскільки відсутня технічна документація. Це породжує судові спори про визнання прав на такі споруди. Прикладом може бути справа № 16/231-О-08 про визнання за ДП «Уккриба» права повного господарського відання на державне нерухоме майно: гідротехнічні споруди, що утворюють ставок «Гайдамаки» загальною площею 27, 1985 га; ставок «Чобіток» загальною площею 180, 1015 га; ставок «Круглик» загальною площею 251,5455 га; ставок «Костин Шпиль» загальною площею 110,5 га. та скасування розпоряджень Новотроїцької районної державної адміністрації № 139 від 07.03.2006 та № 566 від 12.12.2006 "Про укладання договорів оренди земель водного фонду з ПОСП «Тепло-Огарьовське» і ФГ «Едельвейс». Суд першої інстанції задовольнив позовні вимоги, вказавши, що факт права повного господарського відання підтверджується актом

¹ Кобецька, Н. Р. (2016). *Дозвільне і договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: питання теорії та практики*: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 182.

² Півторак, М.В. (2006). *Облік основних засобів у рибному господарстві: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук*. Київ: Національний науковий центр Інститут аграрної економіки Української академії аграрних наук, 9-10.

приймання-передачі державного майна від 28.02.06, за яким ДП «Азовський центр ПівденНІРО» передало, а ДП «Укрриба» прийняло на свій баланс майно згідно додатку № 1. Водночас, суд апеляційної інстанції, а пізніше Вищий господарський суд України, не погодились з прийнятим рішенням. В обґрунтуванні рішення Вищого господарського суду України вказувалось наступне. Враховуючи, що право власності на нерухомі речі підлягає обов'язковій державній реєстрації, захист права повного господарського відання на момент звернення особи з вимогою про це, можливий лише за наявності належним чином зареєстрованого права власності за особою, яка закріпила таке майно на праві повного господарського відання. Апеляційним господарським судом при розгляді справи було встановлено, що доказів державної реєстрації права власності на спірні гідротехнічні споруди, які є нерухомими речами, у встановленому законом порядку за відповідною особою позивачем не надано. В зв'язку з чим судом обґрунтовано було зроблено висновок, що відсутність державної реєстрації права власності на спірні гідротехнічні споруди, унеможливорює визнання права повного господарського відання за ним на вказані гідротехнічні споруди. З огляду на зазначені висновки, за відсутності належним чином оформленого права власності на майно (гідротехнічні споруди), що знаходиться на земельних ділянках, щодо яких прийнято відповідачем спірні розпорядження, перебування спірних водних об'єктів місцевого значення у виключній власності народу України та наявності повноважень щодо розпорядження ними у Херсонської обласної ради, колегія суддів апеляційної інстанції обґрунтовано дійшла висновку про відсутність порушення прав позивача при прийнятті розпоряджень № 566 від 12.12.05 та № 139 від 07.03.06 Новотроїцькою райдержадміністрацією¹.

Подібна ситуація з багаторічними насадженнями. Відповідно до п. 2.14. Положення про громадське майно (основні засоби) споживчої кооперації України, до багаторічних насаджень відносяться усі штучні багаторічні насадження, незважаючи на їх вік: плодово-ягідні насадження всіх видів (дерева та кущі); зелені та декоративні насадження на вулицях, площах, у парках, садах, скверах, на території підприємств, у дворах житлових будинків тощо. В Порядку застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі, затвердженому наказом Міністерства фінансів України від 29.12.2015 № 1219, багаторічні насадження визначені основними засобами виробництва, які обліковуються на окремих субрахунках (1017 (1027) «Тварини та багаторічні насадження»). Ситуація ускладнилася ще й тим, що відповідно до п. 21 Методики уточнення складу і вартості пайових фондів майна членів колективних сільськогосподарських підприємств, у тому числі реорганізованих, затвердженою постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2001 № 177, багаторічні насадження віднесено до окремого майна та встановлено, що його не можна виділяти в натурі в рахунок майнового паю. Відповідно, на практиці склалася ситуація, коли власником багаторічних насаджень є сільськогосподарське підприємство, а власником земельної ділянки (паю) стають громадяни. Як відзначалося в наукових публікаціях, «включення багаторічних насаджень до переліку майна, яке не підлягає приватизації, фактично створило правовий колапс, аналогічний до набрання чинності ЦК України ст. 120 ЗК України у редакції 2001 р., за якою допускалась можливість відчуження будівлі чи споруди без відчуження земельної ділянки»². Наслідком цього рішення стало укладення договорів купівлі-продажу багаторічних насаджень. В цих договорах вони виступали самостійним об'єктом, що суперечило принципу єдності земельної ділянки та інших природних об'єктів (в т. ч. багаторічних насаджень), визначеному ст. 373 Цивільного кодексу України, ст. 79 Земельного кодексу України. Разом з тим, сьогодні і в наукових публікаціях, і в судовій практиці визначено єдиний підхід щодо розуміння зв'язку земельної ділянки і багаторічних насаджень. Зокрема, у постанові Верховного суду України від 25 лютого 2015 року по справі № 6-14цс15 про визнання недійсним договору купівлі-продажу багаторічних насаджень суд обґрунтував правову позицію, що багаторічні насадження не можуть розглядатися, як окремий об'єкт права власності без земельної ділянки, на якій вони знаходяться, оскільки є складовою частиною земельної ділянки. В обґрунтуванні своєї позиції суд виходив з приписів ч. 2 ст. 79 Земельного кодексу України та ч. 3 ст. 373 Цивільного кодексу України, відповідно до яких право власності на земельну ділянку поширюється в її межах на поверхневий (грунтовий) шар, а також

¹ Постанова по справі № 16/231-О-08, 2009 (Вищий господарський суд України). Офіційний сайт Вищого господарського суду України <http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2270817.html> (2019, липень, 15).

² Холод, В. В. (2014). Деякі аспекти визначення правового режиму земельної ділянки та багаторічних насаджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*, 9-2, 1, 184.

на водні об'єкти, ліси і багаторічні насадження, які на ній знаходяться. Враховуючи викладене, у правовідносинах, що склалися між реорганізованим сільськогосподарським підприємством та громадянином, багаторічні насадження не можуть розглядатися, як окремий об'єкт права власності без земельної ділянки, на якій вони знаходяться, оскільки є складовою частиною земельної ділянки. Перебування багаторічних насаджень на балансі підприємства не може вважатись підтвердженням права власності на ці насадження, оскільки баланс підприємства (організації) є формою бухгалтерського обліку, визначення складу і вартості майна і не свідчить про знаходження майна у власності (володінні) підприємства (організації)¹. Такі висновки Верховного Суду стали основою для прийняття в подальшому аналогічних рішень місцевими судами.

Таким чином, аналіз правового режиму земельних ділянок та індивідуалізованих частин природних об'єктів, які розміщені на цих ділянках підтверджує висновок про те, що земельні ділянки, ділянки надр, ліси, інші багаторічні насадження, водні об'єкти нерозривно пов'язані між собою і є складною нерухомою річчю. Природні об'єкти, розташовані на земельній ділянці як складові її частини не підлягають відокремленню. Таке положення має знайти своє чітке закріплення в законодавстві. Разом з тим, в окремих зобов'язальних правовідносинах об'єктами можуть виступати індивідуалізовані природні об'єкти без земельної ділянки, на якій вони розміщені. Це пов'язано з особливостями, цільовим призначенням використання природних об'єктів та їх ресурсів і обумовлено в нормах спеціальних природоресурсних актів.

References:

1. Baliuk, H. I. (ed.) (2009). *Naukovo-praktychnyi komentar Lisovoho kodeksu Ukrainy* [Scientific and Practical Commentary of the Forest Code of Ukraine]. Kiev: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
2. Bondar, O. H. (2000). Zemelna nerukhomist yak ob'iekt pravovoho rehuliuвання: problemy terminolohii [Land property as an object of legal regulation: problems of terminology]. *Visnyk Universytetu vnutrishnikh sprav MVS Ukrainy* [Bulletin of the University of Internal Affairs of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine], 11, 317-321. [in Ukrainian].
3. Dzero, O. V., Kuznietsova, N. S., Luts, V. V. (ed.) (2013). *Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho kodeksu Ukrainy: u 2 t.* [Scientific and Practical Commentary of the Civil Code of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
4. Hrushchynska, N. I. (2014). Pravovyi rezhym nerukhomoho maina yak obiekta tsyvilnykh prav [Legal regime of real estate as an object of civil rights]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu* [Scientific Herald of Kherson State University], 5, 1, 164-167. [in Ukrainian].
5. Kharytonov, Ye. O. (2008). *Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: naukovo-praktychnyi komentar*. [Civil Code of Ukraine: scientific and practical commentary]. Kharkiv: Odissei. [in Ukrainian].
6. Kholod, V. V. (2014). Deiaki aspekty vyznachennia pravovoho rezhymu zemelnoi dilianky ta bahatorichnykh nasadzhen [Some aspects of determining the legal regime of land and perennial planting]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Yurysprudentsiia* [Scientific Herald of the International Humanitarian University. Jurisprudence], 9-2, 1, 182-185. [in Ukrainian].
7. Kobetska, N.R. (2016). *Dozvilne i dohovirne rehuliuвання vykorystannia pryrodnykh resursiv v Ukraini: pytannia teorii ta praktyky* [Permit and contractual regulation of the use of natural resources in Ukraine: questions of theory and practice: monograph]. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. [in Ukrainian].
8. Kulynych, O. P. (2014). Do pytannia pro vyznachennia zemelnoi dilianky yak obiekta tsyvilnykh ta zemelnykh prav [On the question of determining the land plot as an object of civil and land rights]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho universytetu bioresursiv i pryrodokorystuvannia Ukrainy* [Scientific herald of the National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine], 197, 2, 182-188. [in Ukrainian].
9. Kulynych, P. F. (2010). Zemelna dilianka yak ob'iekt pravovykh vidnosyn: poniattia, oznaky, vydy [Land plot as an object of legal relations: concepts, attributes, types]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [The Journal of the Kyiv University of Law], 3, 215-219. [in Ukrainian].
10. Kulynych, P. F. (2013). Zemelna dilianka yak ob'iekt zemelno-reiestratsiinykh pravovidnosyn [Types of land plots as objects of land registration legal relations]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky* [State and Law. Legal and Political Sciences], 60, 324-330. [in Ukrainian].
11. Myronenko, I. V. (2012). *Zmist ta mezhi zdiisnennia prava pryvatnoi vlasnosti na zemliu v Ukraini: monohrafiia* [The content and limits of realization of the right of private property to land in Ukraine: monograph]. Ivano-Frankivsk: Suprun V.P. [in Ukrainian].

¹ Постанова по справі № 6-14цс15, 2015 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/42886580>> (2019, липень, 15).

12. Myronenko, I. V. (2014). Poniattia ta oznaky nerukhomoho maina [Concept and characteristics of real estate property]. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy* [Actual problems of improving the current legislation of Ukraine], 34, 154-163. [in Ukrainian].
13. Pivtorak, M. V. (2006). Oblik osnovnykh zasobiv u rybnomu hospodarstvi: *avtoreferet dysertatsij na zdobuttia naukovoogo stupenyu kandidata ekonomihnikh nauk* [Accounting for fixed assets in the fisheries sector: Abstract thesis of PhD of the History]. Kyiv: National Science Center Institute of Agrarian Economics of the Ukrainian Academy of Agrarian Sciences. [in Ukrainian].
14. *Postanova po spravi № 16/231-O-08, 2009* (Vyshchyi hospodarskyi sud Ukrainy) [Resolution in the case № 16/231-O-08, 2009 of the Supreme Economic Court of Ukraine]. *Ofitsiynyy sayt Vyshchoho hospodarskoho sudu Ukrayiny* [Official site of the Supreme Economic Court of Ukraine] <http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2270817.html> [in Ukrainian]. (2019, July, 15).
15. *Postanova po spravi № 6-14tss15, 2015* (Verkhovnyi Sud Ukrainy) [Resolution in the case № 6-14tss15 [2015] of the Supreme Court of Ukraine]. *Yedynyy derzhavnyy reyestr sudovykh rishen* [The only state register of court decisions] <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/42886580>> [in Ukrainian]. (2019, July 15).
16. Semkiv, V.V. (2013). Pro predmet dohovoriv na vykorystannia pryrodnykh resursiv [On the subject of the natural resources use contracts]. *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Current Problems of State and Law], 69, 541-547. [in Ukrainian].
17. Slobodianiuk, S. O. (2011). Okremi aspekty pravovoi pryrody nerukhomoho maina [Separate aspects of the legal nature of real estate]. *Aktualni problemy tsyvilnoho, simeinoho ta mizhnarodnoho pryvatnoho prava (Matvieievski tsyvilistychni chytannia): materialy naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 16 veresnia 2010 r.)* [Actual problems of civil, family and private international law (Matveev Civic Readings): materials of the scientific and practical conference (Kyiv, September 16, 2010)], 385-388. [in Ukrainian].
18. Spasibo-Fateeva, I. V. (ed.) (2015). *Harkovskaja civilisticheskaja shkola: objekty grazhdanskih prav* [Kharkov School of Civil Law: Objects of Civil Rights]. Harkov: Pravo. [in Russian].
19. Spasybo-Fatieieva, I. V. (2012). *Tsyvilystyka: na shliakhu formuvannia doktryn* [Civil Law: on the path to the formation of doctrines]. Kharkiv: Zoloti storinky. [in Ukrainian].
20. Tolstoj, Ju. K., Sergeev, A. P. (ed.) (1997). *Grazhdanskoe pravo* [Civil law]. Moscow: Prospekt. [in Russian].

Павло Коломієць, к. ю. н.

Полтавський інститут економіки і права, Україна

ТЕРМІНИ ПОДАТКОВОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ: СПАДЩИНА МИНУЛОГО ТА РЕАЛІЇ СУЧАСНОСТІ

Pavlo Kolomiiets, PhD in Law

Poltava Institute of Economics and Law, Ukraine

TERMS OF THE TAX CODE OF UKRAINE: THE LEGACY OF THE PAST AND THE REALITIES OF THE PRESENT

The purpose of the article is to call for improvement of the legal regulation of public relations in the sphere of taxation, namely, to streamline the current rules of the Tax Code of Ukraine. The author emphasizes that the economic situation and, as a consequence, the positioning of the Ukrainian state in the world, depend directly on the quality of writing the text of a legal act in the field of taxation – the Tax Code of Ukraine. Bringing clarity, transparency, accuracy, end-to-end use of tax terms will be a great basis for an easy and free reading of the text of the Tax Code by its users. It should be emphasized that light and accessible text of the Code will be able to popularize Ukraine in the world as a platform for launching new business start-ups, interesting projects, and this will result in attracting investments, development of small and medium-sized businesses, the emergence of new and adequately paid jobs.

Keywords: the scope of tax collection, the Tax Code of Ukraine, the Customs Code of Ukraine, tax system, system of taxation.

Якість написання тексту будь-якого окремого нормативно-правового акту є найважливішою характеристикою і запорукою добробуту держави Україна. Кажучи про державу ми повинні мати на увазі, в першу чергу, кожного окремого громадянина цієї держави, – його якість життя, можливість забезпечити своє місце в економічному житті держави. Далеко не в останню, якщо не в першу чергу, цей економічний добробут залежить від точного, вивіреного, заснованого на конституційних засадах, зрозумілого, легкого в сприйнятті тексту Податкового кодексу України (далі – Кодекс).

Проте, існуючи з 2010 року Податковий кодекс України й досі залишається складним в розумінні з точки зору як платника податку так і працівника податкового органу.

Навряд чи можна виділити з усього масиву нормативно-правових актів України ще один настільки ж важливий, великий, але водночас несприятливий в розумінні і застосуванні нормативно-правовий акт. Це проявляється як з точки зору відсутності чіткого поділу Кодексу на «загальну» та «особливу» частини, конструкції окремих податків та зборів, а особливо в суто податковій термінології, яка наскрізно в ньому застосовується.

Важливість питання використовуваної в тесті Кодексу термінології важко недооцінити. Слушною, в даному випадку є думка С.С. Алексєєва, який вважає, що необхідними умовами раціонального використання термінології є: а) єдність термінології. Однакові терміни, що використовуються при формулюванні юридичних норм, повинні мати тотожне значення; неприпустимо для позначення одних і тих же понять використовувати різні терміни; б) загальна визначеність термінології. Використовувані терміни повинні отримати визнання в науці і практиці; в) стійкість термінології. Неприпустимо без особливо вагомих причин відмовлятися від раніше використовуваної термінології, вводити поряд з прийнятими інші, на думку деяких авторів, більш «вдалі» терміни¹.

Враховуючи сказане вище, зупинимося на дослідженні питання щодо наскрізно використаного в Кодексі терміну «справляння».

¹ Алексєєв, С. С. (1981). *Общая теория права*. Москва: Юридическая литература, 2, 274.

Відповідно до пункту 1.1. статті 1 Податкового кодексу України, цей Кодекс регулює відносини, які виникають у *сфері справляння податків і зборів*, зокрема визначає вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, та порядок їх адміністрування, платників податків та зборів, їх права та обов'язки, компетенцію контролюючих органів, повноваження і обов'язки їх посадових осіб під час адміністрування податків, а також відповідальність за порушення податкового законодавства¹.

З наведеного вбачається, що законодавець включає в категорію «сфера справляння податків і зборів» наступне: 1) вичерпний перелік податків та зборів, що справляються в Україні, 2) порядок адміністрування податків та зборів, що справляються в Україні, 3) платників податків та зборів, 4) права та обов'язки платників податків і зборів, 5) компетенцію контролюючих органів, 6) повноваження і обов'язки посадових осіб контролюючих органів під час адміністрування податків, 7) відповідальність за порушення податкового законодавства.

Отже, категорія «сфера справляння податків і зборів», відповідно до пункту 1.1. статті 1 Кодексу, є його загальною категорією, яка:

1) визначаючи вичерпний перелік податків і зборів, що справляються в Україні, включає в себе нормативні положення статей 8 «Види податків та зборів», 9 «Загальнодержавні податки та збори», 10 «Місцеві податки» розділу I «Загальні положення» Кодексу.

2) Порядок адміністрування податків та зборів, що справляються в Україні передбачений розділом II «Адміністрування податків, зборів, платежів» Кодексу.

3) Платників податків та зборів, що регламентуються нормами глави 6 «Облік платників податків» розділу II «Адміністрування податків, зборів, платежів» та положеннями розділів III-XIV Кодексу, якими передбачено правове регулювання справляння окремих податків і зборів.

4) Права та обов'язки платників податків і зборів передбачені статтями 15 «Платники податків», 16 «Обов'язки платника податків», 17 «Права платника податків» розділу I «Загальні положення» Кодексу.

5) Компетенцію контролюючих органів встановлено статтями 19-1 «Функції контролюючих органів», 19-2 «Функції центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну фінансову політику, в частині забезпечення формування та реалізації податкової та митної політики», 19-3 «Функції державних податкових інспекцій», 20 «Права контролюючих органів» розділу I «Загальні положення», а також статтею 41 «Контролюючі органи та органи стягнення» розділу II «Адміністрування податків, зборів, платежів» Кодексу.

6) Повноваження і обов'язки посадових осіб контролюючих органів під час адміністрування податків прописані у положеннях статті 21 «Обов'язки і відповідальність посадових та службових осіб контролюючих органів» розділу I «Загальні положення» і розділом XVIII-1 «Посадові особи контролюючих органів та їх правовий і соціальний захист».

7) Відповідальність за порушення податкового законодавства встановлена главою 11 «Відповідальність» розділу II «Адміністрування податків, зборів, платежів». Тут варто також наголосити, що відповідальність за порушення податкового законодавства не обмежується лише вказаними вище позиціями. Правове закріплення відповідальності за порушення правового регулювання справляння окремих податків і зборів визначено положеннями розділів III-XIV Кодексу.

Проте, автори науково-практичного коментаря до Податкового кодексу України зауважують наступне: «Оподаткування включає не лише вичерпний перелік податків та зборів, а й процесуальне забезпечення їх появи (введення, зміни, скасування) та справляння²».

Як бачимо, пунктом 1.1. статті 1 Кодексу за категорією «сфера справляння податків і зборів» закріплено статус загальної, тобто такої, яка включає в себе абсолютно весь спектр податкових відносин. Тобто, законодавець закріплюючи норму щодо регулювання відносин, які виникають у *сфері справляння податків і зборів*, не акцентував увагу на ключовому моменті: податки і збори справляються платниками податків добровільно і самостійно шляхом їх нарахування та сплати, чи все ж таки податки і збори справляються з платників податків і зборів шляхом застосування примусу?

¹ Податковий кодекс України, 2010 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>>. (2019, серпень, 31).

² Азаров, М. Я. (2010). *Науково-практичний коментар до Податкового кодексу України*. Київ: Нац. ун-т держ. подат. служби України, МФУ, 1, 41.

Результати проведеного аналізу тексту Податкового кодексу України станом на 01 вересня 2019 року свідчать про те, що в інших статтях Кодексу (крім першої) використовується як термін «справляння податків і зборів платниками» так і «справляння податків і зборів з платників». Наприклад, при визначенні поняття податку та збору в статті 6 Кодексу, застосовується словосполучення «*справляється з платників податку*» та «*справляється з платників зборів*».

На відміну від зазначених конструкцій, у підпункті 266.7.4. пункту 266.7. статті 266 та підпункті 267.6.3. пункту 267.6. статті 267 Кодексу, використовується така юридична конструкція: «*справляння податку фізичними та юридичними особами*». У підпункті 268.5.2. пункту 268.5. статті 268 Кодексу, використовується юридична конструкція «*справляння збору здійснюється податковими агентами*».

Нажаль, в Податковому кодексі України відсутнє законодавче закріплення визначення поняття «справляння податків і зборів».

Оскільки відповідно до пункту 2 статті 1 Митного кодексу України відносини, пов'язані із справлянням митних платежів, регулюються цим кодексом та Податковим кодексом України, зокрема, з'ясуємо наявність визначення поняття «справляння» у Митному кодексі України. Але і в цьому нормативному акті також відсутнє законодавче закріплення визначення поняття «справляння податків і зборів»¹.

Проте, підпунктом 1.1. пункту 1. Порядку застосування уніфікованої митної квитанції МД-1, затвердженого наказом Державної митної служби України від 04 січня 2005 року №1 передбачено, що справляння платежів – нарахування й прийняття митним органом сум платежів згідно із законодавством².

Наступним кроком нашого дослідження стане розгляд варіантів тлумачень слова «справляння» в словниках української мови.

Словник української мови 1978 року видання тлумачить слова «справляння», «справляти» та «справлятися» наступним чином:

«Справляння, справляти – 3. Виконувати, здійснювати що-небудь; // Втілювати в життя, робити що-небудь дійсним, реальним. Справляти свої діла – займатися своїми справами. 6. з кого – чого. Правити, вимагати (борг, податок і т. ін.). 3 метою забезпечення своєчасного і повного надходження в бюджет податку з обороту доцільно справляти його, як правило, безпосередньо з підприємств, а не з збуткових організацій (Рад. Укр., 30.III 1957, 3); 7. розм. Спрямувати, скеровувати що-небудь кудись. 8. розм. Відправляти, відсилати, що-небудь кудись.

Справлятися – док 1. Успішно виконувати яку-небудь роботу, якісь доручення, обов'язки і т.ін.; бути спроможним виконувати, здійснювати що-небудь. 2. Перевиховуватися, робитися кращим. // Перемагати, пересилувати в собі які-небудь почуття. 5. Забезпечувати себе чим-небудь необхідним.»^{3 4}

Великий тлумачний словник сучасної української мови (2005 року) надає словам «справляти» та «справлятися» такі пояснення:

«Справляти – 3. Виконувати, здійснювати що-небудь. // Втілювати в життя, робити що-небудь дійсним, реальним. Справляти службу. 4. Робити правильним. 6. з кого – чого. Правити, вимагати (борг, податок і т.ін.). 7. розм. Спрямувати, скеровувати що-небудь кудись. // Направляти кого-небудь у певному напрямку. 8. розм. Відправляти, відсилати що-небудь кудись.

Справлятися, справитися – 1. Успішно виконувати яку-небудь роботу, якісь доручення, обов'язки і т.ін.»^{5 6}

¹ Митний кодекс України, 2012 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>> (2019, серпень, 31).

² Про затвердження Порядку застосування уніфікованої митної квитанції МД-1, 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0066-05/>> (2019, серпень, 31).

³ Білодід, І. К. (1978). Словник української мови. Київ: Наукова думка, 9, 591-593.

⁴ Electronic library Ukrainica (1980). Академічний тлумачний словник української мови <<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0007554>> (2019, серпень, 31).

⁵ Бусел, В. Т. (2005). Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: Перун.

⁶ Electronic library Ukrainica (1980). Академічний тлумачний словник української мови <<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0007554>> (2019, серпень, 31).

«Однією з ключових ознак податку є обов'язковість – покладений законом на платника обов'язок сплатити його у відповідній сумі у встановлені терміни. При цьому фінансова наука розглядає два аспекти цієї сторони податків: обов'язковість чи примусовість; обов'язковість чи добровільність. Якщо виходити з фінансових реалій, то варто відмітити, що найбільш точна й наближена до дійсності інтерпретація податку як обов'язкового платежу. Насамперед, у податковому адмініструванні розрізняють терміни «справляння» і «стягнення» податків (у літературі вони досить часто вживаються неточно і некоректно чи взагалі ототожнюються). Обов'язковість є невід'ємним елементом справляння податків – установленної системи їх мобілізації, а примусовість – атрибутом їх стягнення, у тому числі й у безспірному порядку, тобто різновидом своєрідних фінансових санкцій. Однак фінанси водночас є й системою узгоджених інтересів. У цьому контексті більш обґрунтовано розглядати податки не як добровільні, а як усвідомлені обов'язкові платежі. Саме таке розуміння сутності податків привело до формування у розвинутих країнах відповідної податкової правосвідомості, за якої сплата податків розглядається як певний почесний обов'язок. Проте, незважаючи на вищезазначене, обов'язковість податків все ж є неповною, бо існує система ухилення від оподаткування та уникнення податків, а кожний платник, яким би свідомим він не був, завжди намагатиметься зекономити на податках.»¹

Висновки. Першочерговим завданням сучасності є удосконалення правового регулювання суспільних відносин у сфері оподаткування, а саме, впорядкування діючих норм Податкового кодексу України.

Економічний стан, а як наслідок і позиціонування української держави в світі, напряму залежать від якості написання тексту нормативно-правового акту у сфері оподаткування – Податкового кодексу України. Існуючи вже дев'ять років, останній так і не позбувся «дитячих хвороб», що досі мерехтять серед його чинних норм. Бажаючи розвитку економіки України, стабілізації, підвищення її фінансового стану та покращення інвестиційного клімату, сучасним науковцям відповідної галузі необхідно згуртувати зусилля, в першу чергу, задля удосконалення податкового законодавства. І одним із перших завдань можна виділити приведення до ясності, прозорості, чіткості, наскрізного використання саме податкових термінів. Крім того, перелічені вище якісні характеристики норм податкового законодавства стануть чудовим підґрунтям для легкого і вільного сприйняття тексту Податкового кодексу його користувачами і як результат – цей нормативний акт зможе, врешті решт, стати «настільною книгою-путівником» широкого кола платників податків.

В свою чергу, не варто забувати і про «майбутніх платників податків» в обличчі підростаючого покоління. Адже саме їм стане у нагоді удосконалений текст Кодексу, який вони зможуть легко читати, вивчати, а врешті і застосовувати на практиці, тим самим наповнюючи якісно державну казну.

Але й варто наголосити, що легкий і доступний у сприйнятті текст Кодексу зможе популяризувати Україну в світі, як майданчик для започаткування нових бізнес-стартапів, цікавих проектів, і наслідком цього стане залучення інвестицій, розвиток малого і середнього бізнесу, поява нових і адекватно оплачуваних робочих місць.

References:

1. Alekseev, S. S. (1981). *Obshhaja teorija prava* [General theory of Law]. Moscow: Legal literature, 2. [in Russian].
2. *Podatkovyy kodeks Ukrayiny, 2010* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Tax Code of Ukraine, 2010 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>>. (2019, August, 31). [in Ukrainian].
3. Azarov, M. Ya. (2010). *Naukovo-praktychnyy komentar do Podatkovoho kodeksu Ukrayiny* [Scientific and Practical Commentary to the Tax Code of Ukraine]. Kyiv: Nat. state university. Tax. services of Ukraine, 1. [in Ukrainian].
4. *Mytnyy kodeks Ukrayiny, 2012* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Customs Code of Ukraine, 2012 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynny sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17>> (2019, August, 31). [in Ukrainian].

¹ Єфименко, Т. І. (2010). *Фінанси. Бюджет. Податки: національна та міжнародна термінологія*. Київ: Акад. фін. управління, 3, 303-304.

5. *Pro zatverdzhennya Poryadku zastosuvannya unifikovanoyi mytnoyi kvytantsiyi MD-1, 2005* (Verkhovna Rada Ukrainy). [On approval of the Procedure of application of the unified customs receipt MD-1, 2005 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0066-05/>> (2019, August, 31). [in Ukrainian].
6. Bilodid, I. K. (1978). *Slovnyk ukrayinskoyi movy* [Dictionary of the Ukrainian language]. *Electronic library Ukrainica* <<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001610>> (2019, August, 31). [in Ukrainian].
7. *Electronic library Ukrainica* (1980). *Akademichnyy tlumachnyy slovnyk ukrayins'koyi movy* [Academic Interpretative Dictionary of the Ukrainian Language]. <<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0007554>> (2019, August, 31). [in Ukrainian].
8. Busel, V. T. (2005). *Velykyy tlumachnyy slovnyk suchasnoyi ukrayinskoyi movy* [A great explanatory dictionary of modern Ukrainian]. *Electronic library «Ukrainica»* <<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000989>> (2019, August, 31). [in Ukrainian].
9. Yefymenko, T. I. (2010). *Finansy. Byudzhet. Podatky: natsional'na ta mizhnarodna terminolohiya* [Finances. Budget. Taxes: national and international terminology]. Kyiv: NANU, DNNU, 3. [in Ukrainian].

POLITICAL INSTITUTIONS AND SOCIO-POLITICAL PROCESSES

Pavlo Bezugliy

Vasyl` Stus Donetsk National University, Ukraine

MIGRATION AS A RESULT OF SOCIO-ECONOMIC STATE POLICY

The author investigates the impact of socio-economic state policy on migration processes in the period 2010-2017. It is established that the decrease or increase in the number of migrants is the result of the socio-economic state policy. Among the socio-economic prerequisites that encourage citizens to make decisions about labour migration and affect the outflow of labour outside the country are the following: economic situation in the country, differences in the level of economic development of individual territories and living standards; low wages and wage differentials, unemployment. It is determined that a set of measures by the state is needed, which is aimed at minimizing the impact of negative socio-economic factors, developing a prudent state policy to regulate labour migration and shaping favourable socio-economic development of Ukraine.

Keywords: migration, socio-economic state policy, socio-economic development, migration growth, integral index of regional human development, gross regional product, capital investment, gross domestic product.

Problem statement. In modern conditions migration flows of the population are formed under the influence of a complex economic and social reasons. Among them, the key is the level of development of economic relations with neighbouring countries and the socio-economic differentiation of the regions of the country, which manifests itself in living standards, wages, development of labour markets and quality of social infrastructure.

That is, migration processes are an indicator of the socio-economic status of the territories and the dynamics of relevant indicators. Partially, migration processes are driven by political, national, religious, military factors, which are influenced by the number of displaced people due to permanent or temporary change of residence for population-independent reasons. At the same time, the main migration flows are formed under the influence of socio-economic factors, which necessitates their systematization and study for consideration at the stage of updating the main vectors of state policy.

Analysis of recent research and publications. The works of famous scientists S. Bratkov, M. Bubli, L. Semov, D. Goloborodko, E. Libanova, O. Malinovskaya, O. Nagornova, A. Platonov, O. Pozniak, O. Pyatkovskaya, M. Romanyuk, O. Savchenko, U. Sadova, L. Shaulskaya and others are devoted to the investigation of features of migration processes. Many researchers have studied the features of the influence of socio-economic state policy on migration processes in their works. At the same time, the issues of identification of the specific influence of social and economic component of state policy on migration movement in Ukraine in 2010-2017, remain unresolved.

The purpose of the article is to study the impact of socio-economic public policy on migration processes in the period 2010-2017, identification of the indicators that are the most indicative indicators of the economic and social components of the state policy of Ukraine in the period 2010-2017.

Research results. In today's context, the significant, and in most cases decisive, influence of socio-economic factors on migration is pronounced. In turn, the complex of socio-economic causes of migration in this research is considered as the result of public policy, which forms a certain configuration of life parameters subjectively perceived by the population as acceptable or unacceptable.

Within the economic component of state policy, the most indicative indicator is the size of gross domestic product. Thus, according to the State Statistics Service of Ukraine, the gross domestic product (GDP) of Ukraine in 2010-2017 increased from 1.1 trillion. UAH in 2010 to 2.98 trillion. UAH in 2017 (Table 1).

Table 1

GDP dynamics of Ukraine for 2010-2017

Year	GDP, million UAH	The relation to the previous year's indicator		GDP per capita, UAH	The relation to the previous year's indicator	
		absolute, million UAH	relative, %		absolute, million UAH	relative, %
2010	1079346	132304	+12,3	24798	4234	+17,1
2011	1299991	220645	+17,0	29980	5182	+17,3
2012	1404669	104678	+7,5	32480	2500	+7,7
2013	1465198	60529	+4,1	33965	1485	+4,4
2014*	1586915	121717	+7,7	36904	2939	+8,0
2015*	1988544	401629	+20,2	46413	9509	+20,5
2016*	2385367	396823	+16,6	55899	9486	+17,0
2017*	2983882	598515	+20,1	70233	14334	+20,4

* Without considering the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea, as well as the Donetsk and Luhansk regions, due to the lack of data on part of the zone of temporarily occupied territories in Donetsk and Luhansk regions

As GDP grew, GDP per capita increased, but given that GDP was steadily increasing and population declined, GDP per capita was growing at a faster rate than GDP alone.¹ However, according to the World Bank, GDP per capita, calculated in US dollars on purchasing power parity rather than official exchange rates, has been declining since 2014. For example, in 2015, Ukraine ranked 113th in the world ranking in terms of GDP per capita (\$ 2115 according to the State Statistics Service of Ukraine, and according to the World Bank – \$ 7916) at an average world level of \$ 9997.

An important indicator of the effectiveness of the country's economy is the formation of favourable conditions for doing business and the opportunity to conduct business. The Ukrainian economy is traditionally characterized by a relatively unfavourable business climate, which creates obstacles to private sector development. According to research, including such international rankings as Doing Business and the Global Competitiveness Index, Ukraine's business climate lags its closest neighbours and similar economies. However, the results of these studies show that the situation has improved quite rapidly over the past years. For example, in the Doing Business ranking published by the World Bank, Ukraine has risen from 152nd place (2012) to 80th place in 2017. Such dynamics indicate that Ukraine has considerable potential and that positive changes are currently implemented, but many measures have to be taken to improve the business climate.

So, since 2012, Ukraine's rating on the Ease of Doing Business Index has increased. The country's higher position means that its regulatory climate is conducive to doing business. However, it should be noted that the calculation does not consider variables such as macroeconomic policy, infrastructure quality, labour skills, exchange rate fluctuations, investor sentiment, security, and the level of corruption. Thus, the conditions of organization and conduct of business are considered without consideration of political aspects, only at the level of legislative provisions and norms. In the Doing Business-2017 rating, only 2 out of 10 major components of the survey – "Protecting minority investors" and "Enforcing contracts" were identified as positive for Ukraine.

All other changes were due to changes in the methodology and dynamics of other countries. In addition, according to the results of Doing Business-2017, all the countries compared with are significantly ahead of Ukraine (Table 2).

The analysis of the main indicators of socio-economic development of Ukraine revealed that for the first time in recent years there has been a positive trend, which shows some economic growth (Table 3). However, it should be noted that given the level of inflation, these indicators are much lower. Also, the decline in indicators is since the domestic economy is experiencing the effects of previously created

¹ Державна служба статистики України (2019). Головна сторінка <<http://www.ukrstat.gov.ua>> (2019, September, 01).

Table 2

**Dynamics of rating of doing business conditions according
to Doing Business Index and comparison with some countries
of the world¹**

Indicators	Ukraine		Poland		Kazakhstan		Belarus		Georgia	
	2016	2017	2016	2017	2016	2017	2016	2017	2016	2017
Ease of Doing Business Index	81	80	25	24	51	35	50	37	23	16
Starting a business	24	20	102	107	54	45	30	31	10	8
Dealing with construction permits	137	140	52	46	78	22	25	28	9	8
Getting electricity	140	130	48	46	102	75	74	24	65	39
Registering property	62	63	36	38	18	18	7	5	3	3
Getting credit	19	20	19	20	70	75	109	101	7	7
Protecting minority investors	101	70	40	42	25	3	62	42	22	7
Paying taxes	83	84	44	47	57	60	95	99	35	22
Trading across borders	110	115	1	1	128	119	30	30	62	54
Enforcing contracts	93	81	56	55	9	9	28	27	17	16
Resolving insolvency	148	150	33	27	46	37	95	69	101	106

imbalances, both external and internal since 2014. In addition, the difficult situation in the national economy is exacerbated by the continuation of the aggressive policy of the Russian Federation, the occupation of Crimea and the war in the east of country.

It should be noted that, based on 95% on the third and fourth technological structures (metallurgical, chemical, agrarian industries, petrochemicals, outdated energy, heavy mechanical engineering), the Ukrainian economy worked with a profitability of 3-6% and created about one or two orders of magnitude lower the innovative component of value added per unit of output compared to the economies of the fifth and sixth dominant economies in the world (radio electronics, computing, telecommunications, software, robotics, information services, biomedical engineering).²

Ukraine has steadily increased external and internal borrowing as the result of focusing on high-tech imports (55% of GDP) and low-tech exports (47% of GDP) and having critically low gold and foreign exchange balances to cover domestic needs and borrowing. Thus, in 2017, Ukraine's gross external debt grew by \$ 3.7 billion. In terms of GDP, debt fell from 121.9% at the beginning of the year to 110.7%.³ However, the country has some potential for development based on the use of its competitive advantage, which is based on its human capital.

Transformational processes in Ukraine, the implementation of radical reforms, on the basis of which the material and spiritual needs of people should be provided, envisage comprehensive development of the country, its regions, rationalization of regional economic systems. The economy of each region is traditionally regarded as an integral part of the national economic complex of the country and at the same time as an independent holistic system with its own development goals, unique resource potential, specifically combining production, financial and human resources. That is why it is relevant to study the aspects of the socio-economic state policy at the regional level.

¹ Doing Business (2016). *Measuring Regulatory Quality and Efficiency* <<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf>> (2019, September, 01).

Doing Business (2017). *Україна в рейтингу світового банку легкості ведення бізнесу* <<http://www.edclub.com.ua/analitika/doing-business-2017-ukrayina-v-reytingu-svitovogo-banku-legkosti-vedennya-biznesu>> (2019, September, 01).

² Форсайт економіки України (2015). *Середньостроковий (2015–2020 роки) і довгостроковий (2020–2030 роки) часові горизонти (версія для обговорення)*. Київ: НТУУ КПІ, 16.

³ Національний Банк України (2017). *Зовнішній борг України на кінець III кварталу 2017 року* <<https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=36693528>> (2019, September, 01).

Dynamics of main indicators of the socio-economic development of Ukraine¹

¹ Державна Служба Статистики України (2019). *Основні показники соціально-економічного розвитку України* <https://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2019/mp/op_u/op0219_u.htm> (2019, September, 01).

In order to identify current regional disparities in socio-economic development, their effects on regional labour markets, and their impact on the migration activity of the population, it is advisable to analyse the Regional Human Development Index (RHDI). RHDI is an integral indicator that characterizes the achievements of regions of Ukraine in the sphere of human development. It is calculated according to the methodology of the Institute of M.V. Ptuha Demography and Social Research of the National Academy of Science of Ukraine, which was developed in 2001 and updated in 2012 (approved by the Resolution of the Joint Meeting of the Presidium of the National Academy of Science of Ukraine and the State Statistics Committee of Ukraine). RHDI has 33 indicators, which are summarized in 6 sub-indices (by individual aspects of human development: population reproduction; social status; comfortable life; well-being; decent work; education). Sub-indices form a single integral indicator for a specific region of Ukraine.¹

The Integral Regional Human Development Index is a comprehensive indicator that can best characterize the economic and social development of regions and the country. In order to identify the impact of the socio-economic state policy on migration processes taking place in the country, we will compare the IRHDIs² with the migration (decrease) rate³ (Table 4) in 2010 and 2017, and for the sake of clarity, we present them on maps (Figs. 1 and 2).

The methodological approach to grouping regions of Ukraine by the regional human development index is based on determining the number of groups of regions using the Sturges formula:

$$d = 1 + 2,302591 \lg n \quad (1)$$

where n is the number of regions and the intervals in groups are calculated by the formula

$$C_i = \frac{I_{i \max} - I_{i \min}}{m} \quad (2)$$

where C_i is the interval for the i -th indicator;

$I_{i \max}$ та $I_{i \min}$ are respectively the minimum and maximum values for the i -th indicator, respectively, the corresponding integral index.

The calculations made it possible to form 5 groups: with high IRHDI, with IRHDI above average, with average IRHDI, with IRHDI below average and with low IRHDI. Thus, the results of the analysis make it possible to distinguish the leaders of the IRHDIs: Kharkivska, Chernivetska, Zakarpatska, Kyivska, Cherkaska, Lvivska oblasts and Crimea in 2010, Ivano-Frankivska and Lvivska oblasts in 2017. Chernivetska and Lvivska oblasts are invariable leaders, while Ivano-Frankivska oblast is characterized by a significant improvement in its IRHDI rating – from 12 positions in 2010, the region moved to 2 positions in 2017. This improvement was due to an increase in the indicators included in the blocks “Comfort Life” (moving from 10th position in 2010 to 2th position in 2017), “Welfare” (moving from 19th position in 2010 to 14th position in 2017), “Decent Work” (moving from 12th position in 2010 to 7th position in 2017) and “Education” (moving from 17th position in 2010 to 8th position in 2017). The regions with the lowest rating are Khersonska, Kirovohradska, Zhytomyrska oblasts in 2010 and Rivnenska, Khmelnytska, Zhytomyrska, Khersonska, Kirovohradska oblasts in 2017. A significant decrease of the rating is observed in Rivnenska (moving from 14th positions in 2010 to 18th position in 2017) and Khmelnytska (moving from 17th position in 2010 to 19th position in 2017) oblasts.

The largest migration increase is observed in Odeska, Kyivska, Kharkivska oblasts and Crimea in 2010, and in Kyivska, Dnipropetrovska, Kharkivska, Odeska, Lvivska, Ivano-Frankivska and Chernivetska oblasts in 2017. The largest migration decrease is observed in Luhanska, Rivnenska, Donetska, Khersonska, Sumska and Ternopil'ska oblasts in 2010 and in Donetska, Luhanska, Donetsk, Lugansk, Vinnytska, Khmelnytska, Zaporizka, Khersonska and Chernihivska oblasts in 2017. The significant increase in migration processes in 2017 compared to 2010 is caused by the emergence of a new category of internal migrants (IDPs), linked to the annexation of Crimea, loss of state control over the territories in the area of the Joint Forces Operation.

¹ Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи (2019). *Методика вимірювання індексу регіонального людського розвитку* <https://idss.org.ua/ukr_index/Metodika_ua.pdf> (2019, September, 01).

² Державна служба статистики України (2018). *Регіональний людський розвиток – 2017* <http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017_pdf.pdf> (2019, September, 01).

³ Державна служба статистики України (2019). Головна сторінка <<http://www.ukrstat.gov.ua>> (2019, September, 01).

Table 4

**Integral regional human development index and migration growth (reduction)
of population (thousand people) in 2010, 2017**

	2010 p.			2017 p.		
	IRHDI		Migration growth (reduction) of population (thousand people)	IRHDI		Migration growth (reduction) of population (thousand people)
	sum	rank		sum	rank	
Avtonomna Respublika Krym	3,7857	5	3,5	...	...	...
Vinnyska	3,5251	20	-0,4	3,8566	9	-4,6
Volynska	3,5260	19	-0,0	3,8109	11	-0,8
Dnipropetrovska	3,6140	13	-0,0	3,7686	12	24,1
Donetska	3,5247	21	-1,1	...	...	-23,9
Zhytomyrska	3,3373	25	-0,3	3,5472	20	-0,9
Zakarpatska	3,8340	3	-0,8	4,0233	5	-0,1
Zaporizka	3,6401	10	0,2	3,8184	10	-2,7
Ivano-Frankivska	3,6198	12	0,2	4,1554	2	1,5
Kyivska	3,8014	4	4,6	3,7541	13	30,7
Kirovohradska	3,3593	24	-0,7	3,5257	22	-1,7
Luhanska	3,5344	18	-2,4	...	...	-19,1
Lvivska	3,7764	7	-0,9	4,1307	3	2,7
Mykolaivska	3,5967	15	-0,4	3,8647	8	-1,9
Odeska	3,7470	8	5,1	3,7100	17	4,7
Poltavska	3,7260	9	0,1	3,9103	7	-0,7
Rivnenska	3,6082	14	-1,2	3,6576	18	-1,8
Sumska	3,5772	16	-1,0	3,7425	14	-0,7
Ternopil'ska	3,6305	11	-1,0	3,9749	6	-1,4
Kharkivska	3,8512	1	1,8	4,0564	4	12,1
Khersonska	3,4265	23	-1,1	3,5438	21	-2,7
Khmelnytska	3,5575	17	-0,6	3,6188	19	-2,8
Cherkaska	3,7848	6	-0,5	3,7286	15	-0,5
Chernivetska	3,8510	2	0,6	4,2294	1	0,4
Chernihivska	3,5215	22	0,0	3,7247	16	-2,1

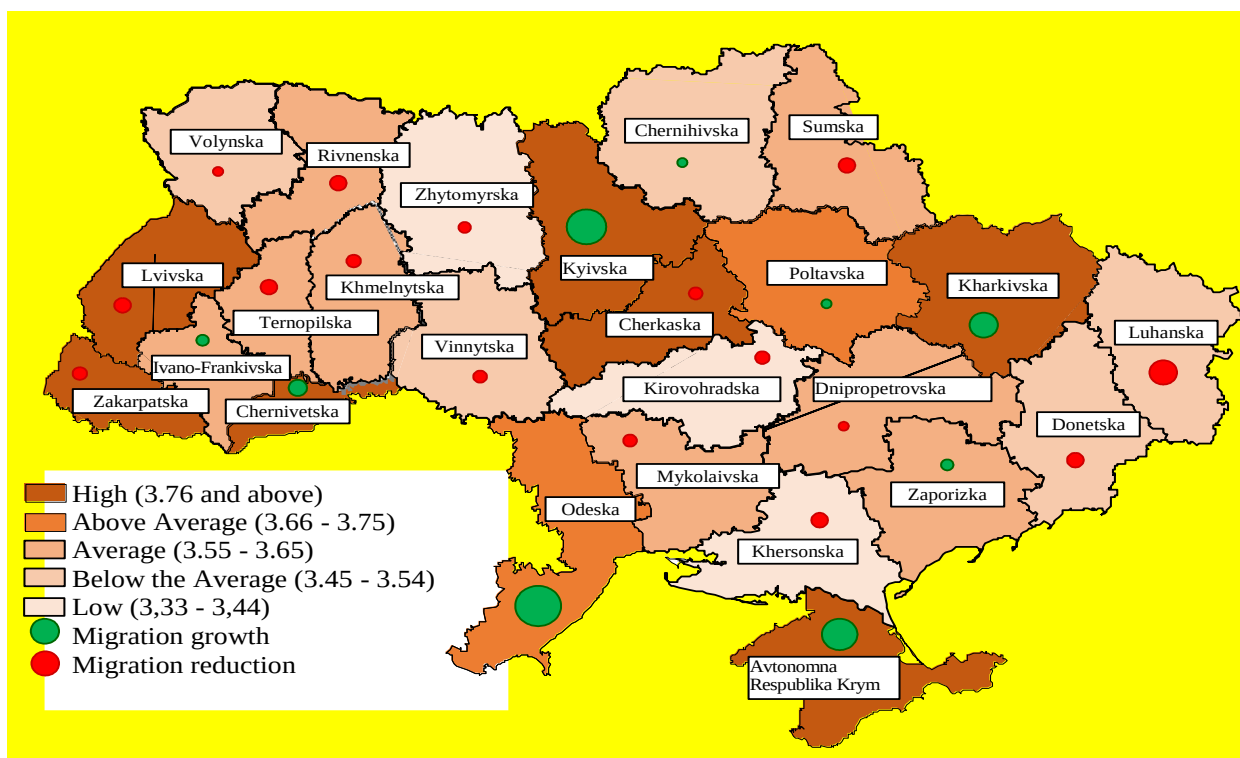

Fig. 1. Integral regional human development index and migration growth (reduction) of population (thousand people) in 2010

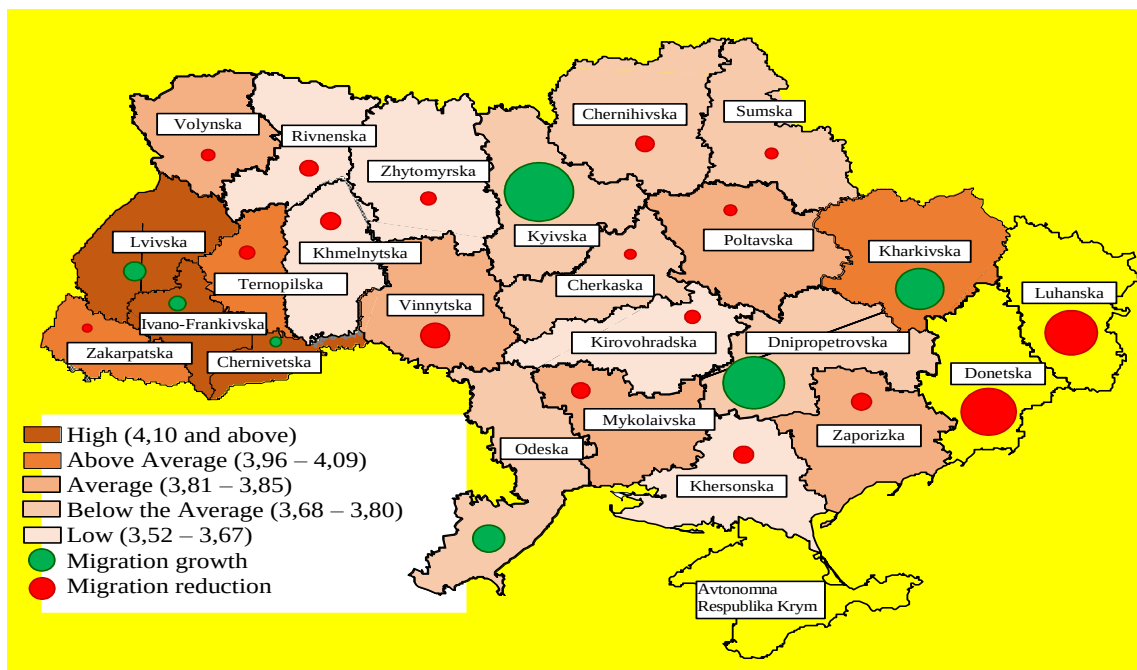

Fig. 2. Integral regional human development index and migration growth (reduction) of population (thousand people) in 2017*

* IRHDI since 2014 is submitted without taking into account the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea, as well as the Donetsk and Luhansk regions, due to the lack of data on part of the zone of the temporarily occupied territories in Donetsk and Luhansk regions.

It should be noted that high migration growth is observed in regions with high IRHDI and IRHDI above average, and the highest migration decrease, in contrast, in regions with low IRHDI and IRHDI below average. This tendency is due to the fact that economic and social factors of the region's development play an important role in stimulating the migration activity of the population. It should be emphasized that the lack of a permanent place of work, difficulties in finding employment in the short term, poor living standards, general incomes of the population, high level of prices for consumer goods and services, low level of living conditions of the population often act impetus to leave Ukrainian citizens abroad for work. Therefore, the IRHDI is a factor in the formation of migration processes, affecting the direction and intensity of migration flows and their regional distribution.

The analysis made it possible to identify the negative factors that result from an inefficient the socio-economic state policy. Among the main ones are the following: professional and qualitative disparities in labour supply and demand, incomplete use of employed labour force, stable high level of low-productive informal employment, disturbance of the moral and psychological climate in society due to youth unemployment, the mismatch of sectoral economy to the needs of the economic structure of employment, poor living standards and general incomes of the population, high level of prices for consumer goods and services, low level of housing conditions of the population. These factors indicate the possibility of increased migration sentiment, an increase in international labour migration and outflow of labour potential from the country.

Thus, with the help of the IRHDI, we analysed the social and economic components of national and regional policies and their impact on migration processes.

For a more thorough assessment of the economic component of public policy, let us analyse the gross regional product and capital investment per person (US dollars), which are traditionally the most significant indicators that characterize the effectiveness of the economic policy of the region and the state as a whole.

Gross regional product (GRP) is one of the most important indicators of the development of the region's economy, the economic basis for raising the income level of the population and, accordingly, improving its welfare level. GRP characterizes the result of production activity of resident economic units in the field of tangible and intangible production. This indicator is measured by the value of goods and services produced by the region for end use. GRP is an integrated indicator of the region's economic development, which characterizes its contribution to the creation of Ukraine's gross domestic product. Indicators used in determining the GRP production method are output, intermediate consumption, gross value added, taxes and subsidies on products.¹

Capital investments are investments in the purchase of new and used ones, or in the manufacture of tangible and intangible assets for their own use, the cost of major repairs and upgrades. Investments in tangible assets include investments in residential and non-residential buildings, engineering structures, machines, equipment and inventory, vehicles, land, long-term biological assets of livestock and crop production, other tangible assets. Investments in intangible assets include investments in the acquisition or creation by one's own rights of use of natural resources and property, software and databases, rights to commercial designations, industrial property, copyright and related rights, patents, licenses, concessions, etc.²

Considering that the desire to improve the financial situation is most often the main motive for migrations, at least economically, both domestically and abroad, it is advisable to take GRPs and capital investments per person (US dollars) more clearly to see the available financial resources to create comfortable living conditions in a particular region, as well as the level of well-being of the population. Data for 2010 and 2017 are presented in Table. 5 and for greater clarity on the maps (Fig. 3 and Fig. 4).

The grouping of regions of Ukraine by GRP per person is made by formulas (1) and (2). The calculations made it possible to form 5 groups: with high GRP per person, with GRP per person above average, with average GRP per person, with GRP per person below average and with low GRP per person.

¹ Державна служба статистики України (2019). *Регіони України*
<http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_ru2ch2018.pdf>. (2019, September, 01).

² Державна служба статистики України (2019). *Регіони України*
<http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_ru2ch2018.pdf> (2019, September, 01).

Table 5

GRP and capital investment per capita (US \$), 2010, 2017¹

	2010		2017	
	GRP per capita	Capital investment per capita	GRP per capita	Capital investment per capita
Avtonomna Respublika Krym	2079,0	446,1	...	...
Vinnyska	1805,0	272,4	2154,4	275,0
Volynska	1752,6	215,2	1844,5	250,6
Dnipropetrovska	4371,4	603,5	3584,4	490,6
Donetska	3650,6	425,6	1454,3	151,4
Zhytomyrska	1840,8	197,4	1835,3	230,4
Zakarpatska	1546,3	223,4	1262,1	165,3
Zaporizka	2979,5	555,5	2778,8	338,6
Ivano-Frankivska	1865,7	400,3	1708,9	260,3
Kyivska	3292,2	832,7	3322,0	732,1
Kirovohradska	1956,3	265,4	2036,3	283,0
Luhanska	2492,2	309,6	512,3	56,4
Lvivska	2059,6	439,8	2148,4	353,9
Mykolaivska	2553,7	469,7	2234,3	360,2
Odeska	2839,3	514,8	2313,7	346,7
Poltavska	3734,5	533,1	3920,6	414,2
Rivnenska	1736,1	212,0	1551,2	194,8
Sumska	1978,7	236,6	1897,4	233,6
Ternopil'ska	1475,2	248,6	1424,1	250,7
Kharkivska	2977,2	369,8	2564,2	266,4
Khersonska	1806,8	218,6	1680,1	258,8
Khmelnyska	1713,1	279,7	1841,9	303,5
Cherkaska	2182,0	277,1	2202,8	245,9
Chernivetska	1377,7	239,6	1162,7	122,1
Chernihivska	1940,3	217,4	2036,8	266,4

¹ Державна служба статистики України (2019). *Домашня сторінка* <<http://www.ukrstat.gov.ua>> (2019, September, 01).

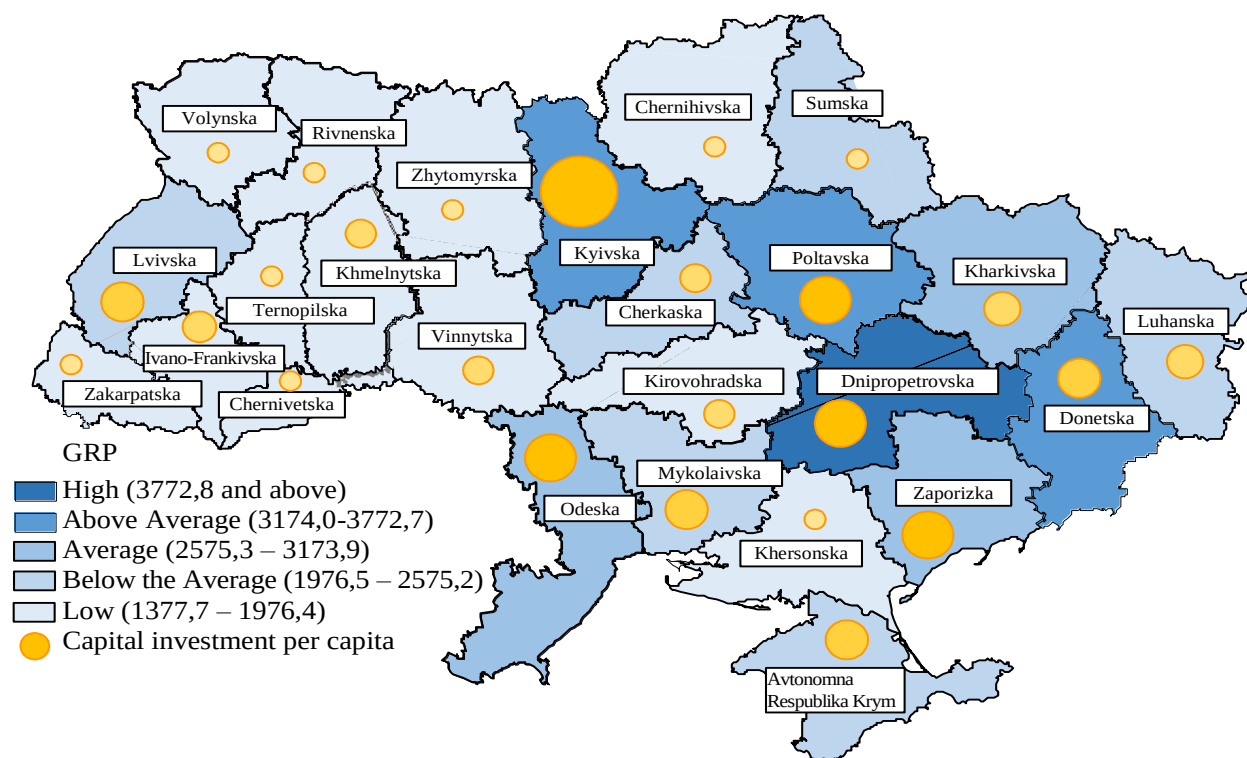

Fig. 3. GRP and capital investment per capita (US \$) in 2010

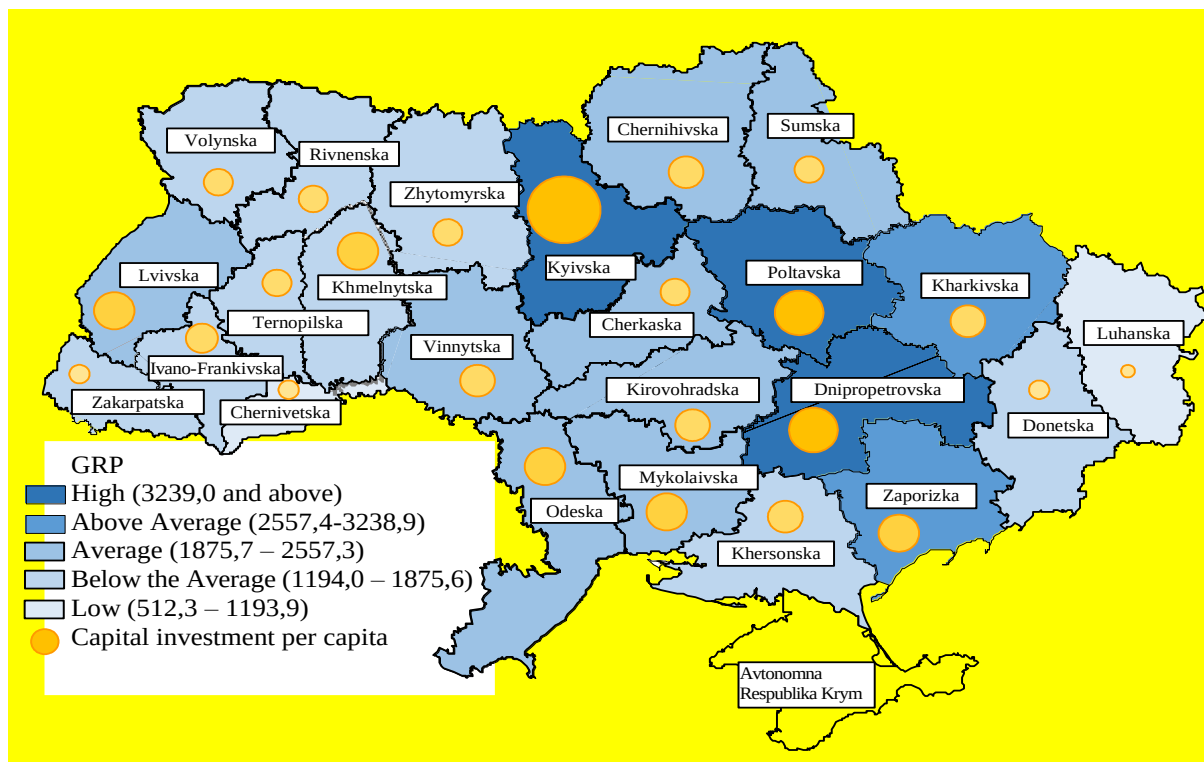

Fig. 4. GRP and capital investment per capita (US \$) in 2017

Thus, the results of the analysis make it possible to distinguish regions with high and above average GRP per person: Dnipropetrovska, Poltavska, Donetsk and Kyivska oblasts in 2010 and Poltavska, Dnipropetrovska, Kyivska, Zaporizka and Kharkivska oblasts in 2017. Invariable leaders are Dnipropetrovska, Poltavska, and Kyivska oblasts. Donetsk oblast, on the contrary, is characterized by a significant decrease in GRP per person, which is associated with the loss of state control over territories in the area of the Joint Forces Operation, where many industrial enterprises were located and thanks to which formed the main part of the indicator.

The regions with the lowest rating are Kirovohradska, Chernihivska, Ivano-Frankivska, Zhytomyrska, Khersonska, Vinnytska, Volynska, Rivnenska, Khmelnytska, Zakarpatska, Ternopilska and Chernivetska oblasts in 2010 and Chernivetska and Luhanska oblasts in 2017. Significant rating increase is observed in Kirovohradska, Chernihivska, and Vinnytska oblasts.

The highest level of capital investment per person is observed in Kyivska, Dnipropetrovska, Zaporizka, Poltavska and Odeska oblasts in 2010 and in Kyivska, Dnipropetrovska and Odeska oblasts in 2017. The lowest level of capital investment per person is observed in Zhytomyrska, Rivnenska, Chernihivska, Khersonska, Zakarpatska, Sumska, Chernivetska and Ternopilska oblasts in 2010 and in Lugansk, Chernivetska, Donetsk, Zakarpatska, Rivnenska, Zhytomyrska, Sumska and Cherkaska oblasts in 2017.

It should be emphasized that a significant reduction in the level of GRP and capital investment per person in 2017 compared to 2010, which is associated with a negative impact on such indicators as annexation of the Autonomous Republic of Crimea, loss of state control over the territories in the holding area of the Joint Forces Operation. This tendency also stimulates the migration activity of the population and is an impetus for the departure of Ukrainian citizens abroad for work. Therefore, indicators of GRP and capital investment per person are also an important factor in the formation of migration processes, affecting the direction and intensity of migration flows and their regional distribution.

Conclusions. The conducted research shows that the decrease or increase in the number of migrants is the result of the socio-economic state policy. Thus, among the socio-economic prerequisites that encourage citizens to make decisions about labor migration and affect the outflow of labor outside the country, the following should be noted: economic situation in the country, differences in the level of economic development of individual territories and living standards; low wages and pay gap, unemployment. Of course, higher wages and living standards in general will help to reduce the number of migratory movements. Therefore, a complex of measures by the state is needed, aimed at minimizing the impact of negative socio-economic factors, developing a prudent state policy to regulate labor migration, and shaping favorable socio-economic development of Ukraine.

References:

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2019). [State Statistics Service of Ukraine (2019)]. *Domashnya storynka* [Homepage] <<http://www.ukrstat.gov.ua>> (2019, September, 01). [in Ukrainian].
2. Doing Business (2016). Measuring Regulatory Quality and Efficiency <<http://www.doingbusiness.org/~media/WBG/DoingBusiness/Documents/Annual-Reports/English/DB16-Full-Report.pdf>> (2019, September, 01). [in English].
3. Doing Business (2017). *Ukraina v reitynhu svitovoho banku lehkosti vedennia biznesu September* [Ukraine in the ranking of the World Bank ease of doing business] <<http://www.edclub.com.ua/analitika/doing-business-2017-ukrayina-v-reityngu-svitovogo-banku-legkosti-vedennia-biznesu>> (2019, September, 01). [in Ukrainian].
4. Forsait ekonomiky Ukrainy (2015) [Forsyth Economy of Ukraine (2015)]. *Serednostrokovyi (2015-2020 roky) i dovhostrokovyi (2020-2030 roky) chasovi horyzonty (versiia dlia obhovorennia)* [Mid-term (2015-2020) and long-term (2020-2030) time horizons (version for discussion)]. Kyiv: NTUU KPI. [in Ukrainian].
5. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2019). [State Statistics Service of Ukraine (2019)]. *Osnovni pokaznyky sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy* [The main indicators of socio-economic development of Ukraine] <<https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=36693528>> (2019, September, 01). [in Ukrainian].
6. Instytut demohrafiyi ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy (2019) [Institute of Demography and Social Research Birds (2019)]. *Metodyka vymiryuvannya indeksu rehionalnoho lyudskoho rozvytku* [Methods of measuring the index of regional human development] <https://idss.org.ua/ukr_index/Metodika_ua.pdf> (2019, September, 01). [in Ukrainian].
7. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2018). [State Statistics Service of Ukraine (2018)]. *Rehionalnyi liudskyi rozvytok – 2017* <http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/09/zb_rlr2017.pdf> (2019, September, 01). [in Ukrainian].
8. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy (2018). [State Statistics Service of Ukraine (2018)]. *Rehiony Ukrainy* <http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_ru2ch2018.pdf> (2019, September, 01). [in Ukrainian].

Олександр Зіскін

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Україна

КРАЇНИ ЄС ЯК АПРОБАЦІЙНИЙ МАЙДАНЧИК КОНЦЕПЦІЇ БЕЗУМОВНОГО БАЗОВОГО ДОХОДУ: АНАЛІЗ ПІЛОТНИХ ПРОЄКТІВ ТА ОЦІНКА ПЕРСПЕКТИВ

Oleksandr Ziskin

South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Ukraine

EU COUNTRIES AS A VALIDATION GROUND FOR THE CONCEPT OF UNCONDITIONAL BASIC INCOME: PILOT PROJECT ANALYSIS AND PROSPECT ASSESSMENT

The article examines pilot projects to introduce unconditional basic income in EU countries. Attention is drawn to the potential benefits and critical arguments for introducing this new type of social benefits. It is emphasized that discussing the probability of introducing an unconditional basic income is a response to the inability of modern welfare states to adapt to the needs, values and challenges of today. The author shows that the content of unconditional basic income differs in different countries, gets filled with different variations. It was proved that the implementation of unconditional basic income requires answers to a number of practical problems including a social protection mechanism.

Keywords: unconditional basic income, social policy, welfare state, EU.

В умовах сьогодення інститут соціальної держави перебуває у кризі: надаючи основні елементи соціальної підтримки, він не в змозі адаптуватися до потреб, цінностей і викликів нашого часу. Сучасні держави соціального типу постали як занадто дорогі та громіздкі, а цінність громадянина визначається ними за його цінністю як працівника та платника податків. До того ж технологічна (цифрова) революція невпинно посилює економічну незахищеність і нерівність. Проблема полягає в політичному дизайні сучасної соціальної держави, яка увійшла в серйозну екзистенційну кризу; ця глобальна проблема доповнюється численними локальними неефективностями. Ці та інші проблеми увиразнилися в наукових розвідках, які акцентують: людство наближається до того етапу своєї еволюції, на якому чинні соціальні програми недієві.

Відтак назріла необхідність пошуку нової соціальної моделі та балансу. Безумовний базовий дохід (ББД) розглядається як одна з можливих перехідних моделей від соціальної держави до держави нового типу. Це форма соціального забезпечення в умовах соціальної політики новітнього взірця, що гарантує кожному безумовний мінімум грошового забезпечення, який виплачується на додаток до інших (за їх наявності) доходів, отримуваних особою. Така модель не передбачає перекладання на громадян усіх клопотів про свій добробут, а йдеться про зміну їх соціального мислення, а саме: спонукати їх самостійно розпоряджатися своїми соціальними гарантіями, набути таких нових навиків. Громадяни повинні брати на себе відповідальність за своє майбутнє та створювати власні мережі соціального та фінансового забезпечення. Відтак виникла гіпотеза: можливо, саме запровадження ББД є кроком до розв'язання проблем надмірно соціальних, але неефективних, держав.

ББД нині впроваджується на рівні пілотних проєктів у різних регіонах планети. Одні з найцікавіших кейсів представлені у країнах ЄС. Вони демонструють відмінні підходи до розуміння доцільності ББД, можливості його впровадження навіть на рівні пілотних проєктів, залучення джерел фінансування тощо. Проаналізуємо кейси кількох держав-учасниць ЄС та ін.

Фінляндія стала першою країною, яка провела масштабний експеримент щодо запровадження ББД. Обговорення ймовірності трансформації соціальної держави тут стартувало ще у 1980-х рр.

Країна «перехворіла» етапом швидкого економічного розвитку, відчула усі труднощі постіндустріального переходу, а відтак перейшла на наступний етап. Готовність до такого переходу проявилася, найперше, у сформованому стійкому соціальному консенсусі: соціальна політика, система податків і виплат повинні бути реформовані для їх належної адаптації до нинішніх змін, найперше – на ринку праці.

Відтоді фінські політичні партії почали ініціювати різноманітні моделі реформи, зокрема й ББД. Найчастіше це були моделі т. зв. часткового базового доходу, який мав замінити деякі види соціальних допомог. Пропоновані політичними партіями моделі аналізувалися державною інституцією – Інститутом соціального страхування; відбувалося тестування, як пропоновані ініціативи потенційно можуть вплинути на політичну систему, моделі поведінки людини на ринку праці тощо. Експерименти щодо ББД підтримували найперше «зелені» та партії лівого крила.

У 2015 р. фінське Управління національного страхування запропонувало замінити соціальні допомоги фіксованою виплатою всім дорослим громадянам країни незалежно від рівня доходів. Впровадження такої системи мало потенціал демонтувати чинну систему соціального забезпечення, яка у скандинавських державах загалом характеризується високим рівнем соціальних виплат і універсальним охопленням. У пілотному варіанті такі виплати встановили у розмірі 550 євро на місяць з надалі (як оптимістично прогнозувалося) можливим зростанням до 800 євро. Ініціатори реформи акцентували, що успішне впровадження ББД сприятиме бюджетній економії, починаючи від вивільнення численної кількості працівників органів соціального забезпечення завдяки спрощенню процедури надання соціальної допомоги.

Перед стартом реалізації проєкту TNS Gallup і Фонд муніципального розвитку провели соціологічне опитування, яке мало з'ясувати ставлення фінів до ББД та його запровадження в пілотному форматі у країні¹. За його результатами, 51% опитаних підтримали ББД, 23% – висловилися проти, решта (27%) не визначилися. 68% опитаних уважали, що запуск ББД може полегшити організацію безробітними малого бізнесу, а також пом'якшить фінансові труднощі, якщо бізнес-проєкт не буде успішним. 63% респондентів уважали, що ББД має потенціал зліквідувати бюрократизм, притаманний чинній системі соціального забезпечення. 60% респондентів припустили, що завдяки ББД чинна система виплат може спроститися. Водночас фіни висловили припущення, що тема ББД, а особливо розмір допомоги, загострять конфронтацію між основними політичними партіями². Відзначимо, що в ході обговорення ймовірності проведення експерименту зі запровадження ББД у Фінляндії в основі критики було побоювання, що ББД стимулюватиме дармоїдство.

Фінський експеримент – проєкт, ініційований урядом, який регулювався законом, прийнятим парламентом, відтак його можна уповні розглядати як результат політичного процесу. Організацією та впровадженням пілотного проєкту займалося урядове відомство з питань соціального забезпечення (Kela – Фонд соціального страхування Фінляндії) за співпраці з неприбутковою дослідницькою організацією Täpk. Вартість програми становила близько 20 млн євро. Відтак з 01.01.2017 р. Фінляндія почала масштабний експеримент, аби перевірити, чи можна використати інструмент ББД для реформування системи соціального забезпечення.

Шляхом жеребкування виключно з-поміж безробітних країни було обрано 2 тис. осіб, до яких не висувалося жодних додаткових умов. Замість допомоги по безробіттю їм виплачувалося 560 євро щомісяця ББД³. Розмір цієї допомоги насправді не є значним, позаяк середня зарплата в Фінляндії перевищує 3 тис. євро в місяць. Тому очікувалося намагання безробітних якнайшвидше працевлаштуватися, щоб збільшити свої життєві можливості, отримуючи водночас і ББД, і заробітну платню (це передбачали умови експерименту).

Експеримент зі запровадження інституту ББД тривав два роки (до кінця 2018 р.). Його мета, видається, найперше полягала в з'ясуванні, як ББД вплине на поведінку безробітних, чи

¹ Yle (2019). *Over half the population supports basic income scheme* <https://yle.fi/uutiset/osasto/news/study_over_half_the_population_supports_basic_income_scheme/8583547> (2019, серпень, 30).

² Відомо, що проєкт запровадження ББД у Фінляндії підтримували «Зелений союз» та «Лівий союз», а його противником, найперше, була Національно-коаліційна партія.

³ Ця допомога була всього лиш на 36 євро більша за допомогу по безробіттю, але її перевагою була можливість працевлаштуватися, навіть за короткостроковими контрактами, без будь-яких втрат для отримувача допомоги. Тобто, людина, працевлаштувавшись, не втрачала ББД, як це є у випадку з традиційною допомогою по безробіттю. Окрім того, ББД не оподатковувався.

стимулюватиме така виплата їх до пошуку роботи тощо. Організатори експерименту також виходили з того, що попри високий рівень розвитку Фінляндії, нині її економіка потребує стимулювання, а монетизація пільг розглядалася як один зі способів. Очікувалося, що це стимулюватиме споживчий попит, допоможе знизити безробіття¹.

Ставлення влади до реалізації програми в ході її реалізації змінювалося від позитивного до критичного. Відтак наприкінці квітня 2018 р. фінський парламент відхилив нове клопотання Kela про продовження фінансування програми ще на один (третій) рік. Натомість уряд висловив побажання щодо розробки інших програм соціального забезпечення. Для тих, хто відстоює ідею запровадження механізму ББД, проблеми із фінським проєктом стали серйозним бар'єром для запуску інших програм.

Аналіз результатів експерименту засвідчив, що виплата ББД безробітним громадянам Фінляндії не призвела до вияву вищого (у порівнянні з контрольною групою) інтересу до пошуків роботи. Відтак виплати не вплинули на показники зайнятості учасників експерименту. Проте результати опитування учасників експерименту засвідчили низку позитивів: рівень добробуту учасників проєкту зріс у порівнянні з контрольною групою²; підвищилася їх упевненість щодо перспективи працевлаштування; в отримувачів ББД спостерігалось менше симптомів стресу, проблем зі здоров'ям; учасники експерименту були одностайні, що отримання ББД супроводжується значним спрощенням бюрократичних процедур³.

Завершення фінансування фінського експерименту засвідчує: перспективу таких програм визначають не стільки факти, стільки політика. Адже уряд країни вирішив зупинити реалізацію проєкту ще до того, як були уповні вивчені результати та зроблено висновки про те, наскільки з позиції науки ефективним був цей експеримент. Водночас з огляду на ті дослідження, які доступні станом на момент підготовки цього дослідження (вересень 2019 р.) щодо результативності експерименту, він не зміг однозначно аргументувати, що надання людям ББД стане справді найкращою відповіддю на деякі невпевненості, спричинені потенційно глибокими змінами, найперше – на ринку праці.

Швейцарія стала першою й єдиною на сьогодні країною, де було проведено (05.06.2016 р.) референдум із питання доцільності запровадження ББД. Його запропонувала провести група «Швейцарське відділення мережі базового доходу Землі» (BIEN). Тобто ініціатива провести референдум у Швейцарії не була урядовою, а проявом прямої демократії, яка передбачає можливість винесення будь-якого питання на обговорення за умови набрання 100 тис. підписів громадян Швейцарії. У випадку успішності референдуму, до тексту Основного Закону було б інтегроване положення: «Федеральний уряд забезпечує реалізацію безумовного базового доходу. Цей дохід повинен гарантувати усьому населенню достойний рівень життя та уможливити участь в громадському житті».

Кампанія з популяризації ідеї ББД у Швейцарії супроводжувалася різноманітними формами громадсько-політичного акціонізму. Яскравим прикладом була акція, в ході якої активісти висипали на площу перед Федеральним палацом Швейцарії вантажівку монет (перформанс «Generation Grundeinkommen» у м. Берн). Нині фото з тієї акції символізують світовий рух за впровадження ББД.

Швейцарці більшістю голосів (76,9% – проти, 23,1% – за) відмовились від запровадження ББД; виборча фреквенція становила 46,9%, що є порівняно невисоким показником і може свідчити про недостатню зацікавленість проблемою. У жодному з 26 кантонів держави проєкт не був підтриманий. Найбільше противників ідеї ББД було в німецькомовній частині Швейцарії, а також у сільських кантонах, горах. Результати досліджень, проведених одразу після референдуму, показали, що громадяни пенсійного віку голосували переважно проти, а серед молоді – найбільше прихильників ББД. Загалом у сприйнятті більшості швейцарців ББД сприймався як чинник, який підірве трудові цінності. Федеральний уряд і федеральний парламент Швейцарії також зайняли критичну позицію.

¹ У Фінляндії рівень безробіття станом на середину 2019 р. становив 6,7%.

² До контрольної групи входили ті, хто станом на листопад 2016 р. був безробітним і отримував допомогу, але не був обраний для участі в експерименті з виплатою ББД.

³ Kangas, O., Jauhiainen, S., Simanainen, M., Ylikännö, M. (Eds.) (2019). *The basic income experiment 2017-2018 in Finland. Preliminary results*. Helsinki: Ministry of Social Affairs and Health.

Противники ББД у Швейцарії аргументували свою позицію тим, що для виплат було необхідно близько 150 млрд франків на рік, а це зумовило б підвищення податків, найперше – збільшення ставки ПДВ до 50%. Швейцарський уряд підрахував, що витрати на соціальне забезпечення приблизно подвоються в випадку запровадження ББД. Скасування традиційних соціальних виплат (пенсії, допомоги по безробіттю тощо) після впровадження ББД стало однією з причин рішення швейцарців. Навіть швейцарські популісти¹ виступили проти запровадження ББД. Серед швейцарських політиків ідею ББД підтримали тільки «зелені», які переконані в важливості продовження обговорення питання в країні.

Також серед причин такого результату референдуму не в останню чергу можна розглядати протестантську етику, яка доволі виражено репрезентована в Швейцарії: витратити можна тільки зароблене працю. Свого часу саме протестантська трудова етика позитивно вплинула на економічне зростання багатьох західноєвропейських країн, «бо спонукала людей до самовідданої праці і, таким чином, призвела до економічного росту»². Принципи протестантизму мотивують людей бути рішучішими, спрямованими на успіх, більш працелюбними, дисциплінованими та зосередженими на своїй власній самореалізації³. Для націй, прихильних до протестантської етики, праця розглядається як «покликання від Бога»⁴, через яку людина може допомогти суспільству. Водночас для аргументації однозначного впливу протестантських цінностей на заперечення ідеї запровадження ББД потрібен поглиблений аналіз. Причиною цього слугує, найперше, те, що в структурі населення Швейцарії, яка не підтримала ББД, відсоток протестантів сьогодні становить лише 36,8 %; натомість у структурі Фінляндії, яка провела експеримент і на рівні суспільства була готова його продовжити, відсоток протестантів становить понад 80%.

Втім ініціатори швейцарського референдуму вважали, що навіть 23,1 % підтримки в ході референдуму є успіхом, позаяк це активізує в суспільстві дискусії щодо ББД. Очевидно, вони мали рацію, адже експерименти зі запровадження ББД у Швейцарії продовжилися. Зокрема, у 2018 р. комуна Райнау на півночі кантону Цюрих на один рік стала лабораторією тестування ББД. Розмір допомоги тут узалежнений від віку. Наприклад, для осіб від 25 років вона становить від 2 500 швейцарських франків на місяць⁵ (бл. 2525 дол. США), для неповнолітніх – 625 швейцарських франків (бл. 630 дол. США). Фінансування проєкту здійснювалося методом краудфандингу. Загалом ББД надавався 800 особам-добровольцям цієї громади, які погодилися на участь в експерименті.

Віднедавна пілотні проєкти з впровадження ББД реалізуються й в Італії. Тут такий механізм соціальної політики підтримують, найперше, підприємці та політики-популісти («Рух п'яти зірок»). У 2016 р. було запущено перший пілотний проєкт. Його ініціював мер м. Ліворно, член «Руху 5 зірок» Ф. Ногаріне. Спершу проєкт був розрахований на півріччя для 100 найбільш бідних сімей цього міста. Розмір ББД становив 517 євро на місяць для сім'ї. Від початку 2017 р. кількість учасників проєкту збільшилася до 200 сімей⁶. Філософію проєкту позиційовано як «громада допомагає громаді». Вслід за Ліворно інші муніципалітети, на чолі яких стоять представники «Руху 5 зірок», зокрема Неаполь і Рагуза, розглядають можливість реалізації експериментів щодо ББД. Водночас критики італійських популістів відзначають, що такі пілотні проєкти є ні чим іншим, як відволіканням людей від усвідомлення потреби структурних реформ соціальної сфери.

Навесні 2019 р. в Італії було розпочато прийняття заявок від безробітних і малозабезпечених громадян на отримання ББД. На нього не можуть претендувати особи з доходом понад 9 360 євро на рік, а також власники нерухомості, вартістю понад 30 тис. євро; є й низка інших вимог до реципієнтів. Відтак орієнтовно 2,7 млн італійців можуть претендувати на таку

¹ У Швейцарії популістська партія є ідеологічно правою. Вона щільно пов'язана з бізнесом; цінності праці для неї дуже важливі.

² Тетерятніков, К. В. (2018). Історичне та світоглядне значення протестантської етики. *Науковий вісник НУБіП України. Серія Гуманітарні студії*, 280, 188.

³ Там само, 189-190.

⁴ Шеремета, Р., Романенко, О. (ред.). *Реформація. Успіх Європи і шанс для України*. Київ: Саміт-Книга, 26.

⁵ Хоч ця сума за українськими стандартами життя видається дуже значною, але для Швейцарії вона скромна. Наприклад, касир продуктової крамниці отримує платню близько 3500 швейцарських франків на місяць.

⁶ Kaplan, A. (2016). Italy: Basic Income Pilot Launched in Italian Coastal City. *Basic Income European Network* <<https://basicincome.org/news/2016/12/italy-basic-income-pilot-launched-italian-coastal-city/>> (2019, вересень, 09).

допомогу¹, що вимагатиме додатково з бюджету на фінансування соціальних програм щонайменше 22 млрд євро. Ініціатива знову ж таки виходила від популістської партії «Рух 5 зірок», зокрема Л. Ді Майо, який з 01.06.2018 р. обіймає посаду віцепрем'єр-міністра Італії та міністра економічного розвитку, праці та соціальної політики.

Нині складно спрогнозувати, чи приживеться такий експеримент в Італії. Бюджет цієї країни є глибоко дефіцитним, а державний борг є одним із найвищих у ЄС. А ще з часом на ББД можуть заявити претензію численні мігранти. Такі витрати видаються нині для Італії нереальними, адже з кожним роком економіка країни все більше уповільнюється. За прогнозами Міжнародного валютного фонду у 2019 р. економічний розвиток країни зменшиться від 1 % до 0,6 %, тобто майже вдвічі; відтак країна опиниться серед головних чинників ризику для глобальної економіки.

Меншою мірою, аніж в аналізованих вище кейсах, інтерес і підтримка ББД на рівні держави характерна ФРН, Нідерландах, Франції, Великій Британії.

У ФРН лобістом ідеї ББД найперше є Партія зелених. Зокрема, В. Штрэнгманн-Кун, депутат Бундестагу від цієї політичної партії, обґрунтовує потребу реалізації цієї ідеї в Німеччині. Також у 2016 р. тут була створена Інтернет-партія – Альянс основного доходу (Bündnis Grundeinkommen; <https://buendnis-grundeinkommen.de/>). Партія відкрила краудфандингову платформу для збору коштів на підтримку уможливлення ББД.

Усі експерименти щодо ББД у ФРН фінансуються не з бюджету держави чи земель, а виключно коштом краудфандингу. Прикладом може слугувати експеримент, який нині проводиться в межах стартапу «Mein Grundeinkommen», ініційований підприємцем М. Бохмейером у 2014 р. Як тільки на рахунку проєкту «Мій базовий дохід» (<https://www.mein-grundeinkommen.de/projekt>) накопичується 12 тис. євро (з розрахунку 1 тис. євро на місяць), право на отримання в межах року ББД для однієї особи-претендента розігрується в лотерею. Станом на 10.09.2019 р. 400 осіб вже стали учасниками цієї програми, причому кількість учасників збільшується доволі швидко. Це перший в ФРН недержавний проєкт такого типу, який фінансується добровільними донорами. З позиції організаторів, експеримент покликаний переконати політиків, що витрати з бюджету держави компенсуються оздоровленням суспільства, позаяк отримувачі відчують себе вільнішими, захищеними, зможуть збільшити свою креативність.

У Нідерландах досвід проєктів ББД пов'язаний з ініціативою муніципальної влади міста Утрехт і місцевого університету. Від початку 2016 р. вони реалізують соціальний експеримент щодо запровадження ББД під умовною назвою «Weten Wat Werkt» – «Знай, що працює». Виплати становлять близько 960 євро на особу (для подружньої пари – 1300 євро). Ним охоплені 250 осіб із м. Утрехт і прилеглих околиць без жодних трудових зобов'язань. Додатково виділена волонтерська група, як отримує на 150 євро більше за умови волонтерської праці (прибирання у дворах шкіл)².

У Франції ініціативи щодо ББД найперше пов'язані зі Соціалістичною партією. Зокрема, тема ББД була ключовим елементом виборчої програми кандидата-соціаліста Б. Амона під час кампанії 2017 р., а надалі залишилася провідним елементом програми партії на виборах до Європейського парламенту. Окрім соціалістів, прихильниками ББД традиційно є «зелені» (партія Les Verts).

Наприкінці 2017 р. у Франції стартував експеримент із виплат ББД. Його проведення забезпечується не урядом, а НУО «Мій базовий дохід» (проводимо паралель із тією НУО, яка функціонує під такою ж назвою у ФРН; <https://monrevenuebase.fr/>). Ініціатива експерименту належить офіційному представнику політичної партії «Європа – Екологія – Зелені», депутату регіональної ради Іль-де-Франс Ж. Байу. Упродовж року учасники отримують по 1 тис. євро щомісяця. Станом на вересень 2019 р. із претендентів методом жеребкування було обрано перших 6-х осіб. Це вкрай мізерна кількість учасників, аби на основі їх життєвого досвіду робити широкі узагальнення про цінність інституту ББД для населення цієї країни. Бачимо, що французька версія «Мого базового доходу» є значно слабкішою, аніж аналогічна німецька, котра дуже швидко нарощує кількість учасників і доволі активно підтримується німцями.

¹ The Local (2019). *2.7 million people apply for Italy's basic income scheme.*

<<https://www.thelocal.it/20190424/million-people-apply-for-italys-basic-income-scheme>> (2019, вересень, 02).

² Hamilton, T. B. (2016). The Netherlands' Upcoming Money-for-Nothing Experiment. *The Atlantic*.

<<https://www.theatlantic.com/business/archive/2016/06/netherlands-utrecht-universal-basic-income-experiment/487883/>> (2019, вересень, 02).

У Великій Британії концепція ББД існує радше в теоретичній формі; пілотні проекти тут не реалізовувалися. В 1943 р. ідея фіксації частки громадян у національному багатстві країни була практично ухвалена парламентом, але в підсумку найбільш прийнятною для державного бюджету була визначена система виплат, узалежнена від розміру заробітної плати та трудового стажу (ідеї У. Беверіджа). Натомість реалізацію концепції ББД британські законодавці визначили як занадто затратну.

До порядку денного питання ББД включають кілька партій, зокрема Зелена партія Англії та Уельсу, Шотландська національна партія, Шотландська партія зелених. Також ідеї ББД лобіює НУО «Basic Income UK». Певний час ліберальні демократи підтримували ідею запровадження ББД, але нині змінили свою позицію. Категоричними противниками ББД у Великій Британії є консерватори, котрі уважають такий механізм «ударом по працюючих платниках податків». У 2015 р. активісти London-based RSA ініціювали проект «Creative Citizens, Creative State», спрямований на поступову заміну старої системи соціального захисту універсальним доходом і розвиток креативного класу.

У останніх дослідженнях¹ теми ББД у Великій Британії наголошується, що щотижневий ББД тут має становити 48 фунтів стерлінгів для дорослих і менша сума пропонується як виплати для дітей. Перехід на таку систему можливий, якщо скасувати понад 1156 податкових пільг, які чинні нині в країні. Втім у випадку Великої Британії реалізація проектів ББД видається вкрай проблематичною.

Проведений нами аналіз засвідчив, що змістове наповнення ББД у різних країнах відрізняється, наповнюється різними варіаціями. Спершу домінував підхід, що ББД є розподілом між усіма і в рівних частках, але бачимо кожна країна, яка реалізовувала пілотні проекти, застосовувала свою варіацію концепції ББД. Наприклад, Фінляндія – щодо безробітних; більшість інших країн – щодо різних категорій малозабезпечених; експеримент у швейцарській комуні Райнау – щодо добровольців, готових протестувати цей механізм.

Нині жодна держава не продемонструвала готовності реалізувати концепцію ББД в масштабах усієї країни. Це зумовлене низкою причин, найперше: 1) надмірне навантаження на державний бюджет, який може не справитися з виплатами на регулярній основі; 2) відсутність надійного стабільного джерела фінансування для виплат ББД, оскільки ріст податків (як надійне джерело надходжень) спричинить зростання соціального невдоволення, що в принципі вступить у суперечність з цілями ББД; 3) відсутність (із причини недостатності емпіричного матеріалу) комплексного аналізу можливих наслідків реалізації концепції ББД; 4) ймовірність зниження мотивації до праці внаслідок зменшення необхідності трудової діяльності і т. д.

Безумовно, ідея ББД багато в чому зв'язана зі сучасними проблемами еволюції прав людини. Але для її впровадження потрібні відповіді на низку проблем практичного втілення такого механізму соціального захисту. Окрім того, різні країни мають дуже відмінні умови для його реалізації. Адже західні демократії, найперше країни Європи, мали довгу історію розвитку соціальної держави. Натомість більша частина людства проживає у кардинально відмінних соціально-економічних умовах. Нині лише стартують дослідження, результати яких зможуть наблизити нас до відповідей: якими можуть бути наслідки запровадження ББД у країнах з різним рівнем розвитку; яким має бути ресурсне забезпечення, необхідне для реалізації різних сценаріїв тощо. Це перспектива подальших наукових розвідок.

References:

1. Teteriatnikov, K. V. (2018). Istorychne ta svitohliadne znachennia protestantskoi etyky [Historical and worldview significance of protestant ethics]. *Naukovyi visnyk NULES Ukrainy. Serii Humanitarni studii* [Scientific Journal of NULES of Ukraine. Series: Liberal Arts], 280, 182-190 [in Ukrainian].
2. Sheremeta, R., Romanenko, O. (Eds.). *Reformatsiia. Uspikh Yevropy i shans dlia Ukrainy* [Reformation. European success and a chance for Ukraine]. Kyiv: Samit-Knyha. [in Ukrainian].
3. Hamilton, T. B. (2016). The Netherlands' Upcoming Money-for-Nothing Experiment. *The Atlantic*. <<https://www.theatlantic.com/business/archive/2016/06/netherlands-utrecht-universal-basic-income-experiment/487883/>> (2019, September, 02). [in English].

¹ Standing, G. (2019). Basic Income as Common Dividends: Piloting a Transformative Policy Guy Standing A Report for the Shadow Chancellor of the Exchequer. *Progressive Economy Forum* <https://www.progressiveeconomyforum.com/wpcontent/uploads/2019/05/PEF_Piloting_Basic_Income_Guy_Standing.pdf> (2019, вересень, 10).

4. Kangas, O., Jauhiainen, S., Simanainen, M., Ylikännö, M. (Eds.) (2019). *The basic income experiment 2017–2018 in Finland. Preliminary results*. Helsinki: Ministry of Social Affairs and Health [in English].
5. Kaplan, A. (2016). Italy: Basic Income Pilot Launched in Italian Coastal City. *Basic Income European Network* <<https://basicincome.org/news/2016/12/italy-basic-income-pilot-launched-italian-coastal-city/>> (2019, September, 09). [in English].
6. Standing, G. (2019). Basic Income as Common Dividends: Piloting a Transformative Policy Guy Standing A Report for the Shadow Chancellor of the Exchequer. *Progressive Economy Forum* <https://www.progressiveeconomyforum.com/wpcontent/uploads/2019/05/PEF_Piloting_Basic_Income_Guy_Standing.pdf> (2019, September, 10). [in English].
7. Yle (2019). Over half the population supports basic income scheme <https://yle.fi/uutiset/osasto/news/study_over_half_the_population_supports_basic_income_scheme/8583547> (2019, August, 30). [in English].
8. The Local (2019). 2.7 million people apply for Italy's basic income scheme. <<https://www.thelocal.it/20190424/million-people-apply-for-italys-basic-income-scheme>> (2019, September, 02). [in English].

Марина Кондратенко

Національна академія державного управління при Президентові України

ПРОБЛЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ І ДОСТУПНОСТІ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ В ОБ'ЄДНАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ В УКРАЇНІ

Maryna Kondratenko

The National Academy for Public Administration under the President of Ukraine

THE PROBLEM OF ENSURING QUALITY AND ACCESSIBILITY OF PUBLIC SERVICES IN AMALGAMATED COMMUNITIES IN UKRAINE

The article presents various interpretations of the category “quality”. The carried out analysis allowed us to reveal the lack of one common understanding of the quality among scientists, especially in the context of ensuring the quality of public services at the local level. The article also highlights the essential quality of public services and their peculiarities. The problem of ensuring the quality and accessibility of public services in amalgamated communities (AC) has been formulated, which becomes relevant in the context of the formation of effective local self-governance in Ukraine. Moreover, the author focuses on the importance of balancing the interests of consumers and providers of public services at the level of amalgamated communities.

Keywords: public services, quality and accessibility of public services, amalgamated communities, ensuring quality and accessibility of public services in AC in Ukraine.

Постановка проблеми. Політичні зміни не вплинули кардинально на трансформації, що тривають у публічному управлінні в Україні, сервісну орієнтованість держави та пріоритетність питань забезпечення якості і доступності публічних послуг. Про це свідчать зокрема заяви Уряду щодо цифровізації та надання населенню державних послуг в режимі он-лайн.

У контексті децентралізаційних процесів особливого значення проблема забезпечення якості і доступності публічних послуг набуває в об'єднаних територіальних громадах (далі – ОТГ). З одного боку, це потребує сучасних підходів органів місцевої влади до розв'язання основних суперечностей, пов'язаних з цим, а в частині формування і реалізації місцевої політики у сфері забезпечення якості і доступності публічних послуг законодавчого унормування.

З іншого, актуалізує проведення теоретичних і практичних досліджень в означеній сфері, що дасть змогу врахувати локальні особливості на рівні конкретної ОТГ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Значний внесок у теорію управління якістю послуг був зроблений К. Ісікавою, Е. Демінгом, У. Шухартом. Відзначимо також ряд публікацій, що стосуються якості публічних послуг І. О. Дробота, П. М. Петровського¹, О. М. Буханевича², О. С. Ігнатенка, А.Б. Майдирової, А. Б. Лиса та ін. Поряд з цим, аналіз наукових джерел підтверджує, що проблема забезпечення якості і доступності публічних послуг в ОТГ в Україні залишається малодослідженою. Брак подібних наукових розвідок, на наш погляд, ускладнює розробку напрямів розв'язання проблеми забезпечення якості і доступності публічних послуг в ОТГ.

¹ Дробот, І. О., Петровський, П. М. (2011). Якість адміністративних послуг як ресурс гарантування місцевого самоврядування в Україні: понятійно-термінологічний аспект. *Державне будівництво*, 2.

<https://nbuv.gov.ua/URJN/DeBu_2011_2_4> (2019, вересень, 10).

² Буханевич, О.М. (2016). *Теоретико-правові та праксеологічні засади надання адміністративних послуг в Україні*. Київ.

Метою статті є з'ясування сутності проблеми забезпечення якості і доступності публічних послуг в об'єднаних територіальних громадах у контексті формування ефективного місцевого самоврядування в Україні.

Виклад основних результатів та їх обґрунтування. Проблематика забезпечення якості послуг довгий час була предметом обговорення у бізнес-середовищі, органах влади та у науковому просторі. Одна з принципових відмінностей у забезпеченні якості послуг зокрема для органів місцевої влади та для бізнесу полягає в тому, що органи влади, уповноважені надавати публічні послуги споживачам (он-лайн чи оф-лайн), виступають проти необґрунтованого збільшення кількості публічних послуг, а підприємства, дуже часто спираються на маркетингові вчення про потребу у постійному розширенні та оновленні асортименту. Втім, в обох випадках, очевидним є зацікавленість у поліпшенні якості усього спектру послуг, оптимізації процесів, і безумовно, скороченні витрат, у тому числі на надання однієї послуги у конкретний момент часу (скорочення витрат часу).

Таким чином, і бізнес-структури, і органи влади мають своєчасно реагувати на вимоги часу в питаннях забезпечення якості і доступності послуг. Переконані, що існує пряма залежність між довірою до влади та доступністю і якістю публічних послуг: чим більше мешканці окремої ОТГ задоволені отриманими публічними послугами, тим вищим буде рівень довіри до місцевої влади. На наш погляд, така формула взаємодії місцевої влади і мешканців є виправданою у контексті формування ефективного місцевого самоврядування в Україні і потребує активізації зусиль громади, у тому числі громадських об'єднань, щодо контролю за якістю послуг.

Поряд з цим контроль не тільки через інструмент написання скарг, але й через залучення до вироблення місцевої політики з удосконалення якості публічних послуг, забезпечення їх доступності. Погоджуємося з твердженням, що зміни у державі мають сприяти, щоб кожен громадянин мав можливість реально вимагати той рівень і ту якість послуг, які йому зобов'язані надати конкретні органи влади¹.

В сучасних умовах більшість ОТГ пріоритетом визначають створення Центрів надання адміністративних послуг (далі – ЦНАПів), які забезпечують інтегроване надання різних послуг в одному місці. Щонайменше чотири послуги за півгодини можна отримати в ЦНАПі громади, а раніше для цього потрібно було їхати в районний центр². Разом з тим, ЦНАП можна вважати повноцінними інтегрованими офісами лише тоді, коли у них буде надаватися увесь перелік найнеобхідніших послуг³. Даний приклад підкреслює виняткову важливість наближення публічних послуг (не тільки адміністративних, як наведено у прикладі) до рівня, на якому надані послуги будуть максимальної якості для мешканців окремої ОТГ.

Крім того, забезпечення якості та доступності публічних послуг апріорі має бути в пріоритеті кожної громади, адже це узгоджується з ключовими ідеями Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (далі – Концепції). Підкреслимо, що у згаданій Концепції, схваленій на початку 2014 року зазначено, що функціонування органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореними ними установами та організаціями високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг на відповідних територіях (далі – публічні послуги)⁴.

У свою чергу, відносимо до складу публічних послуг: адміністративні, медичні, освітні, соціальні, житлово-комунальні послуги, тобто всі послуги, що надають органи державної влади та місцевого самоврядування. В усіх об'єднаних територіальних громадах (за останніми

¹ Лис, А. Б. (2015). Світовий досвід надання послуг населенню державними і самоврядними органами влади. *Аспекти публічного управління. Серія: Механізми публічного управління*, 45.

² Пальчук, В. (2018). Програма U-Lead з Європою у розвитку мережі центрів надання адміністративних послуг. *Україна: події, факти, коментарі*, 7, 38-50.

³ Тимошук, В. (2017). Роль громадськості у покращенні якості адміністративних послуг. Київ: Москаленко О.М., 23.

⁴ *Розпорядження про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, 2014* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#n8>> (2019, вересень, 26).

підрахунками, їх кількість більше 880) надають типові послуги, водночас можуть бути локальні особливості.

У розрізі досліджуваної теми зазначимо, що сформульовані дослідниками підходи до визначення категорії “якість”, виходять із суб’єктивного розуміння компонентів якості – сукупності певних властивостей та/чи умов, які визначають рівень якості послуги. Проведений аналіз наукових джерел дозволяє дійти висновку, що більшість визначень розкриває сутність категорії “якість послуг” як задоволення потреб, очікувань, вимог замовників (споживачів) послуг, при цьому, мінімізуючи витрати. Дж. Харрінгтон розуміє під якістю не тільки задоволення вимог споживача, а й допускає можливе перевищення вимог і очікувань за прийнятною для цього ціною¹. Це актуально, бо частина публічних послуг на рівні ОТГ є платною. Безумовно, такі послуги мають бути якісні та доступні, незалежно від того, хто їх надаватиме – бізнес, орган влади чи громадська організація.

А. Майдинова та С. Муксимов у своєму дослідженні зазначають, що “класичним прикладом, де соціальні потреби й очікування стали стимулом для вдосконалення процесів надання державних послуг, може слугувати Великобританія”². Проекцію зазначених мотивів, якими керуються органи влади для удосконалення державних послуг, пропонуємо перенести на базовий рівень місцевого самоврядування, де органи влади зацікавлені надавати якісні послуги мешканцям, тим самим створивши привабливе життєве середовище.

Доречно згадати підхід О. Б. Моргульця, що розглядає якість як “максимальне задоволення при мінімальних затратах часу”³. Водночас, ми розуміємо, що важливим є також мінімізація фінансових, людських та матеріальних ресурсів.

Видається доцільним при розгляді сутності якості публічних послуг згадати про важливість перенесення позитивних напрацювань з бізнесу до сфери публічного управління (мова йде про маркетинг і менеджмент послуг), важливість побудови всередині ОТГ системи управління якістю.

Згадані інструменти можуть бути дієвими щодо забезпечення якості і доступності публічних послуг, їх надання та в разі потреби корегування в межах чітко встановлених критеріїв і стандартів якості з метою привести у відповідність або покращити якість послуг в ОТГ. Разом з тим переконані, що відсутність в ОТГ на сьогодні ефективної системи управління якістю публічних послуг, сертифікованих стандартів якості, досить негативно відображається на забезпеченні якості і доступності публічних послуг на базовому рівні місцевого самоврядування та не враховує вимоги часу.

З огляду на це, розглядаємо витрати на впровадження інноваційних рішень у сфері забезпечення якості і доступності публічних послуг з позиції інвестицій у формування спроможної ОТГ, зважаючи на можливі наслідки, наприклад, підвищення рівня довіри до влади, налагодження конструктивної взаємодії з членами громади, реалізація спільних з громадськістю проектів та ініціатив.

З нашої точки зору, якість і доступність публічних послуг відображають певним чином задоволення мешканців ОТГ від проживання в конкретній територіальній громаді. Це цілком виправдано, адже молодь та економічно активне населення може переїжджати з однієї ОТГ в іншу, більш привабливу для життя і працевлаштування, отримання якісних послуг, з розвиненою соціальною інфраструктурою. Очевидно, що якщо мова йде про сільські, селищні ОТГ, то для них міграції такої категорії осіб може мати негативні наслідки в майбутньому, в першу чергу, економічні.

Однак, варто констатувати, що на сьогодні активніше вкладають кошти в інноваційні технології та сучасні системи якості представники бізнес-спільнот, а не органів місцевого самоврядування. Пояснення очевидно полягає у тому, що бізнес постійно знаходиться в ринкових умовах, де всі фірми, підприємства чи великі корпорації конкурують між собою (за прибуток, сферу

¹ Харрінгтон, Х.Дж. (1992). Производительность и качество. *Стандарты и качество*, 6/7, 180.

² Майдинова, А., Муксимов, С. (2015). *Совершенствование процесса оказания государственных услуг в Республике Казахстан*. Астана: Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан. <<http://docplayer.ru/25811609-Sovershenstvovanie-processa-okazaniya-gosudarstvennyh-uslug-v-respublike-kazahstan.html>> (2019, вересень, 26).

³ Моргулец, О. Б. (2012). *Менеджмент у сфері послуг*. Київ: Центр учбової літератури, 230.

впливу, збуту, ін.), тоді як для ОТГ за відсутності єдиних національних стандартів якості публічних послуг та відповідальності за неналежне їх надання мешканцям громади, конкуренція відсутня. А пасивність жителів окремих громад дає змогу органам влади залишати рівень надання публічних послуг без змін.

У цьому контексті відзначимо, що у Фінляндії оцінку публічних послуг здійснювали за такими групами критеріїв, як: менеджмент та персонал, процедури та структура органу, якість надання публічних послуг та задоволеність нею споживача, економічність та ефективність, результативність процедури надання публічної послуги. При цьому враховуються не лише інтереси споживачів, але й публічні інтереси¹.

Безумовно, показник “якість публічних послуг” є одним з параметрів оцінки спроможності ОТГ, поряд з фінансовими досягненнями та можливостями ОТГ, інституційною спроможністю, здатністю виконувати основні функції, визначені в нормативно-правовій площині щодо задоволення потреб, забезпечення якості життя членів громади, вміння ефективно використати фінансові кошти, забезпечувати якість публічних послуг – все це, в кінцевому рахунку, показує, наскільки спроможна ОТГ.

Тому висловлюємо думку про те, що діючі та новосформовані ОТГ потребують науково-методологічної та нормативно-правової підтримки в питаннях забезпечення якості та доступності публічних послуг.

Висновки. В цілому можна стверджувати, що якість одночасно інтегрує якісні та кількісні показники, тому сама категорія видається досить складною і багатоаспектною. На показник якості безпосередньо впливають професіоналізм посадових осіб місцевого самоврядування, розуміння органами влади (зокрема головами ОТГ) потреб і очікувань мешканців своєї громади, чітка регламентація та вибудовані процеси та адміністративні процедури у сфері забезпечення якості та доступності публічних послуг в ОТГ. Сюди ж можна віднести вміння налагоджувати співробітництво з сусідніми ОТГ, залучати зацікавлені громади до реалізації спільних проєктів, надання якісних публічних послуг.

Складається цілісна картина, що будь-які зміни стосовно забезпечення якості і доступності публічних послуг в ОТГ мають бути економічно обґрунтованими, а також корелювати з системоутворюючими принципами реалізації владних повноважень в багаторівневій системі управління (зокрема субсидіарності). У цьому контексті доцільно згадати про оцінку й контроль якості публічних послуг як один з напрямів не тільки забезпечення якості публічних послуг, але й подальшого її покращення.

Разом з тим, вважаємо, що на базовому рівні управління легше побудувати систему партнерських, взаємовигідних скоординованих дій місцевої влади з жителями окремо взятої ОТГ, з бізнес-середовищем, науковим та волонтерським співтовариством, профспілками, освітніми й іншими закладами, об'єднаннями співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ), органами самоорганізації населення у разі їх створення (ОСН), профільними асоціаціями, міжнародними інституціями і організаціями, які працюють у секторі розвитку місцевого самоврядування і зацікавлені у поліпшенні якості публічних послуг на рівні ОТГ.

Втім, не варто забувати, що проблема забезпечення якості і доступності публічних послуг в ОТГ може бути розв'язана лише високопрофесійними посадовими особами місцевого самоврядування, які здатні до прийняття ефективних управлінських рішень.

Поряд з цим, враховуючи, що якість є дуже динамічною категорією та залежить від суб'єктивних вражень замовників (споживачів) публічних послуг, без моніторингу потреб і очікувань жителів окремо взятої ОТГ немає жодних гарантій, що наявність фінансових ресурсів, професійних управлінців та дієвої системи якості публічних послуг на довготривалу перспективу забезпечить якість і доступність публічних послуг в ОТГ. З огляду на це, згаданий моніторинг варто також віднести до інструментів, що дають змогу налагодження діалогу влади і громади у сфері забезпечення якості і доступності публічних послуг в об'єднаних територіальних громадах.

¹ Тимошук, В. (2017). *Роль громадськості у покращенні якості адміністративних послуг*. Київ: Москаленко О.М., 4.

References:

1. Drobot, I. O., Petrovskyi, P. M. (2011). Yakist administratyvnykh posluh yak resurs harantuvannia mistsevoho samovriaduvannia v Ukraini: poniatiino-terminolohichni aspekt [The quality of the administrative services as a resource of the local self-governments guarantee in Ukraine: the conceptual-terminological aspect] *Derzhavne budivnytstvo* [State building], 2. <https://nbuv.gov.ua/URJN/DeBu_2011_2_4> (2019, September, 27). [in Ukrainian].
2. Bukhanevich, O.M. (2016). *Teoretyko-pravovi ta prakseolohichni zasady nadannya administratyvnykh posluh v Ukrayini* [Theoretical, legal and praxeological principles of administrative services in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Lys, A. B. (2015). Svitovyy dosvid nadannya posluh naselennyu derzhavnymy i samovryadnymy orhanamy vlady [World experience in providing services to the population by state and self-governing bodies]. *Aspekty publichnoho upravlinnya. Seria: Mekhanizmy publichnoho upravlinnya* [Aspects of Public Management. Series: Public Management Mechanisms], 45. [in Ukrainian].
4. Palchuk, V. (2018). Prohrama U-Lead z Yevropyu u rozvytku merezhi tsentriv nadannya administratyvnykh posluh [U-Lead program with Europe in the development of a network of administrative service centers]. *Ukrayina: podiyyi, fakty, komentari* [Ukraine: events, facts, comments], 7, 38-50. [in Ukrainian].
5. Tymoschuk, V. (2017). *The role of the public in improving the quality of administrative services* [The role of the public in improving the quality of administrative services:]. Kyiv: Moskalenko O.M., 73. [in Ukrainian].
6. *Rozporyadzhennya pro skhvalennya Kontseptsii reformuvannya mistsevoho samovriaduvannya ta terytorialnoyi orhanizatsii vlady v Ukrayini Kabinetu Ministriv Ukrayiny, 2014* [Order on Approving the Concept of Reforming Local Self-Government and Territorial Organization of Government in Ukraine, 2014 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy veb-sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#n8>> (2019, September, 26). [in Ukrainian].
7. Kharrington, K. J. (1992). *Proizvoditelnost i kachestvo* [Productivity and quality], 6/7, 180. [in Russian].
8. Maydyrova, A., Muksimov, S. (2015). *Sovershenstvovaniye protsessa okazaniya gosudarstvennykh uslug v Respublike Kazakhstan* [Improving the process of providing public services in the Republic of Kazakhstan. Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan]. Astana: Akademiya gosudarstvennogo upravleniya pri Prezidente Respubliki Kazakhstan. <http://docplayer.ru/25811609-Sovershenstvovanie-processa-okazaniya-gosudarstvennyh-uslug-v-respublike-kazakhstan.html> (2019, June, 15). [in Russian].
9. Morhulets, O. B. (2012). *Menedzhment u sferi posluh* [Management in the sphere of services], Kyiv, Tsentr uchbovoyi literatury. [in Ukrainian].

Tetiana Hzhbovska

The State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky», Ukraine

SOCIAL PERCEPTION OF CORRUPTION IN UKRAINE: THE EXPERIENCE OF EMPIRICAL STUDY

The article analyzes the development of social perception of corruption in Ukraine. Social perception of corruption was identified due to an empirical study which has applied the method of an in-depth interview. The author presents and analyzes the results of the study and reveals the specific features of the social perception of corruption in Ukraine. The article also describes the main problems, which hinder the elimination of corruption in Ukraine. As a result, the main problems and obstacles which hinder the elimination of corruption in Ukraine were revealed and hierarchized. The purpose of the research is to identify social perceptions, assessments, and needs of Ukrainian citizens in overcoming corruption and formulation of effective anti-corruption policies.

Keywords: corruption, empirical study, social perception, anti-corruption strategy, anti-corruption policy, anti-corruption activities, directions for overcoming corruption, research informants.

Introduction. Socio-economic and political changes taking place in Ukraine, together with somewhat chaotic reforms and introduction of new institutions, made the terms "corruption" and "anti-corruption policy" constantly used in public events, development programs, normative regulations, scientific research. However, it should be noted that the constant use of certain terms does not mean that society has a clear knowledge and understanding of what corruption really means and how anti-corruption policy is formed.

First of all, this happens because corruption as a socio-political phenomenon has not yet been comprehensively studied, so the conceptual apparatus related to the study of corruption as a social problem has not obtained systemic nature and needs further discussion and clarification. Secondly, legal, political and economic awareness regarding everyday and high-level corruption is absent in modern Ukrainian society, moreover, it has not been finally determined which areas of public life should be considered as the most or least corrupt.

The fight against corruption is one of the main priorities of the national policy in Ukraine. According to data received in a study "Ukraine Against Corruption: Economic Front" conducted by the Institute for Economic Research and Political Consulting in 2014-2018, due to the reforms implemented during these years Ukraine was ranked 130 in the Corruption Perceptions Index comparing to 144 in 2013¹. At the same time, there are two main action plans which, if applied, should reduce the level of corruption:

- reforms in different fields with the aim to reduce corruption processes;
- institutionalization of the fight against corruption.

It is also necessary to emphasize that universal means of calculating the level of corruption in the country do not exist. Accordingly, to form a systematic and fundamental understanding, it is necessary to refer to qualitative sociological research and its specific technique of obtaining information – a focused group interview. This way of obtaining information is important because it gives an understanding of how people feel about this topic and its problematic aspects.

The purpose of the research is to identify social perceptions, assessments, and needs of Ukrainian citizens in overcoming corruption and formulation of effective anti-corruption policies.

The purpose of the research is specified in the next **research tasks**:

1. To identify key social perceptions of corruption in Ukraine.

¹ Інститут економічних досліджень та політичних консультацій (2018). *Україна проти корупції: економічний фронт. Економічна оцінка антикорупційних заходів у 2014-2018 рр.* Дніпро: Середняк Т. К., 85.

2. To determine perceptions, assessments, and attitudes towards corruption in different fields of life of Ukrainian society.

3. To outline the main problems and obstacles which hinder the elimination of corruption in Ukraine.

Presentation of the basic research materials. To achieve the purpose and tasks of the research, an in-depth interview was conducted; a selected target audience consisted of representatives of the public authorities, the private sector, and different fields of activity, which in one way or another faced with the problem of corruption (10 persons in total). They were divided into 2 groups of 5 people.

The first group consisted of professional informants – officials of government and local self-government bodies, business representatives, lawyers, senior military (men or women between the ages of 18 and 65, aware of the corruption, contacting or collaborating with representatives involved in the processes of prevention and overcoming of corruption).

The second group consisted of representatives of other fields of activity: journalists, political scientists, economists, managers, educators and representatives of other branches of the public sector who have faced corruption either in their day-to-day or professional life (men or women between the ages of 18 and 65, indirectly aware of corruption but not contacting or collaborating with representatives involved in the processes of prevention and overcoming of corruption).

Interviews were held individually with each informant, this has given the possibility to receive more detailed answers and to reveal certain features of the interviewee's professional activity. Moreover, on a number of questions, informants were able to provide more than one answer and give examples from their own lives.

The in-depth interview program consists of 4 content blocks: acquaintance with the nature of the informants' activities; identification of the areas of life where corruption is present; major obstacles for the elimination of corruption; identification of the competency needs. The choice of the named content blocks corresponds with the purpose and tasks of the study and will help to develop appropriate recommendations for overcoming problems and obstacles which hinder the elimination of corruption in Ukraine.

Analyzing **the first content block of the research "Acquaintance with the nature of the informants' activities"**, we should note that, regarding the age and nature of the positions they occupy, both groups of professional and typical informants are characterized by homogeneity. Both the first and the second group has individuals under and over 35 years old. Also, both groups have informants with senior positions. Absolutely all informants in both groups encountered corruption. Three of the typical informants have encountered corruption in the workplace, two in everyday life. All professional informants encountered corruption both in the professional and in the everyday environment. The positive moment is that everyone without exception is aware of the meaning of the term "corruption". The main definitions offered by informants have been grouped in several directions, as shown in Figure 1 "What is embedded in the concept of corruption?"

Analyzing the data shown in Figure 1, we should note that six definitions of corruption have been formed, two of which were proposed by most informants. Typical informants (3 people) have identified corruption as the obtaining of unlawful benefit by officials and bribery, the establishment of specific sums of monetary reward for the provision of services that officials are obliged to perform. Representatives of the group of professional informants (3 persons) characterized corruption as giving privileges using official powers in exchange for the obtaining of unlawful benefit by officials (cash or any other material goods). Consequently, most informants (6 people) identified corruption as a process of obtaining unlawful benefits through the use of official powers. This definition of corruption is normative and is used in legislation (Law of Ukraine "On the Prevention of Corruption").

The second content block of the research – "Identification of the areas of life where corruption is present". During the interview, the informants were asked to rank from first to third place spheres of life in which, in their opinion, corruption is most common. For most of the respondents, the situation was obvious and all of them listed the same directions. Although there were some differences, both groups placed the state apparatus and politics in the first and second place. The only difference was that the group of typical informants ranked education and health care in the first and second place too. The informants emphasized the fact that in their daily life, they had had to "give bribes" for the health examination of family members or placing children in kindergarten, school, or university.

Such unanimity in the opinions of both groups of informants occurs again regarding the role of the state in providing anti-corruption measures. Three informants from the professional and three informants from the typical group of respondents said that the state should cooperate with public organizations and all willing citizens. The state should create a system of interaction for citizens and public organizations in this matter, develop a number of measures and not only declare but implement them. Success can be achieved only through interaction between citizens and government officials. And if the fight against corruption is organized exclusively by the state without involving the citizens, then it will not bring any tangible effect. On the contrary, other informants believe that the state should take full responsibility for combating and overcoming corruption, because joint efforts with NGOs and other partners provide an opportunity to shift responsibility in case of unsuccessful projects, poor results, etc.

During the research, the informants were also asked to identify the most urgent problems which provoke corruption existing in Ukraine. The answers are shown in Figure 2 "What are the most urgent problems which provoke existing corruption?"

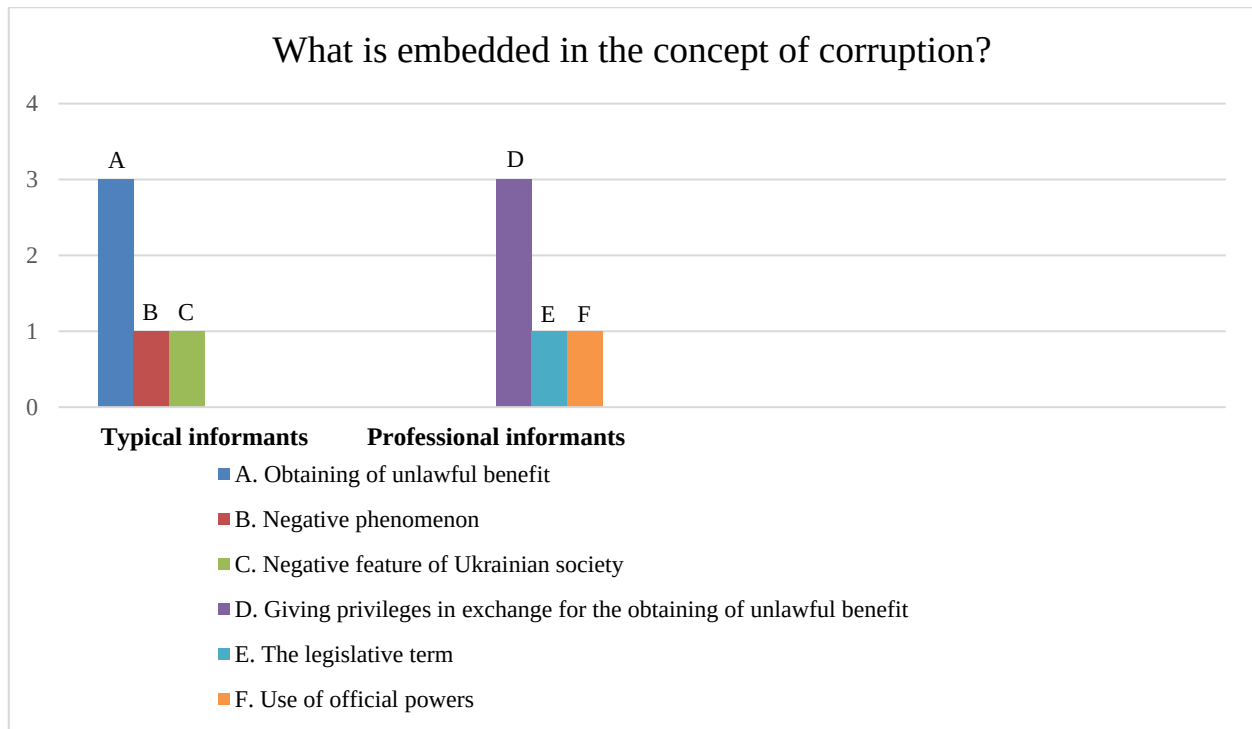
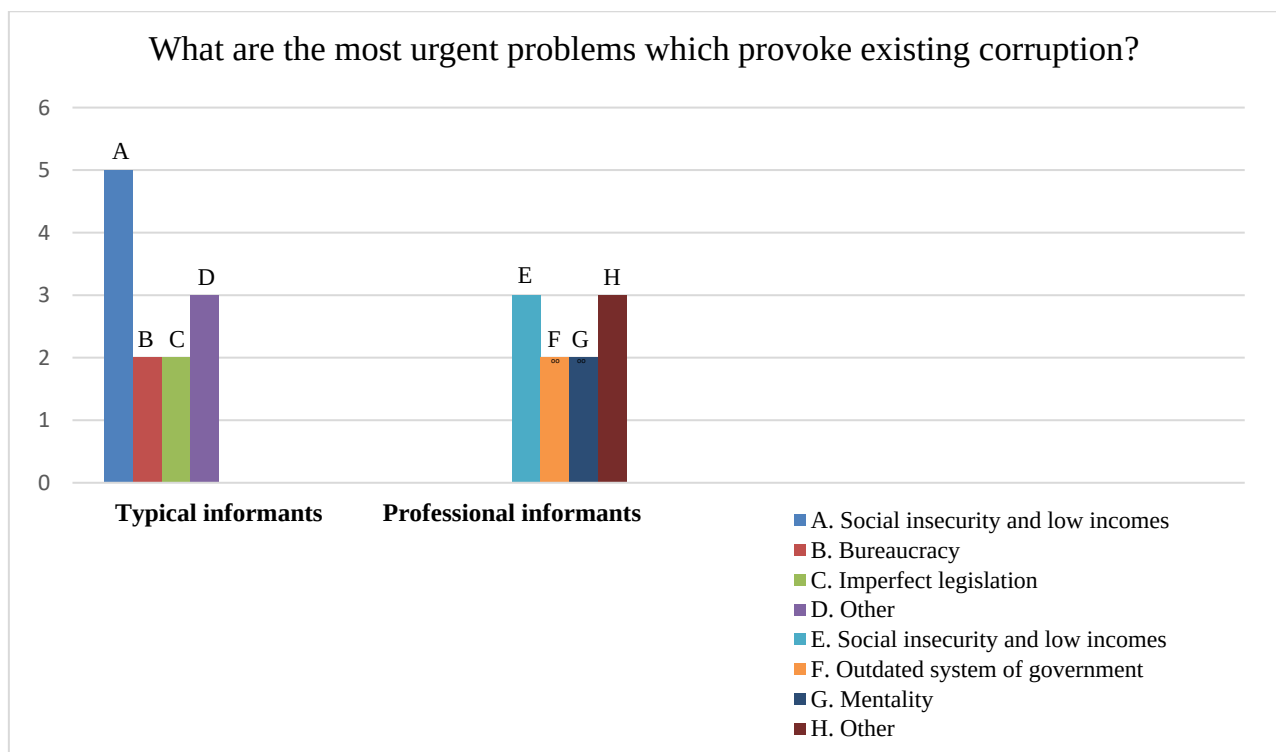
As we see from Figure 2, the informants of both groups gave the first place to "social insecurity and low level of income of citizens" (typical informants – 5 interviewees, professional informants – 3 interviewees), specifying that if a person receives a decent salary or has no obstacles for entrepreneurial activity, there will be no corruption at this scale. At the same time, the informants of the typical group noted that "imperfect legislation", "bureaucracy" and "absence of real mechanisms for combating corruption" are among obstacles that hinder the anti-corruption process. Among the professional informants, only two interviewees consider so. The rest names "mentality" and "low level of citizens' self-consciousness" as major problems hindering overcoming corruption in Ukraine. Thus, the citizens of Ukraine identify a wide range of problems preventing the elimination of corruption and maintaining the existing scale of the problem.

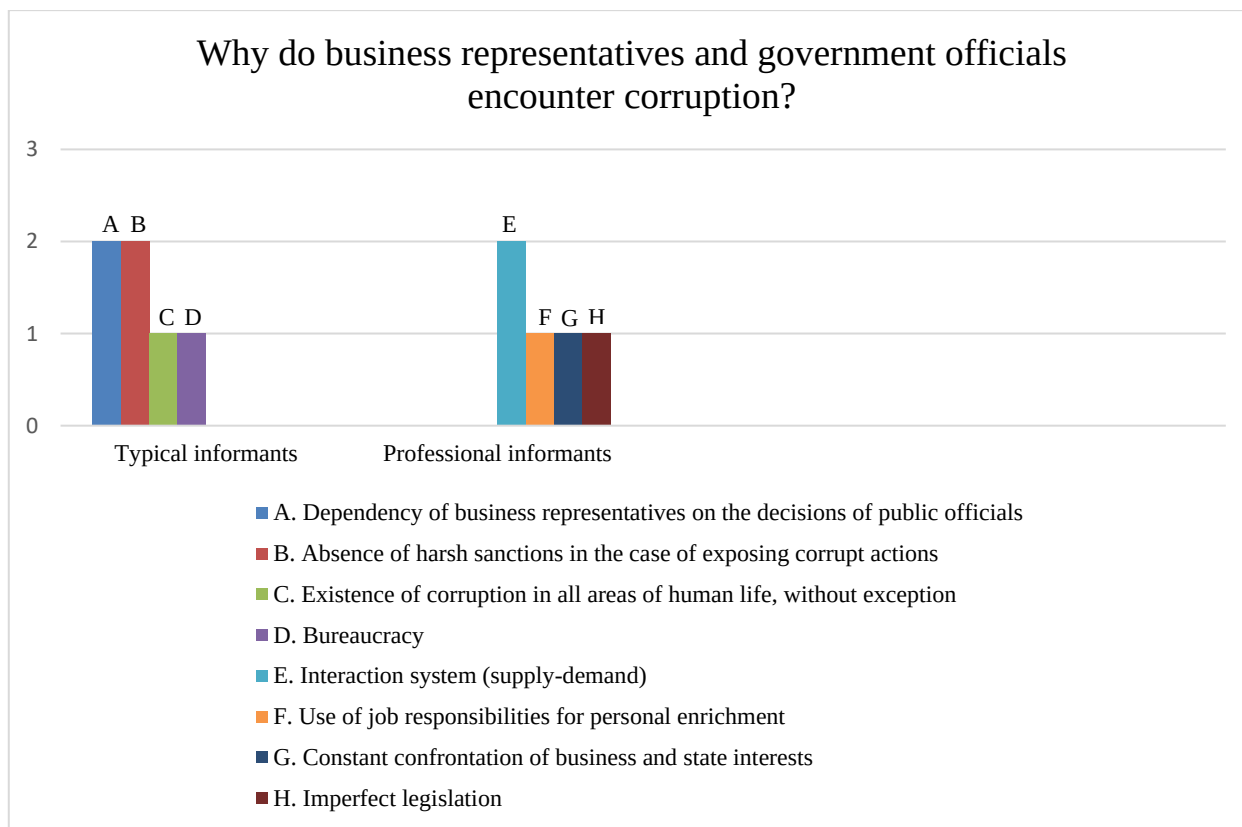
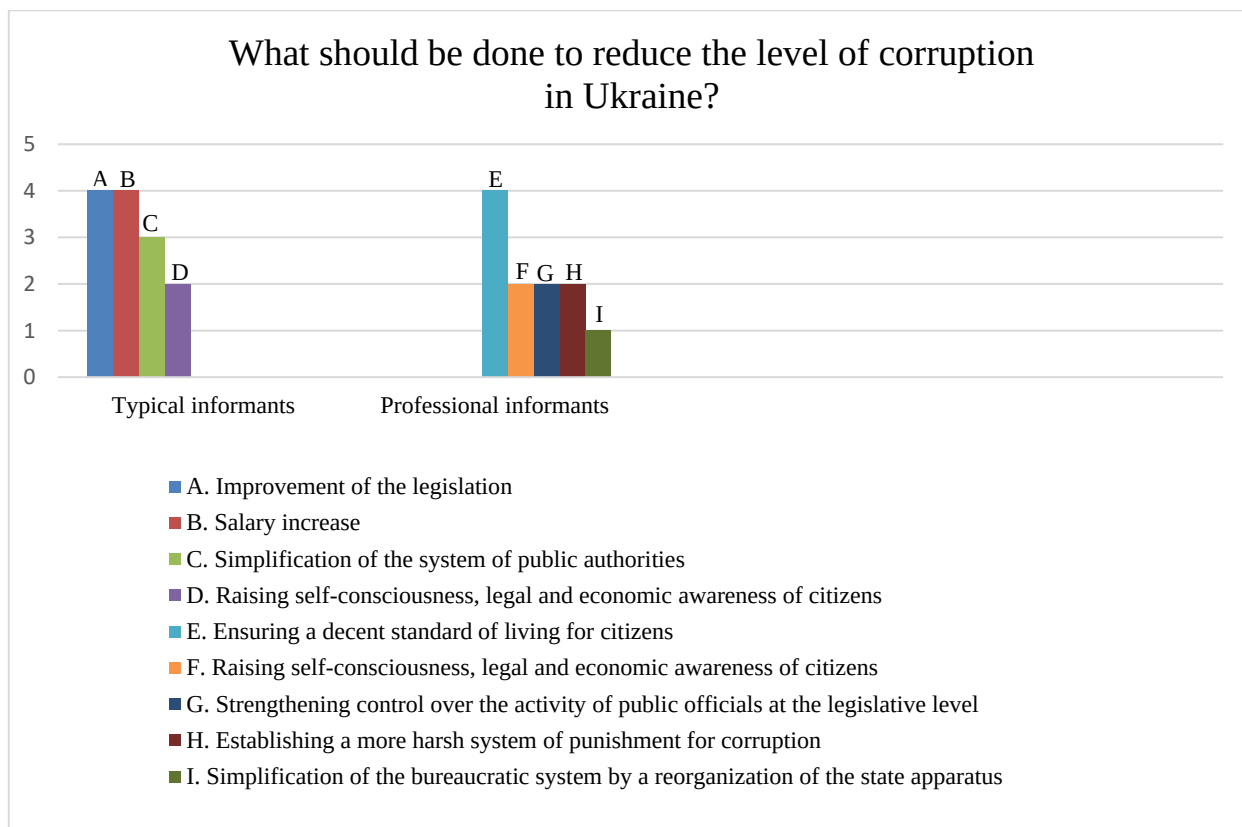
The third content block of the research "Major obstacles for the elimination of corruption" the informants were asked to define the obstacles which, in their opinion, existed in the way of overcoming corruption. Analyzing the responses of the typical group, we could notice the shift of responsibility and accusations of power – "the ability of officials to create legislation convenient to them" and "seeming struggle of anti-corruption bodies with the problem of corruption". These answers were given by all five interviewees. Only three of them added that people developed a habit to solve matters with mutual benefit and, according to the respondents, this justifies people because they only adjust to the existing situation. Unlike typical informants, professionals have pointed out that imperfect systems of power and legislative gaps exist in most European countries, which does not prevent those countries from reducing corruption. This can be explained by the willingness of people to change, to be responsible for their own actions, and not to hide behind amorphous statements. Two representatives of the professional group of informants noted that the elimination of corruption is, first of all, hindered by passive civil position. Because it is much easier to wait until someone will come, overcome corruption and make life much easier than to start acting single-handedly.

One of the key tasks of the research was to identify the causes of corruption among business representatives and government officials, as shown in Figure 3 "Why do business representatives and government officials encounter corruption?"

Based on the data in Figure 3, it should be noted that the state of corruption in business and government is most widely criticized. Representatives of state authorities received negative assessments from two groups of informants. Entrepreneurs depend on the decisions of public authorities and this dependency creates opportunities to use job responsibilities in favor of the enrichment. The absence of harsh sanctions in the case of exposing corrupt actions, according to the informants, only facilitates the unpunished violation of the legal norms for public servants. Two professional informants are convinced that it is impossible to blame the entire state apparatus. Everyone knows the ordinary law of economics: if there is demand, then there is supply. Therefore, entrepreneurs do not have to shift all responsibility to public authorities.

The fourth content block of the research "Identification of the competency needs" – is the final part of the in-depth interview. One of the most important tasks in this block was to determine what actions should be taken for the elimination of corruption in Ukraine. The informants' suggestions were summarized and shown in Figure 4 "What should be done to reduce the level of corruption in Ukraine?"

Figure 1**Figure 2**

Figure 3**Figure 4**

Analyzing the data presented in Figure 4, we should note that informants did not reach a unanimous conclusion. However, all the proposals have been formulated in several major areas pertaining to specific spheres of life in Ukraine which, if improved, may reduce/eliminate corruption in Ukraine. The majority of informants have stated that the most important was to improve the economic situation in the country, which eventually will affect the standard of people's living. Also, the legislative framework should be improved and the system of public authorities simplified. Gradual and precise implementation of the proposed initiatives will only improve the country's situation with corruption. Both groups of informants also stressed the need for large-scale work on raising the level of self-consciousness, legal, and economic awareness of citizens. Absolutely predictable unity of interviewees is explained by the interest of representatives of different social groups to improve the situation in Ukraine. In this case, the informants only supplemented each other's answers, noting that all options and suggestions are quite possible, but the main thing is – to wage a real struggle, not fake.

However, while interviewees gave enough options on how to reduce the level of corruption in Ukraine, on the question of whether there are places in Ukraine where the necessary knowledge to counteract corruption is available, none of the 10 respondents named a specific place/institution/body/organization. The answers were limited only to the fact that "yes, I am sure that such places exist, but I do not know which ones exactly", "perhaps it is necessary to contact the police or the hotlines of state authorities", "never interested, I do not know".

Thus, summarizing the results of the research, it is important to note that the problem of the elimination of corruption remains one of the most important for our country (supported by 100% of informants).

In particular, informants' social perceptions of corruption were identified and it was established that representatives of both groups of informants define corruption in the same way as the legislation of Ukraine, understanding it as obtaining unlawful benefits through the use of official powers.

Describing personal attitudes of the informants regarding existing corruption in different spheres of life of society in Ukraine, we would like to point out that 100% of the respondents identified four of the most problematic areas, from which an intensified fight against corruption should begin:

- the state apparatus;
- politics;
- health care;
- education.

It has also been established that corruption affects all areas of activity in one way or another, but not to the extent of the four mentioned above.

A hierarchy of major problems and obstacles which, according to the interviews, hinder the elimination of corruption in Ukraine has been created. Among these problems and obstacles are:

- bureaucracy and an outdated system of power;
- mentality and passive civil position;
- social insecurity and low incomes of citizens;
- imperfect legislation and the absence of real mechanisms to combat corruption.

Finally, we should emphasize that the current state of the world economy and politics requires Ukraine to keep up with the times and pay attention to emerging problems, promptly resolving them. The fight against corruption should remain one of the top priorities of the state, despite government changes and policies of newly-elected presidents. According to the results of the study, society is informed about the state of corruption in Ukraine, its main causes and prerequisites for overcoming. And most importantly, considering the informants' answers, Ukrainians are ready to participate in the fight against corruption not only declaratively.

References:

1. Instytut ekonomichnykh doslidzhen ta politychnykh konsul'tatsiy (2018) [Institute for Economic Research and Policy Consulting (2018)]. *Ukrayina proty koruptsiyi: ekonomichnyy front. Ekonomichna otsinka antykoruptsiynykh zakhodiv u 2014-2018 rr.* [Ukraine Against Corruption: The Economic Front. Economic evaluation of anti-corruption measures in 2014-2018]. Dnipro: Serednyak T. K. [in Ukrainian].

Оксана Бойко

Інститут державного управління у сфері цивільного захисту, Україна

ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УКРАЇНІ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Oksana Boiko

Institute of Public Administration in the Sphere of Civil Protection, Ukraine

PUBLIC ADMINISTRATION IN THE SPHERE OF CIVIL PROTECTION IN UKRAINE: FORMATION AND DEVELOPMENT

The article analyzes the formation and development of public administration in the field of civil protection in Ukraine, including its reform, regulatory and legal support, organizational management of all civil protection links.

The effect of the state administration on the practical results of functioning of the unified state system of civil protection of the population and the territories at different development stages has been analyzed in the research. Some problematic issues of the state administration in civil protection and means of its performance improvement taking into account the new challenges and natural or technogeneous threats, further European integration of Ukraine and decentralization of the power, have been reviewed. Gained positive experience of public administration in the field of civil protection in Ukraine will be useful in the further reform of the civil protection in accordance with European standards.

Keywords: public administration, civil defense system, emergency (situation), Ministry of Emergency Situations of Ukraine, the State Emergency Service of Ukraine, reforming public administration, European integration, decentralization.

Нові виклики та загрози техногенного і природного характеру, курс України на європейську інтеграцію зумовлюють необхідність вдосконалення та подальшого розвитку національної системи реагування на надзвичайні ситуації, як складової національної безпеки України.

Реформування системи цивільного захисту в Україні вимагає також і вдосконалення державного управління у цій сфері, внесення змін до чинного законодавства та прийняття нових нормативно – правових актів, використання досвіду державного управління і функціонування систем цивільного захисту в країнах – членах Європейського Союзу.

Зазначене потребує проведення ретельного аналізу становлення та розвитку державного управління у сфері цивільного захисту.

Актуальність цього дослідження підтверджується також тим, що напрям «Найважливіші проблеми у сфері цивільного захисту» Кабінетом Міністрів України включено до переліку пріоритетних тематичних напрямів наукових досліджень і науково-технічних розробок на період до 2020 року¹.

Серед досліджень і публікацій, у яких висвітлюються питання становлення та розвитку державного управління у сфері цивільного захисту, особливої уваги заслуговують наукові праці таких дослідників: С. Андрєєва, О. Бикова, М. Болотських, П. Волянського, В. Доманського, Л. Жукової, М. Козяра, І. Криничної, В. Костенка, В. Михайлова, С. Романченка, В. Садкового, Г. Ситника, А. Терент'євої, О. Труша та інших.

¹ Постанова про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 р. № 942, 2016 (Кабінет Міністрів України). Офіційний сайт Верховної Ради України.
<<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2016-%D0%BF>> (2019, вересень, 12).

Метою статті є аналіз становлення та розвитку державного управління у сфері цивільного захисту в роки незалежності України, з урахуванням реформування єдиної державної системи цивільного захисту, вдосконалення державного управління у цій сфері в контексті європейської інтеграції України.

Стабільний стан будь-якого суспільства залежить від дієвості та ефективності державного управління, тому, на думку багатьох науковців, у XXI столітті на перший план виходить саме його ефективність та адаптованість до реалій сьогодення. Особливої актуальності це питання набуває у тих сферах, від ефективного і злагодженого функціонування яких залежать безпека, життя і здоров'я населення. До них слід віднести і сферу цивільного захисту.

З проголошенням незалежності України разом зі створенням усіх необхідних інституцій і будівництвом Української держави нагально постало питання формування національної системи захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій.

Це завдання було покладено на Штаб цивільної оборони України як центральний орган державної виконавчої влади, підвідомчий Кабінету Міністрів України, зокрема в частині забезпечення реалізації заходів щодо захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екологічного та воєнного походження, організації готовності органів управління, військ і спеціалізованих формувань Цивільної оборони України для проведення рятувальних та інших невідкладних робіт у районах лиха та осередках ураження¹.

Враховуючи економічні та соціально-політичні зміни, обстановку в світі Цивільна оборона України теж підлягала реорганізації у державну систему з реальними можливостями ефективно і негайно впливати на будь-яку надзвичайну ситуацію техногенного, природного або воєнного характеру. Саме з цією метою на початку 1992 року війська Цивільної оборони були виведені із складу Збройних Сил України і передані у підпорядкування Штабу цивільної оборони України з усім особовим складом, озброєнням і матеріально-технічною базою. Це рішення позитивно вплинуло на здатність оперативно реагувати на надзвичайні ситуації, що виникали в Україні в перші роки після проголошення незалежності.

3 лютого 1993 року Верховною Радою України прийнято Закон України «Про Цивільну оборону України», де вперше було визначено, що Цивільна оборона України є державною системою органів управління, сил і засобів, що створюється для організації і забезпечення захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру. Держава як гарант цього права створює систему цивільної оборони, яка має своєю метою захист населення від небезпечних наслідків аварій і катастроф техногенного, екологічного, природного та воєнного характеру. Важливо, що начальником Цивільної оборони України було визначено Прем'єр-міністра України, а функції начальників цивільної оборони на інших адміністративно – територіальних рівнях покладено на керівників відповідних органів виконавчої влади. В міністерствах, інших органах державного управління та на об'єктах народного господарства начальниками цивільної оборони визначено їх керівників².

Варто зазначити, що Цивільна оборона України створювалася як складова частина загальної оборони України і державної системи запобігання надзвичайним ситуаціям та дій у разі їх виникнення. 10 травня 1994 року Кабінетом Міністрів України затверджено Положення про Цивільну оборону України.

Штаб цивільної оборони України як центральний орган виконавчої влади в найскладніших умовах перших років незалежності забезпечив реалізацію заходів щодо захисту населення від наслідків надзвичайних ситуацій, а Цивільна оборона України стала важливим елементом системи національної безпеки держави.

Вдосконалюючи державне управління у сфері цивільного захисту, в 1996 році на базі Штабу цивільної оборони України та Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС було створено Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (далі – МНС) – центральний орган виконавчої влади, який забезпечує проведення у життя державної політики у сфері цивільної

¹ *Постанова про питання Штабу цивільної оборони України, 1992* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/356-92-%D0%BF%3E>> (2019, вересень, 12).

² *Закон про Цивільну оборону України, 1993* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-12>> (2019, вересень, 12).

оборони, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій, запобігання цим ситуаціям та реагування на них, ліквідації їх наслідків та наслідків Чорнобильської катастрофи, здійснює керівництво дорученою йому сферою управління та несе відповідальність за її стан і розвиток¹.

В 2000 році було визначено додаткові сфери, в яких МНС забезпечує формування та реалізацію державної політики – поводження з радіоактивними відходами, керівництво рятувальною справою та формування страхового фонду документації, а також завдання запровадження єдиної системи проведення авіаційних робіт з пошуку та рятування, запобігання надзвичайним ситуаціям на водних об'єктах тощо. Зокрема, передача до складу МНС та утворення на базі Державного центру страхового фонду документації Державного департаменту страхового фонду документації як урядового органу державного управління забезпечили формування та реалізацію державної політики у сфері створення і функціонування страхового фонду документації.

Новий етап розвитку державного управління у сфері цивільного захисту розпочався з реалізацією Указу Президента України від 27 січня 2003 року № 47 «Про заходи щодо удосконалення державного управління у сфері пожежної безпеки, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій». З метою вдосконалення державного управління у цій сфері, об'єднання сил і засобів для ліквідації пожеж, аварій та катастроф від Міністерства внутрішніх справ України до МНС України передано Державний департамент пожежної безпеки, як урядовий орган державного управління, та підпорядковані йому органи управління, заклади, установи і підрозділи².

Головна суть цього реформування полягала в органічному поєднанні органів управління і сил Цивільної оборони, пожежної охорони, інших різночинних аварійно-рятувальних сил і матеріально-технічних ресурсів у єдиній державній системі цивільного захисту.

Подальшу перспективу реформування МНС України визначено Указом Президента України від 15 вересня 2003 року № 1040 «Про питання щодо перетворення військ Цивільної оборони України і державної пожежної охорони в окрему невійськову службу», на виконання якого розроблено та затверджено Державну програму перетворення військ Цивільної оборони України, органів і підрозділів державної пожежної охорони в оперативно-рятувальну службу цивільного захисту на період до 2005 року.

Відповідно до Указу Президента України від 20 квітня 2005 року № 681 до сфери управління МНС передані Державна гідрометеорологічна служба, Державний комітет України з нагляду за охороною праці та Державне спеціалізоване підприємство «Чорнобильська атомна електростанція».

З 1 січня 2006 року на підрозділи Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС покладено функцію проведення піротехнічних робіт, пов'язаних із знешкодженням вибухонебезпечних предметів, що залишилися на території України після війн, сучасних боєприпасів та підривних засобів (крім вибухових пристроїв, що використовуються у терористичних цілях) на всій території України, за винятком територій, які надані для розміщення і постійної діяльності військових частин, установ, військових навчальних закладів, підприємств та організацій Збройних Сил, інших військових формувань.

Значні перетворення в системі МНС відбулися в 2011 році. В рамках адміністративної реформи, з метою оптимізації системи центральних органів виконавчої влади, усунення дублювання їх повноважень, забезпечення скорочення чисельності управлінського апарату, витрат на його утримання, підвищення ефективності державного управління та на виконання Указу Президента України від 9 грудня 2010 року № 1085 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» в сфері управління МНС було ліквідовано шість урядових органів державного управління (Державна гідрометеорологічна служба, Державний департамент – Адміністрація зони відчуження і зони безумовного (обов'язкового) відселення, Державний департамент пожежної безпеки, Державна інспекція цивільного захисту та техногенної безпеки, Державна авіаційна пошуково-рятувальна

¹ Указ про Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, 1996 (Президент України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1005/96>> (2019, вересень, 12).

² Указ про заходи щодо удосконалення державного управління у сфері пожежної безпеки, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій 2003 (Президент України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/47/2003>> (2019, вересень, 12).

служба, Державний департамент страхового фонду документації). Водночас було утворено три центральних органи виконавчої влади – Державну службу гірничого нагляду та промислової безпеки, Державне агентство України з управління зоною відчуження, Державну інспекцію техногенної безпеки України, спрямування та координацію діяльності яких покладено на Кабінет Міністрів України через Міністра надзвичайних ситуацій України. МНС здійснювало формування державної політики на цих напрямках, а її реалізацію забезпечували утворені центральні органи виконавчої влади.

Слід відзначити, що МНС в стислі терміни були розроблені та прийняті Верховною Радою України необхідні законодавчі і нормативно-правові акти, що регламентували функціонування національної системи цивільного захисту, порядок формування та реалізації державної політики у цій сфері, зокрема закони України «Про загальну структуру та чисельність військ Цивільної оборони України» (1998), «Про війська Цивільної оборони України» (1999), «Про аварійно – рятувальні служби» (1999), «Про захист населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру» (2000), «Про страховий фонд документації України» (2001) та «Про правові засади цивільного захисту» (2004).

Саме в Законі України «Про правові засади цивільного захисту» вперше з'явилося визначення терміну «цивільний захист», як системи організаційних, інженерно-технічних, санітарно-гігієнічних, протиепідемічних та інших заходів, які здійснюються центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, підпорядкованими їм силами і засобами, підприємствами, установами та організаціями незалежно від форми власності, добровільними рятувальними формуваннями, що забезпечують виконання цих заходів¹.

Завершився період трансформації «цивільної оборони» в «цивільний захист», як уніфіковану систему організаційних, інженерно-технічних, санітарно-гігієнічних, протиепідемічних та інших заходів, що виконуються як у мирний час так і в особливий період².

2 жовтня 2012 року Верховною Радою України був прийнятий Кодекс цивільного захисту України, як єдиний систематизований законодавчий акт з питань цивільного захисту, що введений в дію з 1 липня 2013 року³.

Продовжуючи оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади, 24 грудня 2012 року Указом Президента України № 726 Міністерство надзвичайних ситуацій України та Державну інспекцію техногенної безпеки України реорганізовано в Державну службу України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС), спрямування та координацію діяльності якої покладено на Кабінет Міністрів України через Міністра оборони України (з 25 квітня 2014 року – на Кабінет Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України).

На Державну службу України з надзвичайних ситуацій покладено реалізацію державної політики у сфері цивільного захисту, захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій та запобігання їх виникненню, ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, рятувальної справи, гасіння пожеж, пожежної та техногенної безпеки, діяльності аварійно-рятувальних служб, а також гідрометеорологічної діяльності⁴.

В наукових дослідженнях С. Андрєєва, О. Бикова, М. Болотських, П. Волянського, В. Доманського, Л. Жукової, В. Костенка, В. Михайлова, Є. Романченка відмічалися існуючі проблеми як в державному управлінні так і в питаннях функціонування єдиної державної системи цивільного захисту, зокрема часті зміни організаційної структури та підпорядкованості, невідповідність видатків державного та місцевих бюджетів на потреби цивільного захисту, незадовільне технічне оснащення підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту, проблеми оповіщення населення, утримання фонду захисних споруд цивільного захисту, створення

¹ Закон про правові засади цивільного захисту, 2004 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1859-15>> (2019, вересень, 12).

² Мартиненко, В. (2016). Щодо використання термінів “цивільна оборона” та “цивільний захист”. *Надзвичайна ситуація*, 9, 36.

³ Кодекс цивільного захисту України, 2012 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>> (2019, вересень, 12).

⁴ Постанова про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, 2015 (Кабінет Міністрів України). Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. <<https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248721664>> (2019, вересень, 12).

матеріальних резервів на всіх рівнях тощо.

Наразі в Україні триває реформування національної системи цивільного захисту, вдосконалення державного управління у цій сфері. Реалізуються схвалені Кабінетом Міністрів України Стратегія розвитку органів внутрішніх справ України та Концепція першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ, де визначено зокрема і деякі основні напрями реформування ДСНС. Ця робота розпочалася та триває в рамках пілотних проектів у шести областях: Вінницькій, Донецькій, Дніпропетровській, Львівській, Полтавській та Тернопільській.

Слід зазначити, що відповідно до Закону України «Про національну безпеку України» Державна служба України з надзвичайних ситуацій є складовою сектору безпеки і оборони. На виконання статті 29 цього Закону Міністерством внутрішніх справ України розробляється Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України, яка вноситься на розгляд Кабінету Міністрів України. Кабінет Міністрів України за результатами розгляду вносить її до Ради національної безпеки і оборони України для схвалення та подальшого затвердження указом Президента України. Стратегія громадської безпеки та цивільного захисту України – документ довгострокового планування, що розробляється на основі Стратегії національної безпеки України за результатами огляду громадської безпеки та цивільного захисту і визначає напрями державної політики щодо гарантування захищеності життєвоважливих для держави, суспільства та особи інтересів, прав і свобод людини і громадянина, цілі та очікувані результати їх досягнення з урахуванням актуальних загроз, загрози національній безпеці у сферах громадської безпеки та цивільного захисту та шляхи досягнення цілей і реалізації пріоритетів державної політики у цих сферах¹.

Однак побудова ефективної системи безпеки можлива тільки на основі використання новітніх наукових досягнень та передових технологій в системах державного, регіонального, місцевого та об'єктового рівнів управління цивільним захистом, всебічної підготовки управлінських кадрів і населення в цілому до дій в умовах надзвичайних ситуацій. Важливо запровадити найкращі стандарти управління, зокрема з використанням європейського та світового досвіду.

Значну кількість питань державного управління потрібно вирішити із урахуванням змін в територіальній організації влади в Україні. Децентралізація державного управління у сфері цивільного захисту має важливе значення, оскільки сприяє реалізації конституційного права громадян на захист життя, здоров'я та власності; передачі на рівень територіальних громад функцій, які можуть більш ефективно виконуватись на місцевому рівні.

Питання державного управління у сфері цивільного захисту в умовах реформування місцевого самоврядування та децентралізації влади досліджувались в наукових працях та статтях С. Андрєєва, О. Бикова, П. Волянського, В. Доманського, М. Козяра, І. Криничної, В. Костенка, В. Михайлова, Є. Романченка, В. Садкового, Г. Ситника, О. Труша та інших.

Останнім часом кількість наукових досліджень з питань організації цивільного захисту в умовах децентралізації влади помітно збільшилась. Серед них слід відмітити наукові праці та статті О. Бабаджанової, В. Бадрака, О. Барило, А. Баштаник, В. Михайлова, А. Рогулі, Ф. Флурі, Т. Яценко та інших.

Комплексно питання безпеки громадян в умовах децентралізації на сучасному етапі, зокрема у сфері цивільного захисту, розглянуті у спільному дослідженні Центру досліджень армії, конверсії та роззброєння і Женевського центру демократичного контролю над збройними силами «Безпекові аспекти політичної децентралізації в Україні: бачення, реалії та можливості»².

Зважаючи на ці та інші фактори, нагальним є питання внесення змін і доповнень в чинне законодавство, зокрема до Кодексу цивільного захисту України.

Таким чином, проведений аналіз становлення та розвитку державного управління у сфері цивільного захисту підтверджує пріоритетність цього напрямку діяльності в Україні в роки

¹ Закон про національну безпеку України, 2018 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>> (2019, вересень, 12).

² Флурі, Ф. Бадрак, В. (2017). Безпекові аспекти політичної децентралізації в Україні: бачення, реалії та можливі наслідки. *Женевський центр демократичного контролю над збройними силами*. <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Security%20Aspects%20of%20Political%20Decentralisation%20in%20Ukraine_UKR.pdf> (2019, вересень, 12).

незалежності. Про це свідчить сформоване у стислі терміни чинне національне законодавство, прийняті Президентом України та Кабінетом Міністрів України рішення з питань вдосконалення державного управління, реформування системи цивільного захисту, практичні дії органів та підрозділів ДСНС за призначенням¹.

Однак подальша розбудова сучасної та потужної системи цивільного захисту в Україні, удосконалення державного управління у цій сфері потребують вжиття додаткових організаційних та практичних заходів з розв'язання наявних проблемних питань.

Наразі реалізується схвалена Кабінетом Міністрів України Стратегія реформування Державної служби України з надзвичайних ситуацій, виконання заходів якої розраховано до 2020 року. Серед основних з них: внесення змін до чинного законодавства у сфері цивільного захисту; нормативно-правове врегулювання питань здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки; імплементація національного законодавства до Директив Європейського Союзу; покладення на органи місцевого самоврядування повноважень із забезпечення пожежної безпеки населених пунктів і територій; стимулювання участі громадян у місцевій і добровільній пожежній охороні; чітке розмежування повноважень у сфері цивільного захисту з метою уникнення їх дублювання на регіональному і місцевому рівні; запровадження системи управління техногенною та пожежною безпекою на основі ризико-орієнтованого підходу; впровадження кращого досвіду державного управління у сфері цивільного захисту².

Комплекс заходів передбачено також Стратегією реформування державного управління України на 2016-2020 роки. Дуже важливо щоб під час проведення реформ, здійснення структурних змін, зокрема і в системі центральних органів виконавчої влади, не розгубити позитивне, ефективне та корисне, що накопичено в питаннях державного управління, зберегти кадровий потенціал державної служби³.

Накопичений досвід формування та реалізації державної політики у сфері цивільного захисту, удосконалення державного управління на цьому напрямку буде корисним під час подальшого реформування системи цивільного захисту в Україні з урахуванням нових викликів та загроз природного і техногенного характеру, в контексті подальшої європейської інтеграції України та децентралізації влади.

References:

1. Bolotskykh, M. V. (2013). *Derzhavne upravlinnya ta derzhavna sluzhba u sferi tsyvilnoho zakhystu* [Public administration and civil service in the field of civil protection]. Vinnytsya: Dilo. [in Ukrainian].
2. *Zakon pro natsionalnu bezpeku Ukrainy, 2018* (Verkhovna Rada Ukrainy) [National Security Law of Ukraine, 2018 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
3. *Zakon pro pravovi zasady tsyvilnoho zakhystu, 2004* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on Civil Principles of Civil Protection, 2004 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1859-15>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
4. *Zakon pro Tsyvilnu oboronu Ukrainy, 1993* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Law on Civil Defense of Ukraine, 1993 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2974-12>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
5. *Kodeks tsyvilnoho zakhystu Ukrainy, 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy) [Code of Civil Protection of Ukraine, 2012 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5403-17>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
6. Martynenko, V. (2016). Shchodo vykorystannya terminiv "tsyvilna oborona" ta "tsyvilnyy zakhyst" [On the use of the terms "civil defense" and "civil defense"]. *Nadzvychayna sytuatsiya* [Emergency], 9 (266), 32-39.

¹ Болотських, М. В. (2013). *Державне управління та державна служба у сфері цивільного захисту*. Вінниця: Діло, 352.

² *Розпорядження про схвалення Стратегії реформування Державної служби України з надзвичайних ситуацій, 2017* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України*. <<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249709478>> (2019, вересень, 12).

³ *Розпорядження про деякі питання реформування державного управління України, 2016* (Кабінет Міністрів України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80>> (2019, вересень, 12).

- [in Ukrainian].
7. *Postanova pytannya Shtabu tsyvilnoyi oborony Ukrainy, 1992* (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Resolution of the Civil Defense Staff of Ukraine, 1992 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/356-92-%D0%BF%3E>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
 8. *Postanova pro vnesennya zmin do postanovy Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 7 veresnya 2011 r. № 942, 2016* (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Resolution on Amendments to the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of September 7, 2011 No. 942, 2016 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/556-2016-%D0%BF>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
 9. *Postanova pro zatverdzhennya Polozhennya pro Derzhavnu sluzhbu Ukrainy z nadzvychaynykh sytuatsiy, 2015* (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Resolution approving the Regulation on the State Emergency Service of Ukraine, 2015 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Kabinetu Ministriv Ukrainy* [Official site of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. <<https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/248721664>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
 10. *Rozporyadzhennya pro deyaki pytannya reformuvannya derzhavnoho upravlinnya Ukrainy, 2016* (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Ordinance on Some Issues of Public Administration Reform in Ukraine, 2016 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/474-2016-%D1%80>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
 11. *Rozporyadzhennya pro skhvalennya Stratehiyi reformuvannya Derzhavnoyi sluzhby Ukrainy z nadzvychaynykh sytuatsiy, 2017* (Kabinet Ministriv Ukrainy) [Order on Approval of the Strategy for Reforming the State Emergency Service of Ukraine, 2017 (Cabinet of Ministers of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Kabinetu Ministriv Ukrainy* [Official site of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. <<http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249709478>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
 12. *Ukaz pro zakhody shchodo udoskonalennya derzhavnoho upravlinnya u sferi pozhezhnoyi bezpeky, zakhystu naseleennya i terytoriy vid nadzvychaynykh sytuatsiy, 2003* (Prezydent Ukrainy) [Decree on Measures to Improve Public Administration in the Field of Fire Safety, Protection of Population and Territories from Emergencies 2003 (President of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/47/2003>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
 13. *Ukaz pro Ministerstvo Ukrainy z pytan nadzvychaynykh sytuatsiy ta u spravakh zakhystu naseleennya vid naslidkiv Chornobylskoyi katastrofy, 1996* (Prezydent Ukrainy) [Decree on the Ministry of Emergencies and in the Protection of the Population from the Consequences of the Chornobyl Disaster, 1996 (President of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1005/96>> (2019, September, 12). [in Ukrainian].
 14. Fluri, F. Badrak, V. (2017). Bezpekovi aspekty politychnoyi detsentralizatsiyi v Ukraini: bachennya, realiyi ta mozhlvyi naslidky [Security Aspects of Political Decentralization in Ukraine: Visions, Realities and Possible Implications]. *Zhenevskyy tsentr demokratychnoho kontrolyu nad zbroynymy sylamy* [Geneva Center for Democratic Control of the Armed Forces]. <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/Security%20Aspects%20of%20Political%20Decentralisation%20in%20Ukraine_UKR.pdf> (2019, September, 12). [in Ukrainian].

Ольга Максимович, к. філос. н.

Навчально-науковий центр соціологічних досліджень Прикарпатського регіону ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Україна

ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ ПІДЛІТКОВОЇ МОЛОДІ ПРИКАРПАТТЯ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ОПИТУВАННЯ УЧНІВ ВИПУСКНИХ КЛАСІВ ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ)

Olha Maksymovych, PhD in Philosophy

Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI "Vasyl Stefanyk Precarpathian National University", Ukraine

POLITICAL AND IDEOLOGICAL ORIENTATIONS OF PRECARPATHIAN REGION TEENAGE YOUTH (BASED ON THE SURVEY OF STUDENTS OF IVANO-FRANKIVSK GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS)

The article is devoted to the results of the study "Value orientations of Ivano-Frankivsk's general secondary institutions' students" conducted by the Educational and Scientific Center of Sociological Research of Precarpathian region of SHEI "Vasyl Stefanyk Precarpathian National University". This research project has been supported by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (University of Alberta) and it has been implemented together with the Department of Education and Science of the Executive Committee of Ivano-Frankivsk City Council in 2015. According to the research methodology, 28 Ivano-Frankivsk's schools have been involved in the research procedure, 774 respondents have participated in this project, which accounts for 68, 7%. The statistical sampling error (with a probability of 0.95) hasn't exceeded 1, 98%. The survey data on teens' political, ideological and geopolitical orientations as well as constructs of the local identity is been presented in this paper. It is revealed that the ideological preferences of pupils of the Precarpathian region are predominantly of the right political orientation. The trust indicators related to a number of social institutions are been analyzed. It has been concluded that teens, which are originally from the Precarpatian region, tend to have the highest level of trust in the army and church institutions. However, they have articulated the lowest trust level to the official governmental institutions such as Verkhovna Rada and police services. The geopolitical orientations of the studied social and demographic groups have been examined as well. Additionally, it has been estimated to what extent citizenship identity, as well as the local identity, is considered to be important in terms of the Precarpatian region teens' beliefs. In the long run, it has been concluded that they are mainly media sources that have taken the first stage in the process of teens' political and ideological orientations constructing. The necessity of teens' media and informational literacy deadening has been emphasized, which is to the same extent official institutions' field of professional responsibility.

Keywords: socialization, personality, teenage youth, political and ideological orientation, geopolitical orientation, identity.

Вивчення ціннісних орієнтацій молоді, особливо підліткової, становить актуальне наукове завдання та соціально вагому проблематику впродовж поколінь. Особливо тепер, в обставинах іманентних соціальних трансформацій сучасного українського суспільства з одного боку та

пришвидшених євроінтеграційних процесів – з іншого. Так, гостроту цієї проблеми кілька років тому цілком слушно констатувала Д. Тарасова, апелюючи до звіту загальнонаціонального опитування, що його провела українська соціологічна компанія GFK Ukraine разом з Центром «Нова Європа» та Фондом ім. Ф. Еберта¹. Зокрема, авторка наголошує, що отримані в ході дослідження дані та їх структура актуалізують потребу глибшого вивчення молоді, особливо підліткової, адже саме ця соціально-демографічна група вже в недалекому майбутньому імплементуватиме власні ціннісні орієнтації, зокрема й політико-ідеологічні орієнтації, в реальні соціальні практики, відіграватиме вирішальну роль у формуванні довготермінового вектору розвитку країни, при тому, що науково обґрунтованих знань про цю соціально-демографічну групу в Україні, її ціннісні вектори та соціально-статусні очікування – недостатньо.

Постановка проблеми. З ґносеологічної точки зору потреба у вивченні політико-ідеологічних орієнтацій підліткової молоді зумовлена браком наукових даних про дану соціально-демографічну групу в цілому та політико-ідеологічні орієнтації зокрема. Так, на перший погляд, видається, що молодь як об'єкт соціологічного вивчення достатньо часто потрапляє у фокус наукових інтересів дослідників^{2,3,4} тощо. Однак, вони переважно охоплюють повнолітніх респондентів, тоді як підліткова соціально-демографічна група доволі нечасто постає об'єктом емпіричних соціологічних досліджень з огляду різних на те причин як організаційного, так і інституційного характеру. Дійсно, ціннісні орієнтації молоді віддавна перебувають у центрі уваги соціально-гуманітарних студій загалом і соціології зокрема. Однак, чи достатньо емпіричних даних для того, щоб із високим ступенем наукової вірогідності аналізувати ті чи інші аспекти суспільного життя молоді, особливо підліткової, в Україні? Чи сформовані належні інституційні передумови для проведення масштабних досліджень такого роду в Україні? Чи готове українське суспільство до входження в міжнародні консорціуми і проекти, метою яких є імплементація міжнародних порівняльних досліджень підліткової соціально-демографічної групи, актуальність яких є особливо гострою на прикордонних територіях? Спроба відповісти на поставлені вище запитання неминуче підводить до висновку про соціально-практичну та ґносеологічну актуальність даних питань, гостроту яких нещодавно цілком слушно резюмувала С. Романенко на сторінках «Українського соціологічного журналу», наголосивши на потребі та необхідності об'єднання зусиль українських соціологів щодо розробки загальної стратегії проведення наступного етапу моніторингу в рамках єдиної методики під керівництвом відповідного дослідницького комітету Соціологічної асоціації України⁵.

Досліджуючи панораму наукових дискусій з приводу окресленої в публікації проблематики, переконаємося, що, якщо донедавна цінності молоді трактувалися як периферійні та субкультурні орієнтири, які орієнтовно через два десятки років по тому будуть домінувати в суспільстві⁶, то в сучасних умовах цей часовий проміжок значно скорочується (головно завдяки пришвидшенню темпів соціального розвитку, скороченню часового інтервалу статусного переміщення в площині соціальних ієрархій, і, особливо, – завдяки практикам самозайнятості, котрі набувають щораз ширшого розповсюдження, особливо в молодіжних колах), в чому, на наш погляд, полягає онтологічний аспект актуальності даної проблематики. Також, з онтологічної точки зору актуальність вивчення політико-ідеологічних орієнтацій підліткової молоді зумовлена цілями розвитку сучасного українського суспільства, євроінтеграційними намірами країни та іманентними трансформаційними перетвореннями. Так, розуміючи, що підліткова молодь становить соціальний

¹ Тарасова, Д. (2018). Хипстери с совком в голове. 8 интересных фактов об украинских миллениалах. *Фокус: щотижневий український російськомовний загальнонаціональний соціально-політичний журнал і щоденний новинний інтернет-ресурс*. <<https://focus.ua/society/390096/>> (2019, вересень, 04).

² Сокурянская, Л. (2006). *Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода*. Харьков: Харьковский нац. ун-т им. В.Н. Каразина.

³ Арбеніна, В. Л., Сокурянська, Л. Г. (ред.) (2012). *Українське студентство у пошуках ідентичності*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

⁴ Щудло, С. (2012). *Вища освіта у пошуку якості: quo vadis*. Харків-Дрогобич: Коло.

⁵ Романенко, С.В. (2016). Жизненные планы старшеклассников Одессы (по результатам мониторингового исследования). *Український соціологічний журнал: наукове, інформаційне видання*, 1-2, 58.

⁶ До слова, така точка зору презентована в працях К. Маннгейма, Х. Ортега-і-Гассета, Р. Інґелхарта та ін.; див. напр.: Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton Univ. Press.

капітал країни, ми все ж повинні виробити стратегії і тактики протидії міграційними тенденціям, механізми формування економічно привабливого та ефективного майбутнього в країні. І, в цьому сенсі, розуміння політико-ідеологічних преференцій підлітків постає важливим конструктом формування порядку денного вже в недалекому майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчаючи наукові публікації розуміємо, що суттєвий внесок у напрямі наукового осмислення окресленої в статті проблеми здійснили представники Харківської^{1,2,3} та Одеської^{4,5} соціологічних шкіл. Скажімо, колективна монографія науковців соціологічного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна висвітлює актуальні проблеми формування молодого покоління в Україні в умовах нестабільного суспільства, розкриває роль таких суб'єктів та агентів соціалізації підлітків як сім'я, освіта, коло однолітків, медіа в процесі формування аксіодискурсу, життєвих стратегій та практик підліткової соціально-демографічної групи⁶. Значний внесок у вивченні проблематики підліткової молоді (особливо на емпіричному рівні) належить дослідникам Українського інституту соціальних досліджень імені Олександра Яременка. Так, в резолюції нещодавньої конференції (за участю представників державних органів виконавчої влади, неурядових організацій, підлітків, надавачів послуг для підлітків, науковців) за підсумками багаторічної праці дослідників у напрямі вивчення проблематики підліткової молоді «Підлітки в Україні: права, потреби та впровадження загального коментаря № 20 у державній політиці» йдеться про потребу визначити кроки, орієнтовані на вдосконалення державної політики щодо забезпечення прав та інтересів дітей підліткового віку в Україні, визначити перешкоди і шляхи покращення діяльності у відповідності до Зауваження загального порядку № 20. Окремі напрацювання авторського колективу інституту в напрямі вивчення окресленої в статті тематики, поміж інших публікацій, викладено також і в колективній монографії дослідників⁷. Проте, вочевидь гострою залишається проблема формування порівняльного масиву даних щодо аксіодискурсу підліткового покоління в Україні (про що вже йшлося вище), а також участі українських дослідників у міжнародних порівняльних дослідженнях, присвячених вивченню підліткового покоління. В цьому контексті хотілося б виокремити ініціативне міжнародне порівняльне дослідження «Молодь на пограниччі Східної та Центральної Європи», проведене серед випускників шкіл деяких прикордонних областей України, Польщі, Угорщини та Словаччини, в рамках якого було проаналізовано роль та значення молоді прикордоння в контексті життєдіяльності регіону, доведено, що спільних рис поміж українськими підлітками різних прикордонних регіонів України більше, аніж відмінностей⁸. Однак, загалом, такі дослідження часто, на жаль, носять або разовий або вузькоспеціалізований характер, а відмінності методології, методики та інструментарію становлять суттєву перепону формуванню висновків моніторингового чи порівняльного характеру, особливо на національному рівні, в чому, на наш погляд, і полягає принципова можливість і необхідність розвитку даних дослідницьких ініціатив в Україні в майбутньому.

¹ Сокурняська, Л. Г. (ред.) (2000). *Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації*. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

² Агамірян, Л. В. (2015). Досуговые практики как фактор социализации городских и сельских подростков. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 35, 92-98.

³ Agamiryan, L. (2016). Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*, 2 (6), 51-65.

⁴ Романенко, С.В. (2016). Жизненные планы старшеклассников Одессы (по результатам мониторингового исследования). *Український соціологічний журнал: наукове, інформаційне видання*, 1-2, 58-64.

⁵ Попова, И. М., Романенко, С. В., Савченко, Ю. М. (2006). Старшеклассник – 2006. Жизненные ориентации и настроения; современная семья: родители и дети. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Соціологія і політичні науки*. Одеса: Астропринт, 11, 10, 89-108.

⁶ Сокурняська, Л. Г. (ред.) (2000). *Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації*. Харків: Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

⁷ Балакірева, О. М. Бондар, Т. В. Павлова Д. М. та ін. (ред.) (2014). *Показники та соціальний контекст формування здоров'я підлітків*. Київ: ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка.

⁸ Сокурняская, Л.Г. (2015). *Ценностные ориентации подростковой молодежи пограничья Центральной и Восточной Европы (по результатам международного исследования). Методология, теория и практика социологического анализа современного общества*. Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 251-258.

Метою статті є висвітлення результатів опитування підліткової молоді випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів м. Івано-Франківськ¹ в розрізі її суспільно-політичних орієнтацій, ідеологічних пререференцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед тим, як вдатися до викладу результатів опитування, акцентуємо деякі теоретичні уточнення. По-перше, як вже йшлося в попередніх публікаціях (наприклад, роботі присвяченій професійній орієнтації, освітнім намірам та кар'єрним очікуванням випускників загальноосвітніх навчальних закладів Прикарпаття), особливості перебігу підліткового періоду соціалізації ми розглядаємо в руслі ідей Г. Холла², К. Гріффін³, Е. Еріксона⁴, Ш. Айзенштадта⁵, а також І. Кона^{6,7,8} та О. Омельченко^{9,10}.

По-друге, в цій публікації ми трактуємо поняття політико-ідеологічних орієнтацій в концептуальних рамках підходу Т. Алмонда та С. Верби¹¹, тобто в рамках функціоналістського трактування типів культури в суспільстві загалом і громадянської – в тому числі. Зокрема, поняття громадянської культури дослідники пропонують аналізувати в площині кількох бінарних протиставлень, на перетині яких власне і викристалізуються ті чи інші типи політичної культури.

¹ Довідково. Соціологічне дослідження підліткової молоді територіальної громади м. Івано-Франківськ (у рамках угоди про співпрацю між головним управлінням освіти і науки Івано-Франківської обласної державної адміністрації та Прикарпатським національним університетом (№25-С/12), а також у рамках угоди про співпрацю між управлінням освіти і науки виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради та Прикарпатським національним університетом (№2-С/12) та за підтримки Канадського інституту українських студій (Canadian Institute of Ukrainian Studies of University of Alberta)) було реалізоване в усіх загальноосвітніх установах м. Івано-Франківськ. До участі в опитуванні було запрошено усіх учнів випускних класів, опитування носило суцільний характер, поряд з тим в ньому не взяли участь ті учні, котрі з певних причин не відвідували програму навчання на момент проведення польового етапу, чи з особистих міркувань не виявили бажання взяти участь в опитуванні, у зв'язку з чим рівень досягнення цільової групи становить 68,7%. Масив даних становить 774 одиниці аналізу. Статистична похибка (із ймовірністю 0,95) не перевищує 1,98%. Загалом в опитуванні взяли участь 28 шкіл міста.

Окрім Канадського інституту українських студій університету Альберти, який забезпечив грантову підтримку проекту, висловлюємо подяку студентам-практикантам 2014/2015 та 2015/2016 навчальних років напряму підготовки 6.030101 – «соціологія» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, які долучилися до польового етапу реалізації опитування та взяли активну участь у формуванні масиву даних; студентам напряму підготовки 6.020301 – «філософія» Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника аналогічних років, допомога яких є суттєвим внеском на етапі формування зведеного масиву даних щодо обробки відкритих запитань опитувальника, а також, особисто тодішньому аспіранту кафедри філософії та соціології Джигіті А. Я., за суттєвий організаційний внесок в реалізацію опитування. Також, висловлюємо вдячність Центру практичної психології та соціальної роботи департаменту освіти та науки виконавчого комітету Івано-Франківської міської ради, який в рамках згадуваних угод про співпрацю забезпечив організаційний супровід та інституційне сприяння проведення цього опитування на теренах обласного центру Прикарпаття.

² Hall, G. S. (1904). *Adolescence. Its Psychology and its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education*: Vol. II. Digitized by the Internet Archive in 2010 with founding from Open Knowledge Commons and Harvard Medical School. New York: D. Appleton and Company. <<https://archive.org/stream/adolescenceitsps002hall#page/n0/mode/2up>> (2018, березень, 05).

³ Griffin, C. (2013). *Representations of Youth: the Study of Youth and Adolescence in Britain and America*. Cambridge, MA, USA: Polity Press.

⁴ Erikson, E.H. (1950). *Childhood and Society: the Landmark Work on the Social Significance of Childhood*. New York – London: W-W-Norton.

⁵ Eisenstadt, S. N. (1956). *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. London: Routledge & Kegan Paul.

⁶ Кон, И. С. (2005). *Дружба*. СПб: Питер.

⁷ Кон, И. С. (1989). *Психология ранней юности*. Москва: Просвещение.

⁸ Кон, И. С. (1980). *Психология старшеклассников*. Москва: Просвещение.

⁹ Омельченко, Е. (2018). «Жертвы и/или насильники». Феномены подростковой сексуальности в фокусе западных теоретических дискурсов. Научно-исследовательский Центр «Регион»: Государственное учреждение Ульяновского государственного университета. <<http://region.3ebra.com/resources/books/drug/drug18/>> (2018, березень, 12).

¹⁰ Омельченко Е. (2004). *Молодежь: открытый вопрос*. Ульяновск: Симбирская книга.

¹¹ Алмонд, Г. А., Верба, С. (1992). Гражданская культура и стабильность демократии. *Електронная библиотека «Гражданское общество в России»*. <https://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf> (2018, вересень, 07).

З точки зору нашого дослідження, бінарна опозиція «раціоналізм (інструменталізм, прагматизм) – ірраціоналізм (емоційна складова політико-ідеологічних орієнтацій)» виглядає гносеологічно перспективною дослідницькою рамкою, позаяк українське суспільство традиційно і стабільно засвідчує низький рівень довіри до соціальних інститутів влади. Також, нам цікавий кут зору «норми – поведінка (діяльність)», адже саме він дозволяє співставляти декларативні та фактичні ціннісні орієнтації, в тому числі й у політико-ідеологічній площині. Також, у статті застосовуються окремі концепти Т. Алмонда та С. Верби, як то «суб'єктивна політична компетентність» та «громадянська культура» (елементами якої постають, в тому числі, також і знання, набуті в процесі соціалізації особистості через відповідні канали та інститути).

По-третє, вагоме теоретичне уточнення стосується підходу до трактування ціннісних орієнтацій підліткової молоді, адже ми розглядаємо політико-ідеологічні орієнтації як складові ціннісного поля особистості. Саме тому, аналіз аксіодискурсу підліткової молоді обласного центру Прикарпаття здійснено опираючись на розуміння цінностей як концепцій життєвих преференцій особистості чи соціальної групи, які відображають здатність особистості чи групи до осмислення соціальної реальності, оціночного ставлення, а також емоційний (афективний) стан та волюнтаристські інтенції, які виступають ключовими мотивуючими факторами соціальної поведінки і діяльності тих чи інших соціальних суб'єктів¹.

Отже, проаналізуємо суспільно-політичні орієнтації учнів випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів обласного центру Прикарпаття, звернувшись до отриманої в ході дослідження інформації.

Розпочнемо виклад підсумків дослідження із даних, які ілюструють довіру до соціальних інститутів, функціональними завданнями яких є здійснення влади в тій чи іншій сфері життя суспільства. Як зазначають Т. Алмонд та С. Верба (апелюючи в свою чергу до висновків С. Ліпсета), довіра – індикатор ірраціонального, емоційного вектору політичних орієнтацій². Українське суспільство за роки державності постійно стикається із потребою та необхідністю формування стосунків довіри та взаєморозуміння, котра в розрізі політичного виміру є чи не найгострішою з-поміж інших. «Суспільство без довіри» – недарма саме такою метафорою окреслили свого часу сучасне українське суспільство науковці Інституту соціології НАН України, аналізуючи дані багаторічного моніторингу соціальних змін у країні³.

У контексті довіри до окремих соціальних інститутів (функціональна діяльність яких тією чи іншою мірою пов'язана із імплементацією влади) школярі Прикарпаття найбільше довіряють Збройним силам України (6,63 бала) та церкві (6,51), а найменше – Верховній Раді України (2,76 бала); (рис. 1).

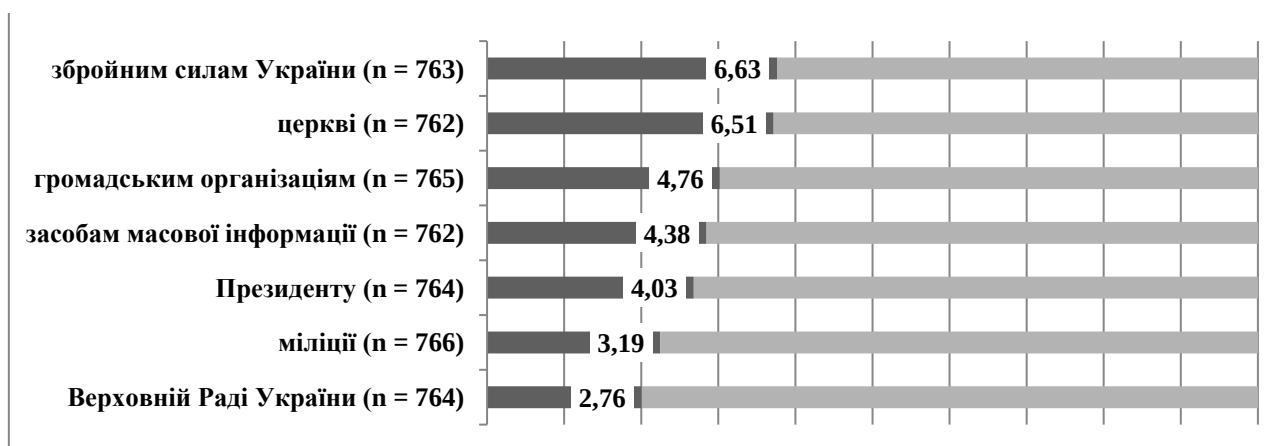

Рис. 1. «Оцініть, будь ласка, Ваш рівень довіри (від 0 до 10, де 0 – «цілком не довіряю; 10 – «цілком довіряю): (сер. арифм. значення)

¹ Сокурская, Л. (2006). *Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода*. Харьков: Харьковский нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 117.

² Алмонд, Г. А., Верба, С. (1992). *Гражданская культура и стабильность демократии*. Электронная библиотека «Гражданское общество в России». <https://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf> (2018, вересень, 07).

³ Головаха, Е., Костенко, Н. Макеев, С. (ред.) (2014). *Общество без доверия*. Киев: Институт социологии НАН Украины.

Рівень довіри до ЗМІ (4,38) та громадських організацій (4,76) перебуває в площині значень нижчій середнього арифметичного і є практично однаковим. Як з'ясувало дослідження, суспільно-політичні преференції випускників шкіл м. Івано-Франківськ тяжіють в бік політичних ідеологій правого спрямування (рис. 2), однак варто звернути увагу на те, що майже кожен п'ятий школяр остаточно не визначив своєї позиції в цьому питанні на момент опитування, а 16,8 % опитаних відповіли, що не надто й обізнані в питаннях політичної ідеології. Прикметно, що дівчата більш схильні довіряти соціальним інституціям загалом. Також, учні шкіл із гуманітарним нахилом навчання висловили дещо вищі показники довіри ніж учні освітніх установ із природничим нахилом навчання.

Оцінюючи суспільно-політичні преференції випускників загальноосвітніх навчальних закладів обласного центру Прикарпаття в контексті даних по Україні загалом¹ [24], розуміємо, що прикарпатські школярі значно більше орієнтовані підтримувати націоналістичні ідеї.

Рис. 2. Розподіл відповідей на запитання «У політичному спектрі зазвичай вирізняють окремі більш-менш самостійні течії. Нижче наведено декілька таких течій.

Виберіть, будь ласка, одну з них, яка найближча Вам?»

(n = 774; у %)

Привертає увагу і те, що відсоток респондентів для країни загалом і випускників шкіл обласного центру Прикарпаття зокрема, які стверджують, що не надто розуміються на цих течіях практично не різняться, що викликає певні застереження та міркування з приводу потреби привернення уваги до проблеми політичної обізнаності та грамотності українців. Тобто, за ознакою суб'єктивної політичної компетентності 16,8 % опитаних нами респондентів стверджують, що не почувають себе достатньо компетентними, щоб відповісти на питання щодо преференцій в площині спектру політичних ідеологій.

Переважаю не визначили своєї позиції учні загальних закладів освіти, тоді як учні спеціалізованих шкіл більш чітко артикулюють свою позицію в даному питанні. Прикметно і те, що учні спеціалізованих шкіл гуманітарного спрямування більш помірковані, частіше обирають ліберально орієнтовані ідеологічні течії.

В рамках нашого опитування ми запитали школярів Прикарпаття, яку країну свого народження вони б обрали, якщо б така можливість у них була. Проективний підхід до вивчення суспільно-політичних уподобань прикарпатських підлітків дозволив зрозуміти ступінь стійкості громадянської ідентичності даної соціально-демографічної групи. Виявилося, що за умови

¹ Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін (2016). *Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2016 (таблиці підготовлені канд. соц. наук М. А. Паращевіним).* <<http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf>> (2018, серпень, 01).

гіпотетичної можливості вибору країни громадянства лише половина опитаних школярів м. Івано-Франківськ (44,6 %) надали б перевагу Україні (рис. 3). Серед інших країн світу лідером підліткових симпатій є США, де б хотів народитися кожен п'ятий випускник шкіл м. Івано-Франківськ. Першу десятку обраних країн формують перш за все країни Європейського Союзу (Німеччина, Франція, Польща, Італія, Австрія) та Швейцарія, а також вже згадувані США, Велика Британія, Канада. З-поміж країн колишнього СРСР були названі тільки Росія та Азербайджан, при цьому хотіли б там жити менше 1% опитаних, що вкотре підтверджує міркування про переважно прозахідну світоглядну та геополітичну орієнтацію підліткової молоді м. Івано-Франківськ.

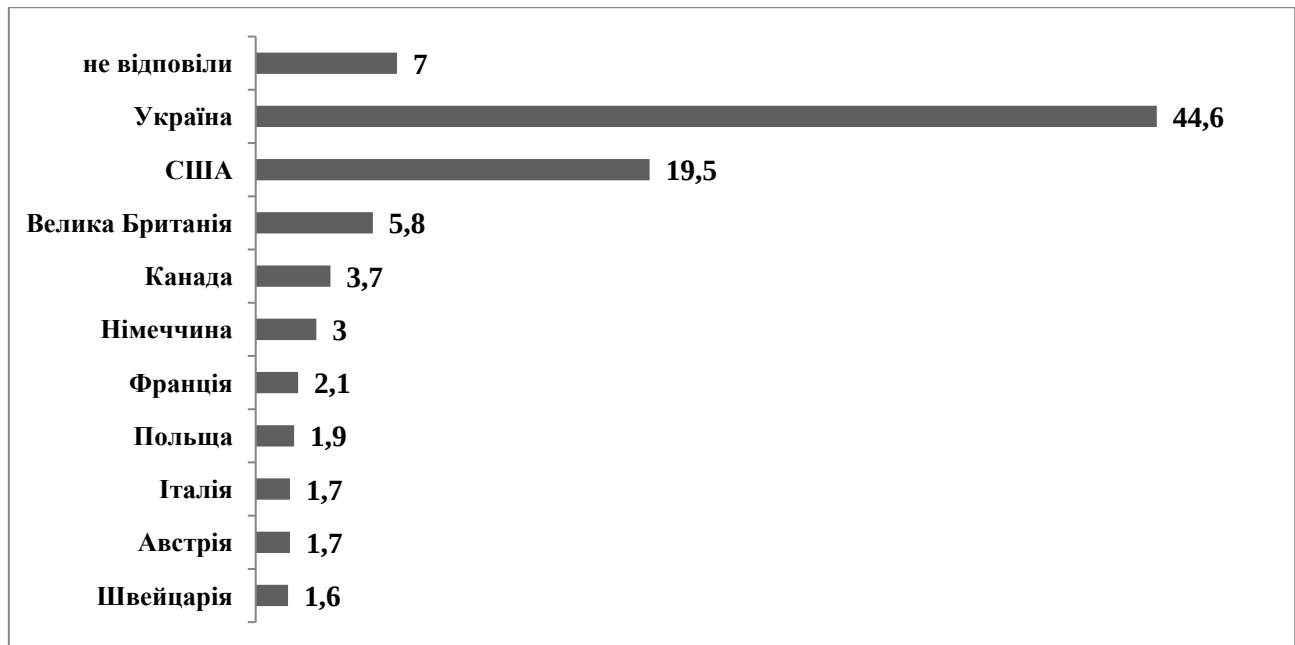

Рис. 3. Розподіл відповідей на запитання «Уявіть, що у Вас є можливість обрати країну, в якій Ви хотіли б народитися. Яку б країну Ви обрали?» (n = 774; відповіли 719; у %)¹

Прикметно, що громадянська ідентичність хлопців стійкіша ніж ідентичність дівчат. Так, хлопці значно частіше обирали власну країну громадянства, тоді як дівчата охочіше надавали перевагу іншим країнам.

Ми вирішили з'ясувати, чи існують відмінності в політико-ідеологічних орієнтаціях випускників з огляду на тип освітнього закладу в межах якого школярі здобули освіту. А тому, взяли до уваги два кейси аналізу, а саме спеціалізовані школи природничого спрямування та спеціалізовані школи гуманітарного спрямування, розглянувши їх на фоні отриманих даних на території Івано-Франківської міської ради в цілому (Таблиця 1).

Так, випускники спеціалізованих шкіл гуманітарного спрямування виявилися більш критичними в своїх оцінках довіри соціальним інститутам, особливо це стосується довіри до Верховної ради України та міліції. Натомість, випускники спеціалізованих шкіл природничого спрямування у своїх оцінках виявилися дещо оптимістичнішими ніж школярі Прикарпаття загалом; особливо сказане стосується довіри до інституцій громадянського суспільства, яка в оцінках цієї групи суттєво вища ніж на території міської ради обласного центру Прикарпаття в цілому. При тому, довіра до церкви та Збройних сил України майже однакова в усіх трьох групах.

Аналізуючи політико-ідеологічні преференції випускників шкіл м. Івано-Франківськ, бачимо, що часка підлітків, які остаточно не визначили своєї позиції в цьому питанні була суттєво вищою у групі випускників спеціалізованих шкіл гуманітарного спрямування (Таблиця 2), адже четверта частина опитаних цієї групи обрали саме такий варіант відповіді.

¹ Перша десятка країн, за частотою номінацій.

Таблиця 1

Співставлення рівня довіри до соціальних інститутів випускників закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ¹

Соціальні інститути/ рівень довіри	Випускники спеціалізованих закладів природничого спрямування	Випускники спеціалізованих закладів гуманітарного спрямування	Випускники закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ загалом
Верховна Рада України	4,38	3,15	1,7
Міліція	3,19	4,94	1,39
Президент	4,03	4,01	3,89
ЗМІ	4,38	4,31	4,32
Громадські організації	4,76	6,49	3,64
Церква	6,51	6,31	6,21
Збройні сили України	6,63	6,11	6,15
загалом	4,84	5,05	3,9

Таблиця 2

Політико-ідеологічні орієнтації випускників закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ (%)

Політико-ідеологічні течії	Випускники спеціалізованих закладів природничого спрямування	Випускники спеціалізованих закладів гуманітарного спрямування	Випускники закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ загалом
Не розуміюся на цих течіях	15,2	17,0	16,8
Остаточно не визначив/не визначила свої позиції	9,8	25,0	19,5
Жодна взагалі	13,7	7,1	7,5
Інша	2,0	0,5	1,7
Націоналістична	9,8	10,7	13,7
Християнсько-демократична	2,0	3,6	4,7
Ліберальна	13,7	14,3	9,3
Екологічна	2,0	1,5	3,7
Соціал-демократична	15,7	9,6	11,3
Соціалістична	5,9	3,6	6,2
Комуністична	0,5	3,6	1,3
Не відповіли	9,7	3,5	4,3

Далі, однаковою мірою випускники спеціалізованих шкіл як гуманітарного так і природничого спрямування більшою мірою підтримують ліберальну течію та менше симпатизують націоналізму, ніж учні по місту Івано-Франківськ загалом, що на нашу думку може бути свідченням вищого рівня толерантності випускників спеціалізованих шкіл в контексті проблематики політико-ідеологічних преференцій.

¹ Середнє арифметичне значення за шкалою оцінок від 0 до 10, де 0 – «цілком не довіряю»; 10 – «цілком довіряю».

А ось питання про те, чому четверта частина випускників спеціалізованих гуманітарних шкіл стверджували, що не розуміються на цих течіях залишає простір для роздумів та можливо дискусій на цю тему. Ми зі свого боку припускаємо, що це може бути обумовлено вищим ступенем розуміння об'єктивної складності поставленого запитання з одного боку та, можливо, вищою мірою соціальної відповідальності за здійснений політико-ідеологічний вибір – з іншого боку.

В розрізі аналізованих вище груп випускників закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківськ не менш цікавими виявилися і відповіді на запитання про гіпотетично обрану країну громадянства. Так, з-поміж випускників спеціалізованих освітніх установ гуманітарного спрямування лише 25 % обрали б Україну за умови такої можливості. Натомість, у цій групі першочерговий рейтинг преференцій належить США, тут хотіли б народитися 28,6 % респондентів. Натомість, з-поміж випускників спеціалізованих освітніх установ природничого профілю, народитися в Україні обрали б 43,1% респондентів, тоді як надали перевагу США в цій групі 29,4% опитаних. Нагадаємо, що загалом, на території Івано-Франківської міської ради, частка випускників, які обрали б Україну становить 44,6%. Розмірковуючи над цими даними, мабуть, доведеться констатувати що вони залишають більше питань аніж відповідей. Чи й справді виходить так, що рівень та якість освіти може корелюватися із негативним ставленням до своєї країни, із бажанням обрати іншу країну у якості країни де б хотіли народитися українські підлітки у випадку такої можливості? Вочевидь пошук відповідей на ці та інші запитання стане можливим із застосуванням якісних методів вивчення аксіодискурсу підліткової молоді та може становити цікавий предмет аналізу майбутніх розвідок в галузі окресленої в публікації проблематики.

Висновки з проведеного дослідження. Підводячи підсумки аналізу суспільно-політичних та геополітичних орієнтацій, ідеологічних преференцій та конструктів світогляду підліткової молоді Прикарпаття на основі результатів опитування, проведеного серед учнів випускних класів загальноосвітніх навчальних закладів м. Івано-Франківськ, акцентуємо такі ключові тези:

1. Випускники загальноосвітніх навчальних закладів Прикарпаття задекларували невисокий рівень довіри (за винятком окремих силових структур, зокрема Збройних сил України та церкви) до соціальних інституцій, (особливо законодавчій та виконавчій гілкам влади);

2. Ідеологічні преференції школярів обласного центру Прикарпаття тяжіють в сторону політичних ідеологій правого спрямування, однак привертає увагу і насторожує той факт, що значна частина опитаних респондентів вважають, що недостатньо компетентні, щоб відповісти на запитання, що, на наш погляд, є особливо гострим аспектом, позаяк, саме ці молоді люди уже в недалекому майбутньому отримають право політичного голосу;

3. Геополітичні орієнтації випускників загальноосвітніх шкіл м. Івано-Франківськ впевнено схиляються в сторону США та ЄС, тоді як Росія та країни колишнього СРСР, вочевидь, не викликають симпатій прикарпатської молоді;

4. Громадянська ідентичність опитаних респондентів є відносно стійкою.

5. Характер освітнього профілю закладів загальної середньої освіти в рамках якого відбувається соціалізація та навчання підліткової молоді ймовірно зумовлює політико-ідеологічну орієнтацію аксіодискурсу даної групи.

References:

1. Tarasova, D. (2018). Khipstery s sovkom v golove. 8 interesnykh faktov ob ukrainskikh millenialakh [Hipsters with the Soviet Union Identity in their Head. Eight Interesting Facts about Ukrainian Millenials]. *Fokus: shhotyzhnevyy ukrajins'kyj rosijs'komovnyj zaghal'nonacional'nyj social'no-politychnyj zhurnal i shhodennyj novynnyj internet-resurs* [Focus: weekly Ukrainian Russian-language nationwide socio-political magazine and daily news online resource] <<https://fokus.ua/society/390096/>> (2018, March, 15). [in Russian].
2. Sokurianskaia, L. (2006). *Studenchestvo na puti k drugomu obshchestvu: tcennostnyi diskurs perekhoda* [Students on the Path to Another Society: the Value Transition Discourse]. Kharkov: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Russian].
3. Sokurianskaia, L., Arbjenina, V. L. (2012). *Ukrajins'ke studentstvo u poshukakh identychnosti* [Ukrainian Students in Search of Identity]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian].
4. Shhudlo, S. (2012). *Vyshha osvita u poshuku yakosti: quo vadis* [Higher Education in Search of Quality: Quo Vadis]. Kharkiv-Drohobych: Kolo. [in Ukrainian].
5. Romanenko, S. V. (2016). *Zhiznennye plany starsheklassnikov Odessy (po rezul'tatam monitoringovogo issledovaniia)* [Life Plans of High School Students in Odessa (according to the Results of Monitoring Research)]. *Ukrainskii sotciologichnii zhurnal: naukove, informatsiine vidannia* [Ukrainian Sociological Journal: Scientific, Information Edition], 1-2, 58-64 [in Russian].

6. Inglehart, R. (1997). *Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton Univ. Press [in English].
7. Sokurianskaia, L., Arbjenina, V. L. (2000). *Pidlitok u velykomu misti: faktory ta mekhanizmy socializacii: kolektyvna monohrafija* [Teenager in a Big City: Factors and Socialization Mechanisms: a collective monograph]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University. [in Ukrainian].
8. Agamirian, L. V. (2015). Dosugovy praktiki kak faktor sotcializacii gorodskikh i selskikh podrostkov [Leisure Practices as the Factor of Socialization of the Urban and Rural Teenagers']. *Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V.N. Karazina. Seriiia Sotciologichni doslidzhennia suchasnogo suspilstva: metodologiiia, teoriia, metodi* [Bulletin of the VN Kharkiv National University Karazin. Series Sociological Studies of Modern Society: Methodology, Theory, Methods], 35, 92-98 [in Russian].
9. Agamiryan L. (2016). Practices of Leisure of Teenage Youth of Central and Eastern Europe's Borderlands as a Space of Their Value Preferences Realization. *Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies*, 2 (6), 51-65. [in English].
10. Popova, I., Romanenko, S., Savchenko. M. (2006). Starsheklassnik-2006. Zhiznennyye orientacii i nastroyeniia; sovremennaia semia: roditeli i deti [Senior Student-2006. Life orientations and Opinions; Modern Family: Parents and Children]. *Visnik Odeskogo natsionalnogo universitetu. Seriiia: Sotciologiiia i politichni nauki* [Bulletin of the Odessa National University. Series: Sociology and Political Science], 11, 89-108 [in Russian].
11. Balakirjeva O. M, Bondar T. V., Pavlova D. M. (2014) *Pokaznyky ta socialnyj kontekst formuvannja zdorov'ja pidlitiv: monohr.* [Indicators and the Social Context of the Formation of Teenagers' Health: a Monograph]. Balakirjeva O. M. Kyiv: JuNISEF, Ukr. in-t soc. doslidzh. im. O. Jaremenka [in Ukrainian].
12. Sokurianskaia, L. G. (2015). Tcennostnye orientacii podrostkovoi molodezhi pogranychia Tcentralnoi i Vostochnoi Evropy (po rezul'tatam mezhdunarodnogo issledovaniia) [Value Orientations of Adolescent youth in the Borderlands of Central and Eastern Europe (according to the Results of an International Study)]. *Metodologiiia, teoriia i praktika sotciologicheskogo analiza sovremennogo obshchestva* [Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society], 251-258. [in Russian].
13. Hall, G. S. (1904). *Adolescence. Its Psychology and its Relation to Physiology, Anthropology, Sociology, Sex, Crime, Religion and Education*: Vol. II. [Digitized by the Internet Archive in 2010 with founding from Open Knowledge Commons and Harvard Medical School]. New York: D. Appleton and Company. <<https://archive.org/stream/adolescenceitps002hall#page/n0/mode/2up>> (2018, March, 05). [in English].
14. Griffin, C. (1993). *Representations of Youth: the Study of Youth and Adolescence in Britain and America*. Cambridge: Polity Press. [in English].
15. Erikson, E. H. (1950). *Childhood and Society: the Landmark Work on the Social Significance of Childhood*. New York-London: W-W-Norton. [in English].
16. Eisenstadt, S. N. (1956). *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. London: Routledge & Kegan Paul. [in English].
17. Kon, I. S. (2005). *Druzhba* [Friendship], Spb: Piter [in Russian].
18. Kon, I. S. (1989). *Psikhologiiia rannei iunosti* [Early Adolescence Psychology]. Moscow: Prosveshchenie. [in Russian].
19. Kon, I. S. (1980). *Psikhologiiia starsheklassnikov* [Psychology of High School Students]. Moscow: Prosveshchenie [in Russian].
20. Omelchenko, E. (2018). Zherty i/ili nasilniki. Fenomeny podrostkovoi seksualnosti v fokuse zapadnykh teoreticheskikh diskursiv [Victims and / or rapists. Phenomen of Adolescents Sexuality in the Focus of Western Theoretical Discourses]. *Nauchno-issledovatel'skii Tcentr Region: Gosudarstvennoe uchrezhdenie Ulianovskogo gosudarstvennogo universiteta* [Research Center Region: State institution of the Ulyanovsk State University]. <<http://region.3ebra.com/resources/books/drug/drug18/>> (2018, March, 12). [in Russian].
21. Omelchenko, E. (2004). *Molodezh: otkrytyi vopros* [Youth: an Open Question]. Ulianovsk: Simbirskaiia kniga. [in Russian].
22. Almond, G. A., Verba, S. (1992). Grazhdanskaia kultura i stabilnost demokratii /per. s angl. L.L.Galkina [The Civil Culture and Stability of Democracy]. *Elektronnaia biblioteka Grazhdanskoe obshchestvo v Rosii* [Digital Library Civil Society in Russia]. <https://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf> (2018, September, 07). [in Russian].
23. Golovakha, E., Kostenko, N., Makeev, S. (Eds.). (2014). *Obshchestvo bez doveriia* [A Society without Trust]. Kiev: Institut sotciologii NAN Ukrainy. [in Russian].
24. Ukrayinske suspilstvo. Monitorinh sotsial'nykh zmin (2016). Rezul'taty nacionalnykh shhorichnykh monitorynghovykh opytuvanj 1992-2016 (tablyci pidghotovleni kand. soc. nauk M. A. Parashhevinym) [Results of National Annual Monitoring Surveys 1992-2016 (Tables prepared by the Cand. Sc. (Sociology) M. A. Parashevin)]. <<http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf>> (2018, August, 01). [in Ukrainian].

Ганна Смокова

Донецький національний університет імені Василя Стуса, Україна

ДЕРЖАВНА МОЛОДІЖНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ

Hanna Smokova

Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine

STATE YOUTH POLICY IN UKRAINE: CONCEPTS AND ESSENCE

The article is devoted to a theoretical understanding of the category of "youth policy" in the scientific community. The approaches to the definition of this category in the context of the systemic transformation of Ukraine today are considered. The influence of various factors of differentiation of this socio-demographic group and the content of youth policy are investigated. It analyzes various approaches to the development of youth policy by taking into account the interests of stakeholders. On the basis of new trends in public life and the formation of a generational paradigm, the author refuses to establish a long-term model for the implementation of youth policy in modern Ukraine.

At these bifurcation points, the diversity of the individual's developmental directions sharply increases – both positive and negative, therefore, in the system of public management of transition periods, special attention should be paid to the development, socialization, and adaptation of youth to modern realities. Youth policy is proposed to be treated as a priority activity aimed at saving life and youth health, population reproduction, improving the quality of life of young people and developing their potential in the interests of society and future generations. Subjects of youth policy are public authorities and local governments, youth and other parties concerned.

Keywords: youth, youth policy, state youth policy, socialization.

Постановка проблеми. Молодь є важливим, потенційним, інтелектуальним ресурсом українського суспільства, а отже – визначальним фактором соціально-економічного розвитку країни. Кожна нова генерація на шляху власного становлення довгий час знаходиться в стані адаптації до існуючого рівня еволюції суспільства. Теоретично, молодь є спадкоємцем усталених культурних патернів і, при сприятливих умовах, може бути однією з найбільш активних соціальних груп. А звідси – реалізатором та ініціатором внутрішньої державної політики.

Кожна історична епоха має певні вимоги до підростаючого покоління, де суспільство за допомогою інститутів соціалізації (які є механізмом формування та реалізації державної молодіжної політики) створює умови для інтеграції молоді в соціальну структуру регіону. Це створює потребу у системному вивченні змін, що відбуваються в даній соціально-демографічній групі, і в науковому аналізі процесів регулювання політики держави щодо молоді. В умовах системної трансформації України виникає необхідність зміцнення потенціалу молодого покоління як найголовнішого фактору відтворення суспільства і сталого розвитку країни в цілому, а також переорієнтації молодіжної політики згідно із потребами сучасності.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження специфіки формування та реалізації державної молодіжної політики є предметом дослідження багатьох науковців, зокрема: Балакірева О. М., Головатого М. Ф., Голуба С. П., Гузенко І. М., Левіна Р. Я., Метьюлкіна Н. Б., Рубана Ю. Г., Савченко Б. Г., Цветкова В. В., Яременко О. О. Особливості молодіжного розвитку визначаються у роботах Ільїнського І. М., Лібанової Е. М., Ткачук І. В. та у низці нормативно-правових актів, які є регуляторами молодіжної сфери в Україні загалом. Але, незважаючи на наявні у науковому просторі праці з визначеної теми дослідження, питання щодо оцінки ефективності державної молодіжної політики та її впливу на системний розвиток країни залишаються відкритими.

Постановка завдання. Метою нашої статті є визначення актуальних напрямків розвитку сучасної української молоді та пошук заходів з підвищення ефективності державної молодіжної політики у контексті системної трансформації України.

Виклад основного матеріалу. Появу у науковому просторі понять «молодіжна політика» та «державна молодіжна політика» низка зарубіжних та українських вчених пов'язує із соціально-економічними змінами у другій половині XX ст. і відповідно зміною ролі молоді у соціальному прогресі. Адже у 50-60-х рр. розпочався процес виокремлення молоді як самостійної соціальної групи, її самовизначення та самореалізації. Підкреслимо, що процеси демократизації, які активно поширювалися серед країн європейського простору після Другої світової війни, стимулювали появу та розвиток таких особливостей молодіжної групи, як: «мобільність, динамізм, романтизм, потяг до нового прогресивного життя»¹. Це зумовило необхідність наукового аналізу молодіжної політики та формування самостійного напрямку у діяльності держави. Паралельно з процесами становлення молоді як самостійної соціальної групи відбувалося і виокремлення в політичній сфері напрямку «державна молодіжна політика». Наприкінці 70-х рр. досліджувана нами тема у більшості розвинених країн світу стала самостійним напрямком державної політики. Це знайшло вияв у прийнятті законів та спеціальних програм, пов'язаних із широкою реалізацією прав молоді у сфері освіти та працевлаштування; вирішення проблем молодих сімей. На початку 90-х рр. минулого століття, за даними ООН, у світі нараховувалися більше 100 держав, які прийняли спеціальні законодавчі акти з питань розвитку та соціального захисту молоді. Близько 90 країн на той час створили на вищому державному рівні органи та структури, які безпосередньо формують та координують ДМП².

Як окремий напрямок державної політики у країнах Східної Європи молодіжна сфера почала оформлюватись лише у другій половині 80-х рр., тобто в останні роки існування СРСР. Початком сучасного періоду формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні варто вважати прийняття 15 грудня 1992 р. Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні», яка юридично визначила ДМП як «пріоритетний і специфічний напрям діяльності держави щодо молодого покоління»³.

Отже, державна молодіжна політика як складне та багатогранне явище є об'єктом дослідження багатьох суспільних наук і відповідно з різноманітних трактувань формуються визначення поняття «державна молодіжна політика», його змістовне наповнення та співвідношення з такими поняттями як «державне управління молодіжною політикою», «молодіжна соціальна політика», «суспільна молодіжна політика», «асоціальна молодіжна політика» тощо.

Для визначення поняття, сутності, характеристик та змісту державної молодіжної політики з наукової позиції доцільно проаналізувати підходи, що склались у двох площинах: політологічній та соціологічній. Узагальнюючи існуючі концепції у науковому дискурсі можна виокремити три підходи до визначення поняття та змісту категорій «державна молодіжна політика» і власне «молодіжна політика». Прихильники першого підходу наголошують, що державна молодіжна політика уявляє собою систему комплексної та діяльності держави щодо молоді, не визнаючи, тим самим, існування або применшуючи значимість інших видів молодіжної політики⁴. Таким чином, цей підхід розширює межі молодіжної політики держави до поглинання молодіжної політики.

На думку іншого провідного українського дослідника В.А. Головенько, державна молодіжна політика охоплює всі сфери життєдіяльності молоді, включає в себе всі питання, пов'язані з вихованням молоді, охоплює всі процеси соціалізації, всю сукупність поглядів щодо місця та ролі молоді в суспільстві та їх реалізацію. Виходячи з цього, під державною молодіжною політикою варто розуміти сукупність дій всіх державних і громадських інституцій, проте кожний її суб'єкт та

¹ Головатий, М. (2006). *Соціологія молоді*. Київ: МАУП, 20.

² Скроботов, А. (1998). О некоторых новых подходах к молодежной политике в условиях реформ. *Социально-политический журнал*, 3, 98, 16.

³ Закон про загальні засади державної молодіжної політики в Україні, ст.24, 1993 (Верховна Рада України). *Відомості Верховної Ради України*, 16, 166.

⁴ Свиридов, К. (2014). Основи державної молодіжної політики: компаративний аналіз (Україна і світ). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін, Спец. вип.*, 332-338.

інституція здійснює її диференційовано, відповідно до своїх потреб і можливостей з урахуванням локальних особливостей¹.

Дещо схожої думки дотримується також І.М. Гайванович. Вчений вважає, що державна молодіжна політика – це, по-перше, система ідей, теоретичних положень щодо місця і ролі молодого покоління у суспільному розрізі; по-друге, це практична діяльність суб'єктів вище згаданої політики: громадських організацій та інших соціальних інститутів щодо реалізації ідей, положень з метою формування і розвитку молоді, реалізації її творчих потенціалів з метою формування нового суспільства»².

Схожість цих позицій полягає у тому, що автори розглядають політику соціальних інституцій скрізь призму діяльності держави загалом, не применшуючи тим самим існування окремої політики щодо молоді, а також впливу інститутів громадянського суспільства у сфері свого функціонування, поза контролем держави. Не розмежовує зазначені поняття і М.В. Гуцалова, яка під терміном «державна молодіжна політика» розуміє чітко визначену систему ідей, принципів, теоретичних положень щодо місця та ролі молоді у поступальному розвитку суспільства, закріплених у законодавчих та нормативних актах (у програмних документах політичних партій, громадських організацій, промовах окремих суспільних лідерів), а також діяльність суб'єктів молодіжної політики щодо втілення цих ідей та положень у реальність в інтересах молоді та суспільства в цілому³.

Другий напрямок вивчення молодіжної політики представлений дослідниками, які віддають перевагу недержавним видам, які наявні у суспільстві. З такої позиції молодіжна політика представляє собою діяльність, яка здійснюється молоддю власноруч, а також діяльність інших суб'єктів політики, мета яких – розкриття потенціалу молоді та його спрямування на системний розвиток країни.

Так, відомий український дослідник у галузі молодіжної сфери, М.Ф. Головатий одним із перших у вітчизняній науці визначив, що по-перше, молодіжна політика – поняття більш широке, бо включає в себе політику усіх державних структур, громадських інститутів і організацій, тобто суб'єктів такої політики, по-друге, позиції, згідно з якою молодь має стати реальною рушійною силою не лише у випадку публічного обговорення, а саме законодавчого закріплення, прийняття необхідних підзаконних актів та реалізації заходів з молодіжного розвитку на локальному рівні⁴.

Велику підтримку серед дослідників молодіжної проблематики отримало визначення, запропоноване І.М. Ільїнським, який виходячи із принципу суб'єктності, виокремлює два види молодіжної політики: державну молодіжну політику і суспільну молодіжну політику.

Головним суб'єктом, який реалізовує державну молодіжну політику, є держава в особі спеціальних органів, діяльність яких так і інакше пов'язана з соціалізацією людини. Суспільну молодіжну політику реалізують різноманітні інститути громадянського суспільства: політичні партії, громадські організації, профспілки тощо⁵.

Із точки зору згаданого вченого І.М. Ільїнського, суспільна молодіжна політика – це система ідей, поглядів щодо молоді, а також практичних дій різноманітних структур громадянського суспільства, спрямованих на втілення теоретичних напрацювань у життя з метою досягнення перспектив, які підтримуються більшістю населення⁶. Проте, слід враховувати, що молодіжна політика, яка реалізується за допомогою політичних партій, громадських організацій, бізнес-структур, з одного боку обмежена правовими можливостями. Але з практичної сторони має велике значення, оскільки саме у процесі діяльності зазначених суб'єктів і формується певна модель молоді людини, яку кожен із цих акторів намагається представити як еталон та відповідно до нього вибудовувати свої стосунки з молоддю.

¹ Головенько, В. (1997). *Український молодіжний рух у XX столітті: історико-політологічний аналіз основних періодів*. Київ: А.Л.Д, 136.

² Гайванович, І. (2000). Молодіжний рух України: тенденції та перспективи розвитку. *Молода нація: Альманах: Спец-випуск*. Київ, 117.

³ Гуцалова, М. (2009). Державна молодіжна політика як фактор залучення молоді до участі у державотворчих процесах. *Наукові праці. Журнал*, 97, 87.

⁴ Головатий, М. (1993). *Молодіжна політика в Україні: проблеми оновлення*. Київ: Наук. думка, 29.

⁵ Ильинский, И. (2001). *Молодёжь и молодёжная политика. Философия. История. Теория*. Москва: Голос, 584.

⁶ Там само, 58.

На теперішній час, для України не є характерним формування такого ідеального образу політичними партіями та громадськими організаціями. В реальності, можна говорити про використання партіями молоді як численного, морально незрілого електорату, який можна задіяти для досягнення своїх цілей. Щодо молодіжної політики у контексті діяльності бізнес-структур, то на думку А.В. Алістаєвої молодіжна політика (у корпоративному розрізі) є складовою частиною його кадрової та соціальної політики і є, одночасно, системою заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для ефективного становлення та самореалізації молоді¹. Витрати на реалізацію проектів та заходів у рамках молодіжної політики є ініціативними, оскільки здійснюються за власним бажанням та на основі власної стратегії управління персоналом і плану його розвитку.

У суспільстві, що ґрунтується на принципах правової держави, державна молодіжна політика постає центральною ланкою суспільної регуляції процесів формування нових поколінь, тобто – соціалізації та самореалізації молоді. В межах такого підходу підходу у держави є широкі можливості використовувати у реалізації молодіжної політики економічні, організаційні, кадрові та інші ресурси для досягнення суспільно значущих завдань².

Інституційно-функціональний блок, який для нашого дослідження є найцікавішим, являє собою багаторівневу сукупність інститутів, до яких належать органи державної влади (законодавчої, виконавчої та судової гілок влади), органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства (громадські організації, політичні партії) та безпосередньо молодь. Через функціонування суб'єктів реалізації державної молодіжної політики досягається головна мета, сформована нами на початку наукового дослідження щодо визначення особливостей формування та реалізації державної молодіжної політики в Україні у контексті системної трансформації.

Отже, необхідно враховувати, що молодіжна політика є дуже динамічною системою, яка змінюється як під впливом зовнішніх чинників (соціально-економічні, політичні зміни тощо), так і внутрішніх (зміна цінностей, інтересів, орієнтирів самої молоді). Це, безперечно, має впливати на реалізацію державної молодіжної політики у напрямі самореалізації та розвитку сучасної української молоді. Кожне молоде покоління має свої характерні особливості, потреби і, відповідно, потребує постійної актуалізації даних щодо молодіжного становища та постійної уваги з боку влади усіх рівнів політики. Виходячи з цього, державну молодіжну політику не можна спланувати та реалізувати раз і назавжди – це має бути постійна і системна діяльність держави³.

Враховуючи започаткований рух України до децентралізації влади, доцільно розглядати та інтенсивно досліджувати необхідність ролі та функцій територіальних громад в усіх сферах реалізації державної політики. Особливий акцент, на нашу думку, варто зробити на вирішенні існуючих соціальних та матеріальних проблем української молоді, що може знайти своє відображення у виокремленні та імплементації діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування специфічних механізмів та засобів реалізації державної молодіжної політики, виходячи із потреб регіонів та окремих міст⁴.

Якщо розглядати регіональний рівень, то державна молодіжна політика є окремим напрямом практичної та науково-дослідної діяльності її суб'єктів: органів державної влади та місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій, волонтерських рухів, інших формальних та неформальних інститутів, які здійснюють вплив та діяльність на молоде покоління в усіх сферах життєдіяльності (освіта, трудова діяльність, дозвілля, духовний та фізичний розвиток тощо). Таким чином регіональний рівень державної молодіжної політики представлений системних механізмом, головна особливість якого – врахуванням умов, специфіки та можливостей регіону, що створює необхідні умови для ефективного соціального становлення, розвитку здібностей, реалізації творчого потенціалу молоді як у власних інтересах, так і конкретного регіону, суспільства у цілому.

¹ Алістаєва, А. (2013). Особенности финансирования молодежной политики промышленных предприятий, входящих в состав крупных корпоративных объединений. *Вісник економіки транспорту і промисловості*, 42, 256.

² Коваль, Г. (2013). *Розвиток державної молодіжної політики: теорія, методологія, механізми реалізації: монографія*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 243-244.

³ Панасюк, В. (2003). *Молодіжна політика: поняття, структура та суб'єктний склад відносин в сфері її реалізації. Актуальні проблеми держави та права: зб. наук. праць*, 21, 169.

⁴ Кожушко, Н. (2015). Обґрунтування моделі державної молодіжної політики в умовах розширення транскордонного співробітництва України. *Актуальні проблеми державного управління*, 1, 388.

Внаслідок цього, регіональна державна молодіжна політика постає стратегічною лінією держави і місцевої влади, функціональність якої спрямована на забезпечення соціально-економічного, політичного і культурного розвитку суспільства через підтримку та допомогу кожного регіону. А це дає можливості гармонійного, всебічного, соціального становлення та самореалізації молоді в умовах сучасної України¹.

Висновки. Молодь і молодіжна політика з кожним днем набувають нового потужного імпульсу і стають більше затребуваними в умовах сучасного суспільства. Багато вчених і низка науково-дослідних організацій вивчають молодіжну сферу, щоб знаходити відповідні взаємовигідні підходи, спрямовані на розвиток молоді як частини активного суспільства і зміцнення державної політики по відношенню до них.

Останнє десятиліття генерація поколінь в умовах перетворення суспільства свідчать про те, що нові покоління є більш наполегливими, розумово здатними і послідовно гнучкими, а отже – можуть дуже швидко трансформуватися і замінювати місця своїх попередників. Ці здібності до швидкого перетворення і стійкої адаптації потребують неодмінні уваги зі сторони влади та держави.

Відзначимо, що однією з головних характеристик розвитку світової цивілізації в цілому на межі другого і третього тисячоліть є зростання ролі людини у всіх сферах життя. Це виражається у тому, що накопичення суспільного багатства сьогодні вже відбувається не тільки у капіталі, а переважно у людині. Насамперед, у молодій людині.

Таким чином, в умовах сьогодення необхідно дуже пильно (з науково-теоретичної та методичної точки зору) вивчити дану категорію суспільства і виробити механізм гідного перетворення молоді на активного громадянина та адаптації до сучасного суспільства.

Молодь – це системоутворююча, соціально-демографічна група, яка є найбільш мобільною, креативною та, водночас, вразливою частиною населення. Тому головною стратегічною задачею державної молодіжної політики в Україні має бути України створенні умов для самореалізації та всебічного розвитку кожної молодої людини, реалізації її інноваційного потенціалу у всіх сферах суспільного життя, вихованні такого покоління, яке здатне ефективно працювати і навчатися протягом життя, зберігати й примножувати цінності народу України та громадянського суспільства, розвивати і зміцнювати суверенну, демократичну, правову державу як невід’ємну складову європейської та світової спільноти.

References:

1. Golovatyj, M. (2006). *Sociologiya molodi* [Youth Sociology]. Kyiv: MAUP. [in Ukrainian].
2. Skrobotov, A. (1998). O nekotoryh novyh podhodah k molodezhnoj politike v usloviyah reform [About some new approaches to youth policy in the context of reforms]. *Sotsialno-politicheskij zhurnal* [Socio-Political Journal], 3, 98, 16. [in Russian].
3. *Zakon pro zagalni zasady derzhavnoyi molodizhnoyi polityky v Ukrayini, 1993* (Verhovna Rada Ukrayiny) [Law on General Principles of State Youth Policy in Ukraine, 24, 1993 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Vidomosti Verhovnoyi Rady Ukrayiny* [Information of the Verkhovna Rada of Ukraine], 16, 166. [in Ukrainian].
4. Svyrydov, K. (2014). *Osnovy derzhavnoyi molodizhnoyi polityky: komparatyvnyy analiz* (Ukrayina i svit) [Fundamentals of State Youth Policy: A Comparative Analysis (Ukraine and the World)]. *Naukovyy chasopys NPU imeni M.P. Dragomanova. Politychni nauky ta metodyka vykladannya sotsialno-politychnykh dyscyplin Speczialnij vypusk* [Scientific Chasopys NPU named M.P. Dragomanov. Political Science and Teaching Methods for Socio-Political Disciplines, Special Issue], 22, 332-338. [in Ukrainian].
5. Golovenko, V. (1997). *Ukrayinskyj molodizhnyy ruh u XX stolitti: istoryko-politologichnyy analiz osnovnykh periodiv* [The Ukrainian Youth Movement in the Twentieth Century: An Historical and Political Analysis of Major Periods]. Kyiv: A.L.D. [in Ukrainian].
6. Gajvanovych, I. (2000). *Molodizhnyy rup Ukrayiny: tendencyi ta perspektyvy rozvytku* [Youth Movement of Ukraine: Trends and Prospects for Development]. *Moloda naciya: Almanah: Speczialnij vypusk* [Young Nation: Almanac: Special Issue]. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Guczalova, M. (2009). *Derzhavna molodizhna polityka yak faktor zaluchennya molodi do uchasti u derzhavotvorchykh procesah* [State youth policy as a factor of youth involvement in state-making processes]. *Naukovi praci. Zhurnal* [Scientific works. Magazine], 97, 87. [in Ukrainian].

¹ Перепелиця, М. (2001). *Державна молодіжна політика в Україні (регіональний аспект): монографія*. Київ: Український ін-т соціальних досліджень, 13

8. Golovatyj, M. (1993). *Molodizhna polityka v Ukrajini: problemy onovlennya* [Youth policy in Ukraine: the problem of renewal]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
9. Ilinskij, I. (2001). *Molodjozh i molodjozhnaja politika. Filosofija. Istorija* [Youth and youth politics. Philosophy. History]. Teorija. Moscow: Golos. [in Russian].
10. Alistaeva, A. (2013). Osobennosti finansirovaniya molodezhnoj politiki promyshlennyh predpriyatij, vhodjashhih v sostav krupnih korporativnyh objedinenij [Features of financing youth policies of industrial enterprises that are part of large corporate associations]. *Visnik ekonomiki transportu i promislovosti* [Bulletin of the Economics of Transport and Industry], 42, 256. [in Russian].
11. Koval, G. (2013). *Rozvytok derzhavnoyi molodizhnoyi polityky: teoriya, metodologiya, mehanizmy realizaciyi* [Development of state youth policy: theory, methodology, implementation mechanisms: monograph]. Mykolayiv: Petro Mogyla`s ChDU. [in Ukrainian].
12. Panasjuk, V. (2003). Molodizhna polityka: ponyattya, struktura ta subyektivnyj sklad vidnosyn v sferi yiyi realizaciyi [Youth policy: the concept, structure and subject composition of relations in the sphere of its implementation]. *Aktualni problemy derzhavy ta prava: zb. nauk. pracz* [Actual problems of the state and law: collection of scientific works], 21, 169. [in Ukrainian].
13. Kozhushko, N. (2015). Obgruntuvannya modeli derzhavnoyi molodizhnoyi polityky v umovah rozshyrennya transkordonnogo spivrobitnyctva Ukrainy [Substantiation of the model of state youth policy in the conditions of expansion of cross-border cooperation of Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavnogo upravlinnya* [Actual problems of public administration], 1, 388. [in Ukrainian].
14. Perepelycyia, M. (2001). *Derzhavna molodizhna polityka v Ukrajini (regionalnyj aspekt)* [State youth policy in Ukraine (regional aspect)]. Kyiv: Ukrainian Institute of social investigations. [in Ukrainian].

DIGITAL AND MEDIA DIMENSIONS OF SOCIAL AND POLITICAL DISCOURSE

Valentyna Babina, PhD in Political Science

Odesa National Polytechnic University, Ukraine

POLITICAL ADVERTISING AS A POWERFUL TECHNOLOGY OF THE REALIZATION OF POWER

The article analyzes the phenomenon of communication technologies – political propaganda, advertising and PR. The peculiarities of political advertising as an effective form of communications' interaction between collective and individual political actors with the public are explored. The high relevance of the use of communication technologies, namely advertising in the political space, is determined.

The purpose of the article is to determine the role and place of advertising in the political space, to understand its essence and factors influencing the political choice of the citizen.

It is justified that in the modern world there is an intensification of information flows, which serves as the basis of pluralism and competition of advertising products. In this situation, the role of political advertising increases, aimed at achieving the specific political goals of individual participants of the political process. Particularly, the role of advertising increases in the period of election campaigns, when image technology prevails over ideological programming principles. Being a component of political marketing, political advertising in the modern world is becoming a powerful technology for the exercise of power, which helps to create an attractive image of a politician or political institute and, as a result, encourages the voter to behave appropriately during the election campaign. Due to accessibility, advertising becomes a powerful means of political struggle.

Keywords: political advertising, political technologies, communication technologies, political PR, political activity, propaganda.

Introduction. Advertising is one of the most influential tools of informational influence on the mass audiences, and the powerful capabilities of modern electronic media (television and the Internet) create the conditions for the dissemination of certain social and political values, norms, political knowledge and judgements, and manipulation of public opinion during election campaigns. It can be argued that political advertising in modern society determines the level of political culture, depends directly on advertising and the activities of the media, those for which advertising is the main source of funding, and therefore is the source of independence from the authorities and oligarchic groups.

Purpose and tasks. The purpose of the article is to determine the role and place of advertising in the political space, understanding its essence and factors influencing the political choice of the citizen.

Achieving this purpose led to the formulation and solution of the following research objectives:

- reveal the essence of advertising as a communication technology;
- determine the current characteristics of the advantages, disadvantages and prospects of advertising in the political space.

Results. In the current conditions of political development, political communications, discursive practices of political actors, activities of the media and communication technologies are of particular relevance to the political sciences. This is based on the need of theoretical justification of those global changes that take place in the political, economic and social realities of the modern world. It is primarily about the growing role of the communicative sphere of social life, the emergence of the information society and the onset of the era of the “third wave” of human civilization development.

In different languages, the meaning of the word “advertising” has different contents, for example, in Latin “reclamare” means “to shout, proclaim”; in German “werbung” is “to recruit, manipulate”;

in English “advertise” means “to offer”; from French “publicite” means “to reach a large number of the public”, so advertising combines such features as: the proclamation of information, manipulative influence, the focus of information and the mass nature of the message. With regard to political advertising, here is the most complete definition given by Serhii Fedorovych Lisovsky: “Political advertising is a form of political communication in the conditions of choice, associated with targeted influence on electoral groups, and one which occurs in a brief and easily memorable form”¹.

In modern world, political advertising is of great importance to society and performs a number of important functions. The most important function of any advertisement, including political one, is the informative function. It informs, presents the audience certain political information, this may be information about the candidate; parties, their views and proposals; promotions; activities, etc. There is also the function of socialization of the individual – through political advertising, the individual learns certain norms, values, stereotypes, models and patterns of behavior. Undoubtedly, the communicative function should be noted. Political advertising acts as a kind of communication channel between the authorities and the society, with its help representatives of power structures transmit to us their ideas, suggestions and views².

Advertising spreads texts, images, patterns of behavior to different audiences that contribute to the formation of common values, norms, stereotypes in society. However, political advertising also contributes to the opposite process – differentiation of society. Society is a collection of large and small socio-cultural groups; advertising “works” on certain groups of consumers by presenting a set of desirable goods, a desirable model of consumption for a given sociocultural group, thus it helps to identify the members of the group and separate them from other groups, promoting the formation and development of democratic foundations in society.

The possibility to choose is an indispensable attribute of democracy, and advertising helps us to make this choice by providing us with the information we need.

In the context of contemporary political development features, the transformation of political technologies and the means of organizing political space is taking place. The administrative regulation of political processes by public authorities is being replaced by new forms of articulation of the interests of social groups and communities, in particular, communication technologies which political advertising, propaganda and political PR belong to. In the information space, the political advertising is the leading means of communication between government and society, especially during election campaigns.

The scientific works of such foreign and domestic authors as V. Bebyk, O. Zernetska, O. Egorova Hatman, Y. Levenets, G. Pocheptsov, R. Reeves, A. Deiman, O. Kutsova, S. Lisovsky, O. Olshansky, T. Melnyk, L. Kochubey, L. Klymanska, G. Lasswell, K. Pleshakov, V. Baibachova, V. Stotsky, C. Feuerstone, I. Shovkun, D. Yakovlev and others are devoted to the research of political advertising as a communicative technology.

In the modern world, information flows are intensifying (we can speak of the “information shock” that Ukrainian society experiences), what serves as the basis for pluralism and competition for advertising products. In this situation, the role of political advertising grows, aimed at achieving the specific (selfish) political goals of individual participants of political process. Particularly, the role of advertising increases in the period of election campaigns, when image technology prevails over ideological programming principles.

In these circumstances, political actors seek to push the public to their side and direct the course of events to their advantage. In trying to influence public opinion, they “resort to all kinds of means, including mass-media manipulation technologies, some of these technologies are used for the purpose of hidden discredit of certain subjects of the electoral process and agitation the public for their opponents”³.

One of the most important and influential tools in this area is political advertising, which provides political actors with wide opportunities to manipulate the consciousness of the population. Political advertising is an integral part of political marketing that is used by political actors to influence public

¹ Лисовский, С. Ф. (2010). *Политическая реклама*. Москва: Маркетинг, 10.

² Ibid, 11-12.

³ Джига, Т. В. (2003). Методи та технології впливу політичної реклами (на прикладі передвиборної кампанії): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

opinion. While performing information and propaganda functions, political advertising influences the content and quality of the social values, traditions, and norms that regulate political relations. The level and nature of political knowledge, assessments and actions of citizens influenced by political advertising determines the state of political culture in society.

Advertising helps to increase business activity, expand markets, stimulate acceleration of funds, increase investment and increase the number of jobs; increases the overall efficiency of national economies and the international economy as a whole. The consequence is a general expansion of social production. Advertising supports and sharpens competition, enabling consumers to expand their choice. Therefore, the development of civilized advertising is one of the main directions of national economic policy to support fair competition in any country.

Political advertising, unlike political PR and propaganda, is a paid informational message, characterized by a targeted audience and propaganda content, that is disseminated through the media and acts as a special channel for transmitting political information. Political advertising as a communication technology in the election process has the following characteristics:

- artificiality of the advertising product;
- control of the customer over the process of creating an advertising product and its distribution;
- the advertising product goes to the recipient without censorship (distortions and notes);
- payment for advertising in accordance with official media agreements.

Political advertising can be understood as political texts expressed in communications. Firstly, these are texts designed to simultaneously influence both specific social institutions or individuals, and also the awareness of the general public. Secondly, texts aimed at influencing the consciousness of a mass audience are fundamentally designed for immediate response from any person or social institute. Thirdly, texts that are designed for immediate reaction requiring intervention in reality and are not designed for influencing the consciousness of a mass audience. Fourth, the texts that are neutral, informational, not designed for immediate reaction.

It is necessary to take into account the lack of a direct correlation between the cost of advertising in the media and the result of the election in the form of a certain number of votes.

Political advertising plays a particularly important role in political marketing. Its purpose is to bring political programs, platforms of political parties, electoral blocs and individual candidates to the citizens. Moreover, it is not just to inform the potential electorate about their content, but to show that the advertised program has indisputable advantages over all others. The purpose of political advertising is to convince voters that the implementation of the program of the advertised party or individual candidate will give them the greatest benefits. So, you have to vote for those who offer this program.

In order to achieve this goal, advertising by a political force or candidate must meet a number of requirements. In particular, its quality depends on how well political programs and other promotional material are presented. They should be presented in an accessible, vivid, emotional, concise, original form. It is very important that the advertising is memorable, which sets the voters to support the party or candidate. But no matter how perfect political advertising is by itself, it will not reach its goal unless at the moment there is a proper psychological climate in the country. When it comes to political forces seeking re-election, prolongation of their term in power, their psychological climate will be negative in case of unfavorable situation in the country, for example, the war in which its citizens die, the low standard of living, the facts of corruption in high-level authorities, etc. Such a psychological climate can be used quite effectively in political advertising conducted by opposition political parties and candidates.

The problem of political advertising holds one of the leading positions in the whole complex of political knowledge, because it is directly related to the nature of political leadership, the quality of political elites, political power, the specific way of legitimizing and exercising it in our country.

For Ukrainian society, the relevance of the study of political advertising is justified with the specificity of democratic transformations, the unique experience of post-communist reforms, the broad context of the historical, political and cultural conditions of the country's development, which created the preconditions for the emergence of a peculiar political advertising market that combines administrative and marketing influence.

In the opinion of Ihor Shovkun, "Political advertising is a form of political communication in the conditions of choice that has an aggressive impact on groups of people and electoral groups in a brief, original, easily memorable form. Political advertising reflects the essence of the political platform of certain political forces, sets the voters to their support, generates and introduces into the mass consciousness

certain ideas about the nature of these political forces, creates the desired psychological setting for voting”¹.

Studies of political advertising combine the heuristic possibilities of such theoretical approaches as communicative, marketing, functional, cultural; each of them defines the concept of advertising. The marketing approach emphasizes that advertising is a type of commercial communication aimed at forming a specific target audience. From a point of view of the functional approach, advertising is defined as a paid targeted activity of indirect impact to encourage certain actions of the objects.

Political advertising is a part of the political marketing communication complex (which also includes the organization of public opinion, “personal sale”, “sales promotion”, propaganda) and works together with its other elements on the basis of the variable additionality of all elements.

The communicative essence of political advertising is that it establishes contact between the authorities or the candidates for positions in power structures and the mass, and in a certain way directs the targeted communication between them, using a highly accessible to the perception and an adequate sign system. Political advertising is a kind of a conduit of ideas, a repeater of images, symbols, myths. It also performs an informational function, since one of its tasks is to inform, presentation of the party, candidate, their views, promotions, offers, their advantages over competitors to the audience. Political advertising functions in the conditions of political competition, it distinguishes its own object from among others, so we can talk about its socially-oriented, ideological function.

Political advertising uses both rational and emotional ways of influencing the audience, which are oriented both to the conscious and unconscious reactions of the recipients. Political advertising uses verbal, visual, and audio tools.

One of the central concepts of political advertising is the image of the candidate. Its characteristic features are: simplicity in comparison with the prototype; demonstration of the specificity and uniqueness of the advertised object; concreteness, mobility, flexibility; partial, idealized match of the advertised object.

With the help of political advertising, the formation of an institution of political leadership, the modernization of political relations (the transition from traditional forms of interaction between government and society to modern ones), the formation of a democratic political system as a whole is taking place. That is why the market for advertising products requires competent professionals – specialists in marketing, media, political communications and technology, sociologists and political scientists.

The modern encyclopedic dictionary describes political image-making as “the system of mutually agreed actions, technologies, techniques and popularization of the image of any politician, party or public-political movement held during electoral campaigns and between them; they direct their influence on voters and other target groups, with the aim of promoting positive public reaction, high reputation and support in elections”².

The basis of regulatory acts about advertising activity (both commercial and political) in modern Ukraine consists of the Constitution of Ukraine, the laws of Ukraine “On advertising”, “On entrepreneurship”, “On information”, “On consumer protection”, “On television and radio broadcasting” and others.

Specificity of political advertising, first of all, is in the clear definition of its tasks and subject, in the active, “force” nature of its communicative influence. Political advertising is a sort of accumulator of strategic ideas and development of an advertising campaign, a regulator of electoral behavior.

Political choice, the will of the voter are not free even in societies with the most advanced democratic institutions. His/her decision to vote in one way or another depends on the latent effect of various natural and random factors. These are the ideological attitudes and political culture of the voter, his interest in politics, social status, nature of work and material level, gender and age, the surrounding environment. Thus, the model of the voter’s behavior depends on: the social characteristics of the individual, his/her biography, personal qualities, cultural educational level, living conditions, age, influence of the environment; his/her political positions – the type of political culture, moods and anxieties of the current day, thoughts on certain issues, attitude to the candidate’s “camp”; proposed political choices, voting habits.

All of the above factors are of particular importance in cases where voters’ ideological and political views are unstable and their social awareness is underdeveloped. Appearing at the time of voting, this

¹ Шовкун, І. В. (2004). Політична реклама як комунікативний процес: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Київ: Київський національний ун-т імені Тараса Шевченка.

² Мальована, Ю. (2015). Іміджмейкінг політичний. Новітня політична лексика (неологізм, okazionalizm та інші новотворення). Львів: Новий Світ-2000, 147-148.

instability and underdevelopment cause countless shades of electoral behavior. The emergence and dissemination of policy marketing activities is associated with the gradual displacement of class and ideological party representation mechanisms from the political space, which has transformed the role and status of political parties, diminished the role of programmatic foundations and ideologies in the activities of political and state actors, and the destruction of class identifications. The class and ideological models of group and communities presentation in the political space have been replaced by communication technologies, advertising and the political image of the actor, who is perceived as a commodity in the political market.

Development of marketing tools for constructing political space (first of all – political advertising leads to democratization of political interaction, and bureaucratization and administrative regulation of political relations create conditions for using administrative, economic, nomenclature levers to influence the choice of citizen during electoral competitions¹.

Interpreting politics as a market of specific goods and services requires taking into account these factors in the process of creating and disseminating political advertising. First, the study of public consciousness and public opinion in order to identify the social and economic attitudes of voters. Secondly, detailed professional development of relevant images of political, state and other institutions, ideas, doctrines, individual leaders and personalities. Third, the creation and distribution of promotional items during the election campaign under market law. This means studying the ideological, social and political attitudes of citizens regarding the image of the “ideal” politician, identifying the main characteristics of the image of the political actor before the election campaign, designing the image of the candidate, developing a media plan for the distribution of political advertising.

In order to successfully solve the communicative problems of political advertising, it is necessary to carry out detailed studies of the political space (legislative, political, demographic and economic situation, the system of power, the deployment of forces in the political arena, in the economic sphere, etc.). The state of this space and situational changes largely determine the direction of voters’ actions. In order to maximize the effectiveness of political advertising communication, particular attention should be paid to the study of public opinion, the needs, motivations and preferences of voters, the definition of target audiences.

Image of politician acts in political communication as a mediator between the leader and the mass. It is constantly reproduced by the subject and the means of communication. A specific feature of the image is dominance: we operate with collapsed basic information instead of operating with complete information. The specificity of image communication is also that the messages are created taking into account the expected response of the population.

Thus, at the sociological stage, the leading topics of the forthcoming advertising campaign, the important characteristics of the political actor and the target audience of the advertising message (groups that support the candidate) are determined. At the stage of political image formation, advertising messages are formed concerning the personality of the political actor, arguments regarding his/her competence and professional qualities, vision of the future, arguments regarding the negative qualities of the opponent (opponents). During the testing phase of the advertising political campaign, the quality of the advertising products is checked on the focus groups. The next – the main – stage of the advertising campaign is the implementation of the chosen strategy by disseminating information to the media. During the monitoring phase, it is necessary to analyze the level of effectiveness of the advertising messages created during the election campaign. During the election campaign, both direct and indirect forms of advertising are actively used. The first form is messages that are distributed in the conditions of interpersonal contact between the advertising subject and the object of advertising influence. The second form involves the use of the media: the press, television and radio.

The development of the Internet opens up new opportunities for the spread of advertising messages. This is due to the combination of audiovisual and textual information in the network, interactivity and integrated use of e-mail, social networks, websites, forums, etc.

In Ukraine, the development of political advertising is characterized by the following features:

– predominance of indirect advertising. The main means of distribution of political advertising is television, which is able to create vivid visual images, emotional background of the advertising message,

¹ Ромат, Є. В. (2004). *Державне управління рекламною діяльністю в Україні (теоретико-методологічний аспект): автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата наук з державного управління*. Київ: Національна академія державного управління при Президентові України.

to create the audience's trust in advertising, to use the mechanisms of stereotyping, archotyping, techniques of video rhetoric, etc.;

- use of advertising as a tool of political manipulation in election campaigns (“tagging”, hidden advertising in the form of imaginary ratings of actors, sociological research). The following methods and techniques of influence are used: manipulation by numbers, images, techniques of audience capture, acceptance of approval, acceptance of the authority of science, reception of “shift of accents”, reception of focus on the personality of the candidate, appeal to emotions and empathy, manipulative influence on the sphere of emotions, imagination, attention, memory of the audience;

- large gap between the declarations in advertising messages and the real activities of political actors (advertising subjects);

- problems with financing of advertising campaigns, their opacity;

- emotionality and personification of political advertising, blurring of ideological and value orientations of political actors in Ukraine.

Thus, the main objective of advertising as a communication technology in the political space is to influence the target audience in order to change its behavior in the direction required by the customer (individual or collective political actor).

Appearing as a component of political marketing, political advertising in the modern world is becoming a powerful technology for the exercise of power, which helps to create an attractive image of a politician or political institute and, as a result, encourage voters to behave appropriately during the election campaign.

Conclusions. Political advertising creates political priorities in a situation when a voter has to make his or her choice (one of several possible ones). Therefore, it is obvious that it becomes an instrument of the political market, a means of competition for the votes of voters. The main force of political marketing is not in specific election events, but in the scientific approach to voter psychology. This is reflected in the study and identification of voters' interests, expectations and priorities. The data obtained is used in the political platform of the party and serves to shape the candidate's image. The smallest details are taken into account in the technology of political struggle. Political advertising, by simplifying the content of programs run by parties and individual candidates, makes them simple and accessible to potential voters. It actually reduces the content of these programs to simple alternatives. Due to accessibility, advertising is becoming a powerful means of political struggle.

References:

1. Dzhyha, T. V. (2003). *Metody ta tekhnolohiyi vplyvu politychnoyi reklamy (na prykladi peredvybornoyi kampaniyi): avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata politychnykh nauk* [Methods and technologies of influence of political advertising (as an example of election campaign): abstract of the dissertation on obtaining a scientific degree of candidate of political science]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].
2. Malovana, Yu. (2015). *Imidzhmeykinh politychnyy. Novitna politychna leksika (neolohizm, okazionalizm ta inshi novotvorenniya* [Image making is political. Modern Political Vocabulary (Neologism, Occasionalism and Other Formations)]. Lviv: Novy Svit-2000. [in Ukrainian].
3. Romat, E. V. (2004). *Derzhavne uspravlinnya reklamnoyu diyalnistyu v Ukrayini (teoretyko-metodohichnyy aspekt): avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata nauk z derzhavnoho upravlinnya* [State Correction of Advertising Activity in Ukraine (Theoretical and Methodological Aspect): Abstract of the Thesis for the Candidate of Science Degree in Public Administration]. Kyiv: National Academy of Public Administration under the President of Ukraine. [in Ukrainian].
4. Shovkun, I. V. (2004). *Politychna reklama yak komunikatyvnyy protsesy: avtoreferat dysertatsiyi na zdobuttya naukovooho stupenya kandydata politychnykh nauk* [Political advertising as communicative processes: abstract of the dissertation for the degree of candidate of political science]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv. [in Ukrainian].

Mariia Kopiika

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

STRATEGY AND PRACTICE OF INFORMATION SECURITY OF THE USA: COMPARATIVE ANALYSIS

The article deals with strategies and practices of information security in the USA during the presidencies of George W. Bush, Barack Obama and Donald Trump considering the concepts of hard, soft/smart and sharp power; explains opinions of the US political leaders regarding the issues of protection of national interests in the information sphere, analyzes the instruments for conducting special information and psychological operations by the USA in different regions of the world. The conclusion is made that the US information security strategies focus on counteracting information threats in the field of critically important infrastructure as well as creating mechanisms for preventing information aggression within the political competence of international security and defence institutions.

Keywords: information security, cybersecurity, hard power, soft/smart power, sharp power, information operations, the USA.

Information security as a factor influencing international relations and is always considered in shaping foreign and security policy of international actors, engenders transformation of the very understanding of security issues after the collapse of bipolar system, changes approaches to of the major actors regarding information warfare, determines revision of principles of function of international and national institutions that deal with security as a whole and also introduces information component into modern security doctrines. The issues of information security are widely represented in the studies of American scholars demonstrated high attention to scientific and technological progress as well as the consequences of using information and communication technologies in military and civil spheres. The evolution of the concept of information security, different approaches to information security and ways to protect national interests in information sphere where discussed in studies of Richard Armitage, Donald Arquilla, Zbigniew Brzezinski, Martin C. Libicki, Joseph Nye Jr., William Owens, David F. Ronfeldt, Donald Stein, Alvin Toffler, Renee Shafransky, Kurt Walker, Peter Isaacson and others. Such approaches differentiate specifics of scientific theories regarding the implementation of hard, soft/smart and sharp power, and special information operations via viewing changes in security potential as new trends in shaping the modern system of world order^{1;2; 3;4}.

Development of modern strategies of the USA information security has been in progress during the last decades of XX century and the first quarter of XXI century and was determined by the necessity of taking into account the new approaches of presidential administrations to the protection of the USA national interests after the Cold War. The strategy of hard power in international context, that is being regarded as the capacity of a state to achieve its goals through duress, intimidation and imposition of its interests with the help of economic and military power, was mentioned in such works as 'The Prince' by Niccolo Machiavelli who perceived hard power as powerful military potential; 'Leviathan: or the Matter, Form and Power of a Commonwealth Ecclesiastical and Civil' by Thomas Hobbes who defined hard power as an aggregate of military, economic and financial power;

¹ Nye, J. S. (2004). *Power in the Global Information Age: Realism to Globalization*. London, New York: Routledge.

² Макаренко, Є. А, Рижков, М. М., Ожеван, М. М., Кучмій, О. П., Фролова, О. М. (2016). *Міжнародна інформаційна безпека: теорія і практика*. Київ: Центр вільної преси.

³ Toffler, A. and H. (1995). *War Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*. Boston: Grand Central Publishing.

⁴ Walker, Ch., Kalathil, Sh., Ludwig, J. (2018). Soft power is out; sharp power is in. Here's how to win the new influence wars. *Foreign Policy* <<https://foreignpolicy.com/2018/09/14/forget-hearts-and-minds-sharp-power/>>. (2019, May, 28).

and the works of Hans Morgenthau who considered hard power to be political power since military force is crucial for political power¹.

Authors of 'Hard Power: The New Politics of National Security' Kurt Campbell and Michael O'Hanlon defined hard power as use of military force for reaching the vital national goal through the deployment of the land force, navy and precision-guided munitions². At the same time, the basic fundamentals of the USA information security in the context of hard power concept were presented in the National Security Strategy by the Bush's administration (1990) where was emphasized the key role of information revolution as a guarantee for fostering democratic world order and public diplomacy instruments, nevertheless the priority of the activity was the supporting traditional military potential of the USA³. Specialists agree that American dependency on hard power led to the military removal from power of Saddam Hussein and the handling of the Iraqi crisis afterwards becoming the priority of the US foreign policy in the Middle East region. Experts emphasize that the combination of military pressure and information and psychological influence, synchronized in time and place of hostilities, were first used by the US Special Operations Forces in Iraq (1990-1991) during the operations 'Desert Storm' and 'Desert Shield'⁴.

As a result, the Gulf War between Iraq and the military coalition led by the United States demonstrated the effectiveness of using information instruments against the enemy's troops, since it was used as a means of propaganda and psychological influence (29 million leaflets were dropped) and the means of technological influence (the transistors worked only on one wave). The leaflets were designed in consultation with Arab psychologists in an invitation form and built on arguments that the Arab world wins the best prospects as a result of the conflict.

Within the operation 'Enduring Freedom' (Afghanistan, 2001), the purpose of the US specialized centres responsible for conducting information operations was to plan psychological campaigns, respond to the situation, support information resources and the security of the military forces and the civilian population. In general, this operation was not only the destruction of terrorism but also the conviction of certain regimes, supported the policy of terrorism, that such a strategy was not in line with their interests.

The reaction of the world community and the political leaders was also indicative of their opinion regarding the US proposals for a global fight against terrorism. Thus, for the first time in history of the Northern Alliance, it has applied Article 5 of NATO that seeks to ensure the general protection of the countries of the Organization against external threats; the EU states have confirmed support for the US operation 'Enduring Freedom'; USA Today commented on the model of the information war against the Taliban regime that included conducting a psychological operation in Afghanistan's information space with the simultaneous blockade of national radio stations, the dissemination of propaganda materials with excerpts from the Koran, designed to counter the calls for jihad and the formation in the public consciousness of the inevitable victory of the anti-terrorist Alliance⁵.

Further study of the USA force strategies is related to such scientific research by Joseph S. Nye as 'Bound to Lead: The Changing Nature of American Power' and 'Soft Power: Means for Success in World Politics'⁶ ⁷. The concept of soft power was defined as the state's foreign policy, aimed at achieving the desired results, due to the involvement of allied and other actors in cooperation. The study of soft power suggested that changes in all spheres of international interaction are a reflection of the new patterns of the formation of the modern world system and the use of innovations in international affairs.

In general, the concept of soft power by Joseph S. Nye changed the classical understanding of the balance of power, since the reasoned view of soft power is characterized by the recognition of the priority

¹ Nye, J. S., Jr. (2012) *Soft Power, Hard Power and Leadership* Word Press.

<<https://numerous.files.wordpress.com/2012/04/soft-power-hard-power-and-leadership.pdf>>. (2019, May, 28).

² Campbell, K., O'Hanlon, M. (2006). *Hard Power: The New Politics of National Security*. Publisher: Basic Books.

³ The White House (1990). *National Security Strategy of the United States* <<http://nssarchive.us/NSSR/1990.pdf>>. (2019, May, 28).

⁴ Черник, П. П., Шумка, А. В. (2008). Інформаційно-психологічні операції у війнах та збройних конфліктах другої половини XX-початку XXI ст. *Вісник Національного університету Львівська Політехніка*. <<http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/1491/1/22.pdf>>. (2019, May, 28).

⁵ Рибак, М., Иванов, Б. (1999). Війна у зоні Перської затоки: застосування нових методів збройної боротьби та їх вплив на розвиток воєнного мистецтва. *Військо України*, 1-2, 32-34. (2019, May, 28).

⁶ Nye, J.S. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. Basic Books.

⁷ Nye, J.S. (2004). *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.

of 'soft' domination as opposed to the use of 'hard' means of influence on interstate relations. It should be noted that soft power is characterized by three main components – a culture, political ideology and foreign policy, actual a diplomacy in the broad sense of the concept. The idea of global dominance of the United States not only in terms of military strength and economic power but also in the parameters of 'soft' (non-powerful) influence on international relations was addressed to the administration of George H. W. Bush and the theorists of political realism which should abandon the absolutization of the role of hard power in world policy after the end of the bipolar confrontation and achieve advantages through mechanisms for the coordination of foreign-policy actions and the cooperation based on common values¹.

According to analytical studies, Obama's presidential administration accused the former US administration of abuse of hard power that led to a deterioration of the country's reputation on the international arena. Therefore, for the presidency of Barack Obama, the administration tried to give priority to the strategy of soft power and to move away from the idea of a global war on terror in order to make the confrontation with terrorist groups more oriented towards specific 'enemies of America'. The transformation of the vision of the fight against terrorism, taking into account the use of US information potential in the Middle East, is reflected in the National Counterterrorism Strategy 2011² where one of the priorities was the psychological confrontation of the terrorist threat of Al-Qaeda and the discrediting of ideology of extremists in the United States per se. The main priorities of Barack Obama's foreign policy program in the world and in the Middle East region were the restoration of confidence in the US policy in general and the implementation of a new approach to Middle East policy in order to address a protracted crisis over the war on terror. A fundamentally important aspect of US security and defence strategies was the strengthening of the information factor, as information operations included components such as psychological operations, dissemination of misinformation, computer operations and electronic military actions involving the use of cyber weapons to destroy or neutralize information systems the enemy. Thus, during Barack Obama's presidency, sanctions were imposed against the most aggressive states in the information sphere, namely Russia and North Korea, also hackers from China and Iran were convicted; the agreements between the presidents of the United States and China were put in place to stop commercial hacking; the protection of critical nodes US infrastructure, the system of protection of national information networks were developed³.

The concept of smart power that meant the ability to effectively combine hard and soft power, at one time was proposed to the Obama administration by American theorists Joseph S. Nye and Richard Armitage who believed that 'achieving leadership in international relations is necessary primarily through foreign policy actions and broad cooperation with the allied states'⁴. The emergence of a new type of global strategy (smart power) that is based on the most intellectual types of international and political influence resources – innovative technological, scientific and educational potentials, resources of innovative diplomacy and high-tech armed forces – was based on the demands for a new quality of security of the international community, an increase in the political value of scientific and expert knowledge in international policy. The transformation of the information component in the US national security strategy under the presidency of Barack Obama was conditioned by a new vision of cyberspace as a sphere of ensuring national interests under conditions of asymmetry of international development⁵.

Special attention of analysts was drawn to the preparation of the proclamation of a new doctrine of the US foreign and security policy that was presented in 2014 during the traditional speech at the United States Military Academy⁶. The statement emphasized that there are serious transformations in the world

¹ Макаренко, Є. А., Рижков, М. М., Погорська, І. І., Піпченко, Н. О. (2016). *Зовнішня та безпекова політика США: аналітичні дослідження*. Київ: Центр вільної преси.

² National Strategy for Counterterrorism (2011). *The White House*. <https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/counterterrorism_strategy.pdf>. (2019, May, 28).

³ Кириченко, І. О. (2011). Чинник «м'якої сили» у стратегіях національної інформаційної безпеки США. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*, 102 (I).

⁴ Nye, J. S., Armitage, R. (2007). A smarter, more secure America. Report of the CSIS Commission on Smart Power. CSIS. <<https://carnegieendowment.org/files/csissmartpowerreport.pdf>>. (2019, May, 28).

⁵ Marks, J. (2017). Obama's Cyber Legacy: He Did (Almost) Everything Right and It Still Turned Out Wrong. *NextGov*. <<http://www.nextgov.com/cybersecurity/2017/01/obamas-cyber-legacy-he-did-almost-everything-right-and-it-still-turned-out-wrong/134612/>>. (2019, May, 28).

⁶ Elving, R. (2014). 10 Thoughts on Obama's West Point Policy Address. *NPR*. <<https://www.npr.org/sections/itsallpolitics/2014/05/28/316847607/10-thoughts-on-obamas-west-point-policy-address>>. (2019, May, 28).

that are leading to new approaches to the principles of America's foreign and security policy and the need for a new model of state leadership. Regarding the key arguments of the US president's speeches on foreign and security policy, the experts noted: Obama's multifaceted approach should be accepted, especially when it was about Russia's aggression against Ukraine. Specialists emphasized that Barack Obama and his administration did not mention the Budapest Memorandum but considered Ukraine important for security in Europe and in the world as a whole¹. In other words, it was about providing Ukraine with strong political support, as well as additional military assistance and with the EU financial assistance, to accelerate Ukraine's reform and fight against corruption and to withstand information and cyber threats.

To adequately respond to the current challenges to the Trump administration faced, regarding international security and the US national security, Joseph S. Nye proposed the concept of sharp power that is defined as a strategy for the use of manipulative diplomatic policy by one country for the influence or destruction of the political system of another state. Describing the sharp power Joseph S. Nye emphasized that such a strategy uses the attempts of one state for manipulating and managing information in the media and educational systems of other countries aimed at mislead public opinion or just divert attention from negative information about itself. As a result, sharp power is becoming increasingly important instruments of the interaction of international actors because authoritarian countries like China and Russia seek to manipulate culture, education systems and national or international media for impacting on democratic institutions and regimes.

The concept of sharp power was taken into account in the new US National Security Strategy (2017)^{2,3}, presented by President Donald Trump, and where emphasized that the main priorities of the US security policy are the protection of the US economic interests, the recognition of Russia and China as the main competitors for the geostrategic interests of the USA and the overcome of information threats to national security and the ensure of the state's influence on the international arena. It noted in the strategy that certain adverse states use information as a weapon for performing attacks on the values and institutions of democratic societies as well as disseminating fake news and propaganda. Separately, the strategy considered the information threats from jihadist terrorist groups that carry out information and ideological campaigns aimed at spreading and legitimizing hate speech and through using complex communication tools seeking to attract new supporters and incite them to attack against America and its partners. In order to realize these goals, it was proposed to mobilize resources and introduce the latest digital technologies into diplomatic and humanitarian cooperation programs. Accordingly, the need to help 'weak' states, in which there are wars and conflicts, was considered to minimize the terrorist threat to American security. During the presentation of the security strategy, President Trump's sharp rhetoric focused on Russian information aggression and its attempts of impact on the main candidates and their surroundings during the electoral process and the unauthorized interfering with the voting process.

The measures of the intelligence services and diplomats concerning the main American leaders and society have become the instruments for counteracting the unlawful Russian interference with the election process. The information about agents of influence surrounded by Donald Tramp, the reception of documents of the NSA by Kaspersky Lab specialists, the actions of Russian hackers on unauthorized access to American military smartphones were among the biggest challenges⁴.

In connection with the scandal between Facebook and Cambridge Analytica, that used data on users of the social network to influence American voters in 2016, measures to counter Russian propaganda in social networks were strengthened, in particular, introduced sanctions against individuals who supported the Russian Troll Factories. In the new preventive measures of the US Department of the Treasury against Russian oligarchs and the close encirclement of the Russian president, it was stated that restrictions are

¹ Pfeifle, M. (2016). Ukraine Is Going to Be a Big Problem for the Next U.S. President. *Foreign Policy*. <<https://foreignpolicy.com/2016/10/07/ukraine-is-going-to-be-a-big-problem-for-the-next-u-s-president/>>. (2019, May, 28).

² Nye, J. Jr. (2018). How Sharp Power Threatens Soft Power. *Foreign Affairs*. <<https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power>>. (2019, May, 28).

³ The White House (2017). *National Security Strategy of the United States of America* <<http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf>>. (2019, May, 28).

⁴ Walters, Gr. (2018). The State Department has a secret plan to counter Russian propaganda. It may be too late. *News.Vice* <https://news.vice.com/en_ca/article/vbpkd9/the-state-department-has-a-secret-plan-to-counter-russian-propaganda-it-may-be-too-late>. (2019, May, 28).

imposed through hostile activities against the USA in the cyberspace. Basically, the program of unconventional solutions regarding security problems was launched for covering almost all activity areas of the United States, and it was planned to develop updated versions of regulations on cybersecurity at the state level. Also, the decision of the US Secretary of Defence James Norman Mattis has significantly increased the requirements for the level of cybersecurity in the military department, proposed a reboot of cybersecurity management in the Pentagon, including the introduction of a new Chief Information Warfare Officer who shall be a direct subordinate of the Minister of Defence and shall be authorized to deal with cybersecurity and information warfare issues. In addition, the Senate version of the draft law on defence policy for 2018 included a provision prohibiting the use of Kaspersky Lab's software¹.

Simultaneously, Twitter transferred to the US Senate Committee on Intelligence the information about 201 accounts that have substantiated suspicions about using Russia to intervene in the US presidential election. Twitter was also blocked by advertising on the accounts of the RT channel and the Sputnik news agency on the basis of an investigation into 'Russian interference' in the political electoral process in America. A number of measures were taken by the management of the social network Facebook that has decided to expand the staff of security professionals with admittance to secret information to quickly track the beginning of 'subversive' online campaigns, as well as to receive information about potential threats. Facebook has developed a new feature in the social network to check the reliability of the news that offers a panel with information about the source of news, with an in-depth consideration, given the news that was posted. Google, in general, excluded the Kremlin propaganda channel Russia Today from the premium list of YouTube videos that the company sells to advertisers. Thus, the authority and society in the United States could operatively mobilize to counter Russia's information influences².

Donald Trump's implementation of the sharp power strategy is traced in decisions on the denuclearization of the North Korea to be completed by January 2021 in negotiations between the President Moon Jae-in and the Supreme Leader Kim Jong-un on the peaceful settlement and elimination of all sources of conflict on the Korean Peninsula, as the current US president seeks to rebuild the international order established after the Second World War, guided by the interests of sovereign states, not international institutions. At the same time, American analysts are debating how the strategy of foreign policy 'America first!' can relate to the hard or soft/smart strategy used by Trump's predecessors or sharp power as constructed by the experts right now.

According to the expert community, China, Russia and other authoritarian regimes seek to provide greater influence in their regions and throughout the world than before, recognizing that the rise of authoritarianism as the dominant political form throughout the world has led to the significant use of sharp power as an instrument of information security and strategic weapons. The spread of the sharp policy is also conditioned by technological innovations in social media that is a challenge for global democracy, the implementation of legal international policy and effective cooperation³.

American analysts are trying to find grounds for substantiating further US global leadership, pointing out that the soft power strategy transformed into Obama's smart power strategy, is proclaimed 'sharp' under the presidency of Donald Trump. The idea that the world once again sees the sharp unpopular competition between the US, China and Russia is the main argument of the new Strategies of National Security, National Defence and Nuclear Policy of the Trump administration⁴.

Using sharp strategy in the foreign policy is due to the fact that authoritarian states are trying to influence through the diplomacy of sharp power that arose usually from ideologies supported the privileges of state power over personal freedom and fundamentally hostile to open debate and independent thought. The practice of sharp power differs from one political regime to another but usually involves the censorship and manipulations that are not intended for the salvation of the public but for the deterioration of the integrity of the independent institutions. As a result, the US information security strategies focus on

¹ Farmer, B., Luhn, A. (2017). Kaspersky software used by Russian state hackers to trawl for US secrets. *Telegraph*. <<https://www.telegraph.co.uk/news/2017/10/11/kaspersky-software-used-russia/>>. (2019, May, 28).

² Foo, Y. Ch. (2019). Google, Facebook, Twitter fail to live up to fake news pledge. *Reuters*. <<https://www.reuters.com/article/us-eu-tech-fakenews/google-facebook-twitter-fail-to-live-up-to-fake-news-pledge-idUSKCN1QH1O5>>. (2019, May, 28).

³ Макаренко, Є.А. (2017). *Стратегічні комунікації у міжнародних відносинах*. Київ: VADEX.

⁴ Liptak, K., Merica, D. (2018). Trump's first year of diplomacy finds friends and foes. *CNN*. <<https://edition.cnn.com/2018/01/16/politics/donald-trump-world-leaders-list/index.html>>. (2019, May, 28).

counteracting information threats against critically important infrastructure and the functioning of the international community, the recognition of information technology as a new global weapon of mass destruction, the need to create mechanisms for preventing information aggression within the political competence of international and national security and defence institutions.

References:

1. Nye, J. S. (2004). *Power in the Global Information Age: Realism to Globalization*. London, New York: Routledge. [in English].
2. Makarenko, Ye. A., Ryzhkov, M. M., Ozhevan, M. M., Kuchmii, O. P., Frolova, O. M. (2016). *Mizhnarodna informatsiyna bezpeka: teoriya i praktyka* [International information security: theory and practice]. Kyiv. Tsentrl vilnoyi presy. [in Ukrainian].
3. Toffler, A. and H. (1995). *War Anti-War: Survival at the Dawn of the 21st Century*. Boston: Grand Central Publishing. [in English].
4. Walker, Ch., Kalathil, Sh., Ludwig, J. (2018). Soft power is out; sharp power is in. Here's how to win the new influence wars. *Foreign Policy*. <<https://foreignpolicy.com/2018/09/14/forget-hearts-and-minds-sharp-power/>> (2019, May, 28). [in English].
5. Nye, J. S., Jr. (2012) Soft Power, Hard Power and Leadership *Word Press*. <<https://numerons.files.wordpress.com/2012/04/soft-power-hard-power-and-leadership.pdf>> (2019, May, 28). [in English].
6. Campbell, K., O'Hanlon, M. (2006). *Hard Power: The New Politics of National Security*. Publisher: Basic Books.
7. The White House (2017). *National Security Strategy of the United States*. <<http://nssarchive.us/NSSR/1990.pdf>> (2019, May, 28). [in English].
8. Chernyk, P.P., Shumka, A.V. (2008). Informatsiyno-psykholohichni operatsiyi u viynakh ta zbroynykh konfliktakh druhoi polovyny XX-pochatku XXI st. [Information and psychology operations in the war and military conflicts of XX-XXI century]. *Visnyk Natsionalnogo universytetu Lvivska Politekhniky* [Bulletin of Lviv Polytechnic National University]. <<http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/1491/1/22.pdf>> (2019, May, 28). [in Ukrainian].
9. NHHC (2019). Operation Enduring Freedom: Naval History and Heritage Command. *United States Navy*. <<https://www.history.navy.mil/content/dam/nhhc/about-us/contact/NHHC%20Guide-508.pdf>> (2019, May, 28). [in English].
10. Rybak, M., Ivanov, B. (1999). Viyna u zoni Perskoyi zatoky: zastosuvannya novykh metodiv zbroynoyi borotby ta yikh vplyv na rozvytok voyennoho mystetstva [War in the Gulf region: the use of new weapons of warfare and its influence on the development of martial arts]. *Vijsko Ukrainy* [Army of Ukraine], 1-2, 32-34. (2019, May, 28). [in Ukrainian].
11. Nye, J.S. (1990). *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power*. Basic Books. [in English].
12. Nye, J.S. (2004). *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs. [in English].
13. Makarenko Ye., Ryzhkov M., Pohorska I., Pipchenko N. (2016). *Zovnishnya ta bezpekova polityka SSHA: analitychni doslidzhennya* [Foreign and security policy of the USA: analytic studies]. Kyiv. Tsentrl vilnoyi presy. [in Ukrainian].
14. The White House (2017). *National Strategy for Counterterrorism*. <https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/counterterrorism_strategy.pdf> (2019, May, 28). [in English].
15. Kyrychenko, I.O. (2011) Chynnyk «myakoyi syly» u stratehiyakh natsionalnoyi informatsiynoyi bezpeky SSHA [Factor of soft power in the strategy of the USA national information security]. *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn* [Actual problems of international relations], 102 (I), 209-218. [in Ukrainian].
16. Nye, J. S., Armitage, R. (2007). A smarter, more secure America. Report of the CSIS Commission on Smart Power. CSIS. <<https://carnegieendowment.org/files/csissmartpowerreport.pdf>> (2019, May, 28). [in English].
17. Marks, J. (2017). Obama's Cyber Legacy: He Did (Almost) Everything Right and It Still Turned Out Wrong. *NextGov*. <<http://www.nextgov.com/cybersecurity/2017/01/obamas-cyber-legacy-he-did-almost-everything-right-and-it-still-turned-out-wrong/134612/>> (2019, May, 28). [in English].
18. Elving, R. (2014). 10 Thoughts on Obama's West Point Policy Address. *NPR*. <<https://www.npr.org/sections/itsallpolitics/2014/05/28/316847607/10-thoughts-on-obamas-west-point-policy-address>> (2019, May, 28). [in English].
19. Pfeifle, M. (2016). Ukraine Is Going to Be a Big Problem for the Next U.S. President. *Foreign Policy*. <<https://foreignpolicy.com/2016/10/07/ukraine-is-going-to-be-a-big-problem-for-the-next-u-s-president/>> (2019, May, 28). [in English].
20. Nye, J. Jr. (2018). How Sharp Power Threatens Soft Power. *Foreign Affairs*. <<https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power>> (2019, May, 28). [in English].
21. The White House (2017). *National Security Strategy of the United States of America*. <<http://nssarchive.us/wp-content/uploads/2017/12/2017.pdf>> (2019, May, 28). [in English].
22. Walters, Gr. (2018). The State Department has a secret plan to counter Russian propaganda. It may be too late. *News.Vice* <https://news.vice.com/en_ca/article/vbpd9/the-state-department-has-a-secret-plan-to-counter-russian-propaganda-it-may-be-too-late> (2019, May, 28). [in English].

23. Farmer, B., Luhn, A. (2017). Kaspersky software used by Russian state hackers to trawl for US secrets. *Telegraph*. <<https://www.telegraph.co.uk/news/2017/10/11/kaspersky-software-used-russia>> (2019, May, 28). [in English].
24. Foo, Y. Ch. (2019). Google, Facebook, Twitter fail to live up to fake news pledge. *Reuters*. <<https://www.reuters.com/article/us-eu-tech-fakenews/google-facebook-twitter-fail-to-live-up-to-fake-news-pledge-idUSKCN1QH1O5>> (2019, May, 28). [in English].
25. Makarenko, E.A. (2017). *Stratehichni komunikatsiyi u mizhnarodnykh vidnosynakh* [Strategic communications in international relations]. Kyiv. Vadex. [in Ukrainian].
26. Liptak, K., Merica, D. (2018). Trump's first year of diplomacy finds friends and foes. *CNN*. <<https://edition.cnn.com/2018/01/16/politics/donald-trump-world-leaders-list/index.html>> (2019, May, 28). [in English].

Олег Сидоренко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Україна

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ПРОЦЕСІВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ

Oleg Sidorenko

Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine

LEGAL PROVISION OF PUBLIC AUTHORITIES` INFORMATION ACTIVITIES: PECULIARITIES OF DEVELOPMENT IN MODERN UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

The article deals with the legal regulation of information activities related to the tradition of law enforcement, conditioned by the presence of specific sources of law. The benchmarks of European integration are distinguished, which require from Ukraine a high degree of conformity of legal regulation of information support to European standards. Possibilities of liberalization and increase of efficiency of legal regulation of information activity of public authorities in Ukraine are considered. The specifics of the legal regulation of information activity of public authorities in Ukraine in the context of providing answers to urgent requests of citizens is clarified. It is concluded that there is a need for clearer regulation of the responsibility level of public and private entities in the use of public information.

Keywords: legal regulation, information support, public authority, european integration, legal subjectivity, information resources.

Постановка проблеми

Дослідження правового забезпечення інформаційної діяльності в сучасному світі набуває дедалі більшої актуальності. Інформаційна політика держави має розвиватися як у напрямку обмеження негативних наслідків інформаційної революції, так і в напрямку стимулювання розвитку інформаційно-кібернетичної сфери. Обрання неадекватної стратегії правового регулювання інформаційного забезпечення публічної влади веде за собою тяжкі наслідки: від втрати конкурентноздатності на глобальній арені, до критичного відставання від параметрів діяльності недержавних акторів інформаційного середовища. У країнах із розвиненою демократією правове регулювання інформаційної діяльності пов'язане із традиціями правозастосування, зумовлене наявністю специфічних джерел права, особливостями діяльності і навичками поведінки з інформаційними продуктами та правами власності тощо. У трансформаційних державах, до яких належать і Україна, регулювання засобів інформаційного забезпечення публічної влади проходить стадію становлення. Починаючи з 2014 року, в Україні значно інтенсифікувалися процеси поширення електронної демократії, впровадження ІТ-технологій до процесів прийняття публічних владних рішень та загалом процесів управління суспільством.

Процеси євроінтеграції вимагають від України високого ступеня відповідності європейським стандартам у галузі використання інформаційних продуктів, а також вироблення алгоритму правового забезпечення інформаційної взаємодії інститутів владного управління та громадянського суспільства. Такі виклики глобального інформаційного середовища, як піратське використання інформаційних продуктів, незаконне користування особистісною інформацією, поширення неправдивих відомостей також вимагає адекватної законодавчої відповіді. Крім того, в умовах інформаційної війни від початку агресії на Сході України актуальним питанням стає модернізація правової політики України у сфері захисту ресурсів інформації публічної влади.

Аналіз публікацій. Процеси правового регулювання інформаційної діяльності публічної влади досліджувала низка вітчизняних вчених. Зокрема, С. Лопатін долучився до визначення

правового регулювання сфери інформаційних відносин та відповіді на проблемні питання у цій сфері¹, О. Кулініч аналізує цивільно-правове регулювання конфіденційної інформації², Ю. Турченко надає увагу політико-правовому регулюванню засобів масової комунікації як суб'єкта реалізації державної інформаційної політики України в сфері оборони³. Разом з тим, потребує з'ясування проблема основних напрямків інноваційних трансформацій правового регулювання інформаційного забезпечення органів публічної влади.

Метою статті є з'ясування основних напрямків перетворень вітчизняної правової політики використання інформаційних ресурсів публічної влади в умовах євроінтеграції. Завданням статті виокремлення засобів реалізації зазначеної політики в Україні.

Основний зміст

Зміна правової політики у сфері поведінки з інформацією місцевої публічної влади знаходить дедалі більш масштабне відображення в сучасному українському законодавстві. Можливості лібералізації та підвищення ефективності правового регулювання інформаційної діяльності інститутів публічної влади закладені у законодавчих актах, прийнятих на початку періоду незалежності України. Як стверджує Д. Кришталь на підставі проведеного івент- та контент-аналізів вибораних статей Кодексу України про адміністративні правопорушення, «1. Суб'єктами вчинення адміністративних правопорушень в інформаційній сфері є не тільки звичайні громадяни України, але і посадові та службові особи. 2. Кількісно де-юре превалюють адміністративні правопорушення, що посягають на встановлений порядок управління; на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення; адміністративні правопорушення в галузі торгівлі, громадського харчування, сфері послуг, в галузі фінансів і підприємницькій діяльності; на транспорті, в галузі шляхового господарства і зв'язку, а також у галузі охорони природи, використання природних ресурсів, охорони пам'яток історії та культури»⁴.

Структура інституцій, які забезпечують правове регулювання інформаційної діяльності інститутів самоврядування в Україні першочергово була встановлена на основі визначення вчинків та правопорушень у сфері інформаційної безпеки. Д. Кришталь зауважує, що «загалом вітчизняне законодавство в сфері інформаційної безпеки почало інтенсивно розвиватись на початку та особливо в середині 90-х років. Саме в цей період були прийняті концептуальні нормативно-правові акти, серед яких Закони України «Про інформацію», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про державну таємницю», «Про науково-технічну інформацію» тощо»⁵.

Базові засади регулювання інформаційної діяльності інститутів публічної влади на сучасному етапі спрямовані передусім на визначення кола суб'єктів, які мають доступ до певної інформації. Значне місце в українських нормативно-правових актах посідає також визначення відповідальності за порушення пріоритетності доступу до службової інформації. Зокрема, Д. Кришталь відзначає, що «у Законі України «Про інформацію» закріплено правові основи одержання, використання, поширення та зберігання інформації, визначено коло учасників інформаційних відносин, врегульовано режими доступу до інформації, її джерела, види, напрями і способи державної інформаційної політики тощо»⁶.

Збільшення кількості різновидів інформації та інформаційної діяльності інститутів публічної влади в Україні не залишалося поза увагою законодавців. Однак, стрімкий розвиток інформаційної сфери та комунікаційних технологій вимагає на сучасному етапі перегляду правових механізмів

¹ Лопатін, С. І. (2011). Сфера інформаційних відносин: правове регулювання, проблемні питання. *Юридична наука і практика*, 2, 35-41.

² Кулініч, О. О. (2005). Цивільно-правове регулювання конфіденційної інформації. *Актуальні проблеми держави і права*, 25, 257-260.

³ Турченко, Ю. В. (2013). Засоби масової комунікації як суб'єкт реалізації державної інформаційної політики України в сфері оборони: політико-правове регулювання. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*, 43, 113-119.

⁴ Кришталь, Д. О. (2008). Основи адміністративно-правового регулювання інформаційної безпеки України в контексті боротьби з організованою злочинністю. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*, 19, 264-272.

⁵ Там само.

⁶ Кришталь, Д. О. (2008). Основи адміністративно-правового регулювання інформаційної безпеки України в контексті боротьби з організованою злочинністю. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*, 19, 264-272.

корекції поведінки посадових осіб та інститутів публічної влади. На думку К. Шурупової, «основною метою імплементації в українське законодавство цього нового поняття є необхідність охоплення різноманітної інфо-рмації, що є у всіх без винятку органів пуб-лічної влади України, а також суспільно ва-жливої інформації, котра є в інших осіб»¹.

Репрезентативна спрямованість інформаційної діяльності інститутів публічної влади в Україні з початку інформаційно-комунікаційної доби спрямована на створення мережі інформування громадян. Наступним етапом є впровадження інтерактивних технологій інформування та інформаційної взаємодії. Це вимагає до впровадження інновацій щодо відповідальності у контексті забезпечення ефективності інформаційної діяльності. Згідно з позицією К. Шурупової, «поширення інформації через офіційний веб-сайт органу публічної влади– це найпростіший та найдоступніший спосіб забезпечення доступу до публічної інформації. Самостійне оприлюднення інформації про діяльність органу виконавчої влади й органу місцевого самоврядування має ряд переваг, дає змогу зекономити ресурси гро-мадян, неурядових організацій, інших заці-кавлених учасників, кошти державного та місцевого бюджету»².

Особливим об'єктом правового регулювання інформаційної діяльності інститутів публічної влади слід вважати надання відповідей на термінові запити громадян. Особливо актуальним це питання стало внаслідок збройного протистояння на Сході України. Це визначає підвищення вимог до оперативності діяльності інститутів публічної влади. Важко не погодитися з К. Шуруповою, яка зауважує, що «для подання запиту на інформацію потрібні затрати ресурсів з боку запитувача (на складання запиту – часу та консультування, витрат ресурсів на друк і подання, потенційно– поштові витрати), витрати людських ресурсів від органу публічної влади щодо підготовки відповіді, витрат із бюджету на друк та надсилання»³.

Зростання вимог до технологічного та ресурсного забезпечення інформаційної діяльності публічної влади визначає необхідність ухвалення таких нормативно-правових актів, які виходять за межі суто інформаційної сфери та вимагають звернення до змін бюджетної політики, розбудови державності та демократичного суспільства в Україні. Успіхи України у цих процесах підтверджується порівнянням з іншими державами. Як демонструє Н. Тимошенко, «за результатами міжнародного рейтингу, який проводили у співпраці іспанська Access Info Europe та канадський Centre for Law and Democracy, Закон України «Про доступ до публічної інформації» посів дев'яту позицію серед 86 країн, випередивши такі країни, як США, Канада та Німеччина»⁴.

Формування більш активної позиції у забезпеченні прав громадян в інформаційній сфері вимагає внесення до нормативно-правової бази інновацій щодо підвищення відповідальності посадових осіб органів місцевого самоврядування. Об'єктивним параметром діяльності за результатами інформування громадян є їх доступ до певних відомостей. Це, серед іншого, вимагає підвищення інституційної спроможності та правової культури інститутів публічної влади. Як наголошує Н. Тимошенко, «з метою належного виконання своїх обов'язків та забезпечення безперешкодного доступу до публічної інформації кожен орган публічної влади повинен мати добре налагоджений механізм, розглядати який автором запропоновано саме з правових засад»⁵.

Процеси децентралізації в Україні після 2014 року також відкрили можливості автономного забезпечення інформаційної діяльності інститутів місцевої публічної влади засобами правового регулювання. Н. Тимошенко «кожен орган місцевого самоврядування має затвердити у своєму положенні порядок надання та оприлюднення інформації, а також максимально спрощену процедуру подання запиту та отримання інформації»⁶.

Потреба у правовому переформулюванні переліку різновидів державної інформації зумовлена насамперед кількістю каналів інформації, та зростанням кількості суб'єктів її використання. Існуюче

¹ Шурупова, К. В. (2013). Правове регулювання порядку доступу до інформації. *Держава та регіони. Серія: Право*, 1, 56.

² Там само.

³ Там само, 57.

⁴ Тимошенко, Н. (2013) Ресурсне забезпечення доступу до публічної інформації в органах місцевого самоврядування України: нормативно-правове регулювання. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*, 12. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/tppd_2013_12_21>. (2019, вересень, 10).

⁵ Там само.

⁶ Там само.

тлумачення видів інформації та перелік каналів комунікації ґрунтується на уявленнях, які мали місце на початку 1990-х років ХХ століття. Наприклад потребує правового перевизначення аудіовізуальна інформація, програмні продукти, особистісні дані та інші види інформації, які з'явилися останнього десятиліття. Відповідної корекції потребує поняття доступу до нових різновидів інформації. Згідно з офіційними повідомленнями Міністерства юстиції України, «відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» публічна інформація – це відображена та задокументована будь-якими засобами та на будь-яких носіях інформація, що була отримана або створена в процесі виконання суб'єктами владних повноважень своїх обов'язків, передбачених чинним законодавством, або яка знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом»¹.

Перетворення інформаційної діяльності публічної влади в Україні вимагає уваги до акцентів у правовому регулюванні та наданні уваги відкритості публічних даних. Якщо раніше робився наголос на захисті та режимі зберігання інформації, то на сучасному етапі важливим є створення умов для доступу та оперування нею. Згідно з Законом України «Про доступ до публічної інформації», «не може бути обмежено доступ до інформації про розпорядження бюджетними коштами, володіння, користування чи розпорядження державним, комунальним майном, у тому числі до копій відповідних документів, умови отримання цих коштів чи майна, прізвища, імена, по батькові фізичних осіб та найменування юридичних осіб, які отримали ці кошти або майно. При дотриманні вимог, передбачених частиною другою цієї статті, зазначене положення не поширюється на випадки, коли оприлюднення або надання такої інформації може завдати шкоди інтересам національної безпеки, оборони, розслідуванню чи запобіганню злочину»².

Проблема відповідальності інститутів публічної влади за інформаційну діяльність пов'язана не лише з ефективністю функціонування певних інститутів управління, але й з політичним змістом цієї діяльності. Питання відповідальності посадових осіб або певних організацій у правовому регулюванні не може бути співвимірним із забезпеченням ініціативності та автономії місцевих громад в інформаційній сфері. Згідно з Законом України «Про доступ до публічної інформації», «посадові та службові особи не підлягають юридичній відповідальності, незважаючи на порушення своїх обов'язків, за розголошення інформації про правопорушення або відомостей, що стосуються серйозної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, докільно, якщо особа при цьому керувалася добрими намірами та мала обґрунтоване переконання, що інформація є достовірною, а також містить докази правопорушення або стосується істотної загрози здоров'ю чи безпеці громадян, докільно»³.

Вітчизняна практика правового регулювання інформаційної діяльності інститутів публічної влади у значній мірі спирається на перелік суб'єктів користування інформацією. При цьому в сучасному світі зростає значення екстериторіальності суб'єктів-користувачів та підвищуються вимоги щодо віддаленого доступу до інформації. Натомість в Україні до цього часу загалом панує, так би мовити, «внутрішня» орієнтація щодо суб'єктів правовідносин в інформаційній діяльності. Згідно з Законом України «Про доступ до публічної інформації» «Суб'єктами відносин у сфері доступу до публічної інформації є: 1) запитувачі інформації – фізичні, юридичні особи, об'єднання громадян без статусу юридичної особи, крім суб'єктів владних повноважень; 2) розпорядники інформації – суб'єкти, визначені у статті 13 цього Закону; 3) структурний підрозділ або відповідальна особа з питань доступу до публічної інформації розпорядників інформації»⁴.

Україна як держава, що перебуває на шляху європейської інтеграції, у своїх зусиллях щодо модернізації правового регулювання інформаційної діяльності має орієнтуватися на європейські директиви. Вони проходять оновлення приблизно раз на 10 років. Крім того, оновлення правової бази може бути зумовлене технологічними інноваціями передавання інформації та користування нею. Згідно з даними Європейської Ради про законодавче регулювання відкритих даних та використання інформації громадського сектору, «директива про відкриті дані і повторне

¹ Міністерство юстиції України (2019). *Доступ до публічної інформації* <https://minjust.gov.ua/publ_info#00>. (2019, вересень, 10).

² *Закон про доступ до публічної інформації, 32, 2011* (Верховна Рада України). *Пенсійний фонд України* <<https://www.pfu.gov.ua/lg/836-zakon-ukrayiny-pro-dostup-do-publichnoyi-informatsiyi/>>. (2019, вересень, 10).

³ Там само.

⁴ Там само.

використанні інформації державного сектора, також відома як «Директива про відкриті дані» (Директива (ЄС) 2019/1024), набула чинності 16 липня 2019 року. Вона замінює Директиву про інформацію державного сектора, також відому як «Директива PSI» (Директива 2003/98 / ЄС), яка датована 2003 роком і була згодом змінена Директивою 2013/37 / EU»¹.

Формування спільного інформаційного поля у сфері інформаційного забезпечення діяльності публічної влади вимагає від країн-членів ЄС, а також від країн-сусідів, більшої відкритості та стандартизації інформації. Вона має бути більш повною щодо діяльності в рамках спільного ринку, а також підвищення інтенсивності транскордонної співпраці. Як свідчать відомості Європейської Ради про законодавче регулювання відкритих даних та використання інформації громадського сектору, «процес перегляду, який призвів до прийняття «Директиви про відкриті дані», було розпочато в 2017 році, коли Європейська комісія відкрила публічну онлайн-консультацію щодо перегляду Директиви 2013/37 / EU, виконуючи зобов'язання по періодичному перегляду, запропоноване Директивою. Грунтуючись на результатах консультацій, разом з оцінкою Директиви і оцінкою впливу, пропозиції про перегляд Директиви було прийнято Європейською комісією 25 квітня 2018. 22 січня 2019 року, учасники переговорів від Європейського парламенту, Рада ЄС та Єврокомісії досягли угоди про перегляд, запропонований Єврокомісією. Після прийняття в червні 2019 року, Директива була перейменована на «Директиву про відкриті дані й інформації в державному секторі», що дозволить використовувати дані державного сектора і дані, які фінансуються державою, для повторного використання»².

У контексті взаємодії з європейським правовим полем українське законодавство потребує корекції у напрямку спільного розуміння економічної інформації та державної таємниці. Забезпечення високого рівня відкритості та репрезентативності вимагає правових норм щодо перекладу значущої інформації на іноземні мови. Актуальним є нормативне встановлення процедур зіставлення національних та міжнародних норм щодо тлумачення тих чи інших правових понять у сфері інформації у різних країнах. Офіційний сайт Європейської Ради наголошує, що «Директива PSI» спрямована на вирішення економічних аспектів повторного використання інформації, а не на доступ до інформації громадян. Вона закликає держави-члени надавати якомога більше інформації для повторного використання. У ньому розглядаються матеріали, якими володіють органи державного сектора в державах-членах на національному, регіональному та місцевому рівнях. Також директива стосується міністерств, державних установ та муніципалітетів, а також організацій, які фінансуються головним чином під контролем або під контролем державних органів (наприклад, метеорологічні установи)³.

Таким чином, напрямки модернізації правової політики в Україні у сфері інформаційної діяльності інститутів публічної влади вимагають оновлення і вдосконалення з урахуванням інформаційно-комунікаційних процесів та тенденцій європейської інтеграції. Успіх в удосконаленні правового регулювання інформаційної діяльності інститутів публічної влади вимагає активної участі як громадянського суспільства, так і окремих територіальних громад. Лише за цієї умови з'являється можливість багатосторонньої корекції процедур та механізмів інформаційної діяльності інститутів публічної влади.

Висновки

Таким чином, правова політика України у сфері захисту публічних інформаційних ресурсів вимагає істотного вдосконалення. Основними напрямками діяльності є розробка законодавства щодо поведінки посадових осіб державних органів влади в інформаційному полі. Також потребують правового регулювання режими публічного висвітлення внутрішньоорганізаційної діяльності інститутів публічної влади. Згідно з вимогами євроінтеграції потребують розмежування повноваження суб'єктів використання інформаційних ресурсів публічної влади в Україні.

На тлі процесів демократизації правової політики, які тривають з 2014 року, основним завданням є прискорення розгляду зміни у законодавчих актах, які були прийняті у період незалежності України починаючи з 1991 року. Зокрема, йдеться про уточнення правосуб'єктності інститутів публічної влади загальнодержавного і місцевого рівня. Потребує більш чіткої

¹ European Commission (2019). *European legislation on open data and the re-use of public sector information*.

<<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/european-legislation-reuse-public-sector-information>> (2019, вересень, 10).

² Там само.

³ Там само.

регламентації рівень відповідальності державних та приватних суб'єктів використання державної інформації. Особливої уваги вимагає правова політика у сфері діяльності засобів масової інформації, насамперед стосовно електронних ЗМІ. Український досвід показав, що позиція окремих мас-медіа нерідко не відповідає правовим основам захисту національної державності, безпеки українського суспільства та добробуту його громадян. В інтересах відповідності орієнтирам євроінтеграції вимагають подальшої синхронізації акти, які стосуються практичної співпраці з країнами ЄС. Особливої уваги вимагають впровадження принципів дієвості правового забезпечення інформаційної діяльності публічної влади. Нагальним для сучасної України є цілеспрямоване просування правових інновацій до порядку денного законодавчих органів влади та центрів прийняття рішень. Перспективою подальшого розвитку теми, порушено в даній статті, є подальший аналіз зарубіжного досвіду правового регулювання інформаційного забезпечення діяльності публічної влади.

References:

1. Dashkovska, A. V. (2005). Pravove rehuliuвання uchasti zasobiv masovoi informatsii u vyborchomu protsesi v Ukraini [Legal regulation of media participation in the election process in Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Actual problems of the state and law], 25, 180-182. [In Ukrainian].
2. Ministry of Justice of Ukraine (2019). Dostup do publichnoi informatsii [Access to Public Information]. <https://minjust.gov.ua/publ_info#00>. (2019, September, 10). [In Ukrainian].
3. *Zakon pro dostup do publichnoyi informatsiyi, 2011* (Verkhovna Rada Ukrayiny) [Law on Access to Public Information, 32, 2011 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Pensynnyy fond Ukrayiny* [Pension Fund of Ukraine]. <<https://www.pfu.gov.ua/lg/836-zakon-ukrayiny-pro-dostup-do-publichnoyi-informatsiyi/>>. (2019, September, 10). [In Ukrainian].
4. Kormych, B. (2013). Konstytutsiino-pravove rehuliuвання informatsiynykh vidnosyn. [The constitutional and legal regulation of information relations]. *Yurydychnyi visnyk* [Legal Bulletin], 3, 46-51. [In Ukrainian].
5. Kryshchal, D. O. (2008). Osnovy administratyvno-pravovoho rehuliuвання informatsiinoi bezpeky Ukrainy v konteksti borotby z orhanizovanoi zlochynnistiu. [Fundamentals of administrative and legal regulation of information security of Ukraine in the context of the fight against organized crime]. *Borotba z orhanizovanoi zlochynnistiu i koruptsiiei (teoriia i praktyka)* [Combating Organized Crime and Corruption (Theory and Practice)], 19, 264-272. [In Ukrainian].
6. Kulinich, O. O. (2005). Tsyvilno-pravove rehuliuвання konfidentsiinoi informatsii. [Civil law regulation of confidential information]. *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Actual problems of the state and law], 25, 257-260. [In Ukrainian].
7. Lopatin, S. I. (2011). Sfera informatsiynykh vidnosyn: pravove rehuliuвання, problemni pytannia. [The sphere of information relations: legal regulation, problematic issues]. *Yurydychna nauka i praktyka* [Legal science and practice], 2, 35-41. [In Ukrainian].
8. Tymoshenko, N. (2013). Resursne zabezpechennia dostupu do publichnoi informatsii v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia Ukrainy: normatyvno-pravove rehuliuвання. [Resource Enforcement of Access to Public Information in Local Self-Government Bodies of Ukraine: Legal Regulation]. *Teoretychni ta prykladni pytannia derzhavotvorennya* [Theoretical and applied issues of state formation], 12. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/tppd_2013_12_21>. (2019, September, 10). [In Ukrainian].
9. Turchenko, Yu. V. (2013). Zasoby masovoi komunikatsii yak subiekt realizatsii derzhavnoi informatsiinoi polityky Ukrainy v sferi oborony: polityko-pravove rehuliuвання. [Mass media as a subject of implementation of the state information policy of Ukraine in the sphere of defense: political and legal regulation] *Zbirnyk naukovykh prats Viiskovoho instytutu Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka* [Proceedings of the Military Institute of Taras Shevchenko National University of Kyiv], 43, 113-119. [In Ukrainian].
10. Shurupova, K. V. (2013). Pravove rehuliuвання poriadku dostupu do informatsii. [Legal regulation of the order of access to information]. *Derzhava ta rehiony. Seriya : Pravo* [State and regions. Series: Law], 1, 55-58. [In Ukrainian].
11. European Commission (2019). *European legislation on open data and the re-use of public sector information*. <<https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/european-legislation-reuse-public-sector-information>>. (2019, September, 10). [In English].

Володимир Овсяник

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України*

КОМУНІКАЦІЇ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ГРОМАДСЬКІСТЮ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ ПРИРОДНОГО ХАРАКТЕРУ

Volodymyr Ovsianyk

*Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration, the National Academy of Public
Administration under the President of Ukraine*

LOCAL SELF-GOVERNMENT COMMUNICATIONS WITH THE PUBLIC IN THE CONDITIONS OF AN EMERGENCY SITUATIONS OF NATURAL DISASTER

The study of crisis communications of public authorities in the context of a natural disaster at the present stage is of particular importance due to a number of objective reasons. First, there is a changing climate, global warming and, as a result, the number of natural disasters in the world, and in Ukraine, is increasing. Secondly, the modern information space has created the conditions under which vulnerable groups of the public are much more likely to provoke political crises. Third, new communications technologies have made the information space accessible to the average citizen: events that would have gone unnoticed decades ago are now evident to all. 24-hour news networks, user-generated content for journalism, make it impossible to hide a negative event or artificially reduce the magnitude of a real disaster.

Keywords: crisis communications, emergency, public administration, civil defense, local government, natural disasters.

Кризова комунікація як область наукового пізнання бере початок в роботах з кризового менеджменту. У свою чергу, проблематика кризового менеджменту отримала розвиток завдяки широкому інтересу до дослідження питань управління надзвичайними ситуаціями та стихійними лихами. Незважаючи на те що наступні теоретичні розробки західних дослідників Д. Белла та Й. Крісмолла в даній області були сфокусовані на механізмах державного регулювання сфери економіки, паралельно з'являлися наукові роботи С. Фінка, С. Бута, К. Мейерса і Дж. Холуша присвячені безпосередньо менеджменту організаційних криз, І. Ансофф, П. Коннор, Л. Лейк, Д. Уорікі вивчали питання теорії і практики управління.

Цілком закономірно, що в роботах, так чи інакше стосуються проблематики менеджменту, увагу дослідників А. Маркуса й Р. Гудмена було зосереджено безпосередньо на управлінні в ситуаціях кризи, комунікації же відводилася другорядна роль в цьому процесі. У рамках вивчення зв'язків з громадськістю та теорії комунікації, має місце зворотна ситуація: кризову комунікацію К. Хіріт розглядав як самостійну галузь знань.

Незважаючи на досить потужний корпус зарубіжних досліджень, значна частина робіт присвячена виключно організаційним кризам. Серед класичних авторів відзначимо Т. Кумбса, Р. Хіта, С. Фінка, Ш. Холладей, У. Бенуа, Д. Стерджес, К. Фірн-Бенкс. Кризовим комунікаціям органів державної влади в академічному середовищі приділяється порівняно менше уваги. Серед авторів, що займаються розробкою даної проблематики, зазначимо Р. Улмер, Т. Селлнау, М. Сіджера. У розробку теорії кризових комунікації в умовах природного катастрофи внесли вклад такі дослідники, як Е. Карантеллі, М. Базерман, М. Уоткінс. Роботи, що зачіпають аспекти комунікації органів державної влади в умовах природної катастрофи позбавлені комплексності та самостійних теоретичних підстав. Як правило, при вивченні кризової реакції владних структур

дослідники фокусуються на окремих кейсах, що формує фрагментарний характер знання. тут, наприклад, відзначимо таких авторів: Р. Літлфілд, А. Куїнн, Р.Коуен, Дж. Стромбек і Л. Норд.

На сучасному етапі суспільного розвитку держава змушена протистояти новим загрозам і викликам, модернізувати інструменти здійснення своїх фундаментальних функцій, що гарантують підтримку безпеки і громадського порядку. Криза була досліджена вченими в області кризових комунікацій з різних методологічних, теоретичних, багаторівневих і структурних позицій. Незважаючи на то, що криза може приймати різні форми, дослідники, як правило, фокусувалися на організаційному або політичному контексті. В протизагу цього природні катастрофи і кризи, такі як лісові пожежі, урагани, землетрусу, торнадо, повені систематично отримували менше уваги. Такі події традиційно описуються як великі територіальні або географічні події, викликані переважно природними процесами, які серйозно впливають на суспільство або його елементи. Сьогодні в інформаційному суспільстві змінюється як природа катастроф будь-якого типу, так і характер їх функціонування в медіапросторі, способи їх подання до ЗМІ. На думку сучасних дослідників, катастрофи стають не просто об'єктом для повідомлень, але також вони конструюються за допомогою комунікаційних потоків і медіадискурс, іншими словами, стають медіатизованими. Висвітлюючи катастрофу, як інформаційний привід, паралельно ЗМІ формують контекст соціальних відносин, обумовлюючи політичну владу і проекти для змін, і об'єднуючи їх з культурним значенням¹.

Глобальні кризи і катастрофи, такі як зміна клімату, небезпечні пандемії, обвали фінансових ринків, світова нестача їжі, води та енергоресурсів, наприклад, не обмежені територіально, а також часто не піддаються сприйняттю як розрізнені події національного масштабу, переривають без попередження звичний уклад життя, встановлені норми і соціальний порядок. В їх комплексному взаємопроникненні і з їх негативними побічними ефектами по всьому світу, вони можуть стосуватися всіх і кожного². Катастрофи серйозно залежать від медіа і обумовлюються ними, це справедливо у відношенні як ранніх сповіщень, визначення і розпізнавання соціальних проблем, так і стратегічних мобілізаційних стратегій³.

Діяльність медіа в контексті висвітлення катастроф і криз, як показує аналіз літератури, можна охарактеризувати за допомогою шести аналітично виділених критеріїв, кожен з яких зараз надає вплив на сферу катастроф.

По-перше, завдяки глобалізації інформаційного простору, обумовленого появою геостационарних супутників і інтернету, з'явилася можливість передавати інформацію та зображення одночасно широким пластів аудиторії.

По-друге, технічно можливою стала трансляція зображень, мови і тексту в режимі реального часу. Це підриває традиційні практики інформаційного менеджменту.

По-третє, збільшується ступінь насичення людського суспільства універсалізуватися засобами комунікації, таких як мобільні телефони, сприяє встановленню нормативних очікувань від доступу до комунікації, доступності і готовності використовувати їх в ситуаціях катастроф.

По-четверте, ці універсалізуватися доступні всім технології також розширюються з комунікаційної точки зору і тепер об'єднують тих, хто вижив так само, як працівників, що займаються наданням допомоги, і тих, хто відповідальний за запобігання катастроф або нівелювання їх наслідків, трансформуючи сферу комунікацій.

По-п'яте, збільшується доступність інтерактивних комунікацій поряд з односторонніми за допомогою «нових» і «традиційних» медіа полегшують передачу інформації на відстані точно так же, як і всередині національних кордонів. Все це значно спрощує спостереження за акторами кризи або катастрофи, що реалізовується суб'єктами громадянського суспільства та широкою громадськістю. Це не дає можливості органам влади утримати катастрофу поза увагою громадськості і поза «політичного обговорення», як це було в минулому.

¹ Cottle, S. (2014). Rethinking media and disasters in a global age: What's changed and why it matters. *Media, War & Conflict*, 7 (1). <<http://mwc.sagepub.com/content/7/1/3.full.pdf>> (2019, вересень, 07).

² Cottle, S. (2011). Taking global crises in the news seriously: Notes from the dark side of globalization. *Global Media and Communication*, 7 (2), 77-95.

³ Cottle, S. (2009). Global crises in the news: Staging new wars, disasters and climate change. *International Journal of Communication*, 3, 494-516.

По-шосте, сучасні ЗМІ також створюють безпрецедентні можливості для аудиторії не тільки читати і чути про катастрофах, але що дуже важливо, бачити катастрофи, які іноді розгортаються на екранах телевізорів і гаджетів в режимі реального часу.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що великі катастрофи сьогодні стають глобальними медіа подіями. Даян і Кац¹ описують такі події як екстраординарні історичні ситуації, сплановані за рамками медіа і транслуються по телебаченню в режимі реального часу, які примиряють і інтегрують розрізнених членів суспільства, висуваючи на перший план специфічний набір цінностей. Хоча більшість авторів, які пишуть про медіаподії, уникають спрощених визначень даного поняття, зазвичай мається на увазі, що справжні медіаподії представляються інтегруючими, в той час як такі явища, як війни, тероризм і катастрофи вважаються подіями, травматичними і розривають соціальні зв'язки. Такі події зачіпають звичайних громадян, не тільки представників влади або еліти; вони можуть сприяти трансформації суспільства і володіти потенціалом до розпалювання соціального конфлікту².

З огляду на вищесказане, ми можемо розглядати катастрофи взагалі і природні катастрофи зокрема в новому статусі. Так як сьогодні жодна катастрофа не може бути не медіатизованою, ми припускаємо, що природна катастрофа, так само, як і криза, володіє перцептивної природою.

Якщо широка громадськість не знає про катастрофу, про ризик, пов'язаний з нею, і її негативні наслідки, то в комунікативному плані катастрофи фактично не існує, навіть якщо вона завдає істотної шкоди місцевим співтовариствам.

Як правило, безпосередньо медіа виступають в якості посередника між кризовою ситуацією і громадськістю. Відповідно до теорії «встановлення порядку дня», розробленої М. Маккомбсом і Д. Шоу, ЗМІ, реалізуючи функцію медіатора, артикують власні інтереси і пріоритети, внаслідок чого формують сприйняття аудиторії щодо того, що є найбільш важливим на сьогоднішній день. Ефект «встановлення порядку денного» в кризових ситуаціях знаходить втілення виключно в тих випадках, коли подія не знаходиться в межах безпосереднього досвіду: тобто, якщо аудиторія не була очевидцем катастрофи, то де-факто зможе отримати інформацію про аварію лише через медіа³. Такім чином, ми вважаємо правомірним запропонувати авторське ухвалу природної катастрофи в контексті інформаційного суспільства шляхом синтезу існуючих визначень і тези про медіатизації стихійних лих.

Природні катастрофи можуть стати кризами для уряду. Відомі випадки, наприклад ураган «Катріна» в США, коли внаслідок поганого менеджменту і комунікації під час природних катастроф цілий ряд державних установ створював для себе кризи. Криза розвивався в силу того, що стейкхолдери оцінювали якість державного управління в умовах катастрофи як незадовільний. Таким чином, ключовим моментом в трансформації NDT-комунікації (аббревіатура від англ. natural disaster – надзвичайна ситуація природного характеру) в кризову ми вважаємо появу в публічному просторі критики і звинувачень владних структур з боку представників опозиції, будь-яких інших зацікавлених осіб і самих медіа. Незважаючи на наведене вище відмінність двох сфер, спільного між ними досить, наприклад, первинна реакція, що концентрується на громадській безпеці. І в тій, і в іншій сфері початковий відповідь на кризу має на увазі поширення інструкцій і адаптують інформації.

Розглянемо особливості NDT- і кризових комунікацій в різних фазах кризи. Особливе значення в менеджменті довгоназріваних екологічних криз і природних катастроф грає фаза докризи. У цій фазі поширюються повідомлення, що стосуються коригувальних ситуацій дій і активізують системи реакції, створені для захисту суспільства. Мейсі і Ларсен відзначають, що фаза «докризи» надає можливість для менеджменту проблем, і розумно припустити, що процес по ліквідації невизначеності далі викличе потребу в інформації в міру розвитку фази докризи в сторону гострої фази.

Стосовно сфери природних катастроф в фазі докризи комунікації включають в себе інформування про можливі ризики, в тому числі попередження стейкхолдерів про наявність

¹ Dayan, D., Katz, E. (1992). *Media events: The live broadcasting of history*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 156-158.

² Jimenez-Martinez, C. (2014). Disasters as Media Events: The Rescue of the Chilean Miners on National and Global Television. *International Journal of Communication*, 8, 1807-1830.

³ Брайант, Дж., Томпсон, С. (2004). Основи впливу ЗМІ. *Yanko.Lib* <http://yanko.lib.ru/books/smi/osnovu_vozdeystviya_smi.pdf> (2019, вересень, 07).

потенційної небезпеки і тих діях, які вони повинні зробити, щоб максимально себе убезпечити. На даному етапі кризові комунікації також мають на увазі публікацію офіційних звітів про заходи щодо виявлення, нейтралізації або зниження потенційних загроз, роботі з різними організаціями з метою запобігання розвитку ситуації в кризу.

Всесвітня Організація Охорони Здоров'я (ВООЗ) пропонує критерії для ефективної підготовки до надзвичайної ситуації природного характеру на основі досвіду цунамі на Балі:

- комунікація з підготовки до катастрофи повинна регулярно оновлюватися для установ з надання допомоги;
- фонди надзвичайного фінансування повинні бути організовані і готові до майбутніх можливим катастрофам;
- системи спостереження повинні бути контрольованими і безперервно оновлюватися;
- попереджувальні повідомлення, також як і повідомлення, спрямовані на захист стейкхолдерів, повинні бути розроблені в процесі навчання, повинні бути строго контрольованими і доведеними до відома.

Швидкоплинність фази докризи значно ускладнює процес комунікації органів державної влади і суспільства. Природна катастрофа за своєю суттю – небезпечна ситуація, відсутність часу на розпізнавання попереджувальних сигналів кризи і здійснення превентивних заходів піддає стейкхолдерів додатковому ризику. У такій ситуації кількість жертв і розмір матеріальних збитків може бути значно вище, ніж в умовах довгоназріваючої катастрофи. Така особливість створює додаткові ризики для репутації влади.

Злагоджена координація дій різних відомств є одним з найважливіших критеріїв ефективності кризових комунікацій будь-якої організації, так само як і органів державної влади. Це досягається шляхом створення структури, в якій максимально спрощено процес прийняття рішень, існує якісний моніторинг сигналів навколишнього середовища, збудовані надійні відносини з представниками медіа, що дозволяють реалізовувати комплексні зовнішні комунікації. Якщо така структура сформована, то органи державної влади різного рівня отримують можливість здійснення ключового принципу ефективних комунікацій: «одна організація – один голос».

На другому етапі – подолання кризи – найбільш серйозної шкоди легітимності влади може завдати занадто тривалий збір даних і самоусунення від контактів з пресою. Дослідники відзначають важливу роль, яку відіграють спікери від органів державної влади в фазі безпосередньої кризової реакції. Фінк призводить характеристики, якими повинен володіти спікер: заслуговувати довіри; бути переконливим і зрозумілим (здатним виражатися простими, декларативними пропозиціями, пояснювати складні явища і терміни зрозумілою мовою); співчутливий; привабливий; добре обізнаний; емоційно стабільний. (Особливо по відношенню до ворожих або агресивних представників медіа)¹. Дж. Джордан Мейер багато в чому поділяє параметри Фінка для кризового лідера/спікера. На її думку, довіра до спікера стоїть на чолі кута. Далі впливає необхідність чесної і швидкої комунікації, прихильність до традиційних цінностей організації, демонстрація співчуття тим, кого торкнулася криза².

Крім класичних рекомендацій, прийнятих для докризової фази і посткризи, дослідники розглядають технології, що стосуються виключно фази реакції на кризу.

По-перше, особливо підкреслюється важливість початку процесу комунікації відразу ж після того, як відбулася криза, і постійного його підтримки, навіть в ситуаціях відсутності необхідної інформації.

По-друге, навмисне підвищення рівня неоднозначності кризи, з метою введення громадськості в оману або відволікання її уваги від кризи, вважається недоречним.

По-третє, особливо наголошується готовність відстоювати свою інтерпретацію фактів кризи.

По-четверте, дослідники наполягають на обґрунтуванні атрибуції відповідальності за кризу, так як це відповідає міжнародним етичним принципам. Також вони вважають за доцільне уникати певних і однозначних відповідей на питання людей і ЗМІ до тих пір, поки не буде доступна необхідна інформація в достатньому обсязі. І нарешті, наголошується значущість обережності

¹ Fink, S. (2013). *Crisis communications. The Definitive guide to managing the message*. Chicago: McGraw-Hill Education, 62-63.

² Jordan-Meier, J. (2016). *The four stages of highly effective crisis management. How to manage the Media in the Digital Age*, 81-87.

в процесі розради і переконання стейкхолдерів в тому, який вплив матиме на них криза. Тут в заявах органів державної влади можуть бути включені компоненти самоефективності. Представникам влади важливо розглядати учасників подій, включаючи ЗМІ, в якості партнерів, точно так само як і вибудовувати міцні позитивні відносини з безпосередніми і опосередкованими учасниками подій¹.

Отже, в сучасних умовах ЗМІ виконують ролі, які в цілому зводяться до надання актуальної та релевантної інформації, забезпечення плюралізму думок, контролю за владними структурами та сприянню встановлення нового порядку або впровадження принципів нової держави. Як тільки природна катастрофа потрапляє в поле зору медіа, тобто стає медійною, вони отримують можливість висувати власні альтернативні версії події, надавати майданчик для артикуляції думок представників опозиції і критики влади. Таким чином, владні структури виявляються в ситуації коли необхідно реагувати на альтернативні версії і критику з боку ЗМІ, що функціонують в публічному просторі. Саме некомпетентна кризова реакція владних структур підриває їх легітимність.

References:

1. Cottle, S. (2014). Rethinking media and disasters in a global age: What's changed and why it matters. *Media, War & Conflict*, 7 (1). [in English].
2. Cottle, S. (2011). Taking global crises in the news seriously: Notes from the dark side of globalization. *Global Media and Communication*, 7(2), 77-95. [in English].
3. Cottle, S. (2009). Global crises in the news: Staging new wars, disasters and climate change. *International Journal of Communication*, 3, 494-516. [in English].
4. Dayan, D., Katz, E. (1992). *Media events: The live broadcasting of history*. Cambridge, MA: Harvard University Press. [in English].
5. Jimenez-Martinez, C. (2014). Disasters as Media Events: The Rescue of the Chilean Miners on National and Global Television. *International Journal of Communication*, 8, 1807-1830. [in English].
6. Bryant, J., Thompson, S. (2004). *Osnovy vplyvu ZMI* [Basics of media influence] <http://yanko.lib.ru/books/smi/osnovu_vozdeystviya_smi.pdf> (2019, September, 07). [in Ukrainian].
7. Fink, S. (2013). *Crisis communications. The Definitive guide to managing the message*. Chicago: McGraw-Hill Education. [in English].
8. Jordan-Meier, J. (2016). *The four stages of highly effective crisis management. How to manage the Media in the Digital Age*. Boca Roton: Taylor & Francis Group. [in English].
9. Ulmer, R., Sellnau, T., Sidzher, M. (2011). *Effektivnaya krizisnaya kommunikatsiya: ot krizisa k vozmozhnosti* [Effective crisis communication: from crisis to opportunity]. Kharkiv: Naumenko A.A. [in Russian].

¹ Улмер, Р., Селлнау, Т., Сиджер, М. (2011). *Эффективная кризисная коммуникация: от кризиса к возможности*. Харьков: Науменко А.А., 178-189.

PROBLEMS OF NATIONAL PUBLIC AND PRIVATE LAW

Анна Титко, к. ю. н.

Національна академія внутрішніх справ, Україна

ПОДАННЯ ЗАВІДОМО НЕДОСТОВІРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ПОРУШЕННЯ ВИМОГ ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ

Anna Tytko, PhD in Law

National Academy of Internal Affairs, Ukraine

SUBMISSION OF DELIBERATELY FALSE INFORMATION THROUGH THE PRISM OF VIOLATION OF FINANCIAL CONTROL REQUIREMENTS

The article attempts to consider the legal conflicts of declaring false information through the prism of articles 172-6 of the Code of Administrative Offenses (hereinafter – CAO) and 366-1 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – CC), identify gaps in the interpretation of «false information». The author analyzes the doctrinal approach to the definition of «false information» and formulates own vision of that definition. Analyzed a number of court decisions on declaring false information in the context of interpretation of information in the light of the rules dispositions of articles 172-6 CAO and 366-1 of the CC of Ukraine on the basis of which made own conclusions on the need for amendments to the criminal and administrative law.

Keywords: false information, declaration, logical and arithmetic control, complete verification.

Постановка проблеми. В контексті виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму Україна виконала ряд вимог, зокрема 1) створила антикорупційні органи – Національне антикорупційне бюро України (далі – НАБУ), Спеціалізована антикорупційна прокуратура (далі – САП), Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (далі – АРМА); 2) ввела в дію електронну систему моніторингу інформації щодо фінансового стану представників органів високопосадовців; 3) ввела кримінальні та адміністративні санкції за надання неправдивої інформації в деклараціях; 4) запровадила систему верифікації декларацій; 5) сформували перший склад Вищого антикорупційного суду (далі – ВАС).

Введення системи декларування для осіб, уповноважених на виконання функцій органів державної влади та місцевого самоврядування повинно було стати ключовим на шляху подолання корупції всередині України та підвищення рівня транспарентності процесів у механізмі державної влади як одного із чинників із запобігання виникнення політичної корупції

В «Правилах логічного та арифметичного контролю декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, автоматизованої перевірки зазначених декларацій та їхніх вагових коефіцієнтів» (Рішення НАЗК № 1019 від 24.10.2017)¹ закріплений механізм перевірки декларацій на наявність ознак недостовірності задекларованих відомостей, неточності оцінки задекларованих активів, конфлікту інтересів, незаконного збагачення, водночас проблемами на шляху перевірки декларацій стали саме результати логічного та арифметичного контролю, які не є відкритими для загального доступу та можуть надаватися лише

¹ Рішення про Порядок проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», 2017 (НАЗК). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0201-17>> (2019, серпень, 10).

на запит тієї особи, щодо якої проводилися перевірка, а також подвійність інтерпретації поняття «недостовірна інформація»^{1, 2, 3}.

Введення автоматичної перевірки було ключовою вимогою Плану дій з лібералізації, оскільки на сьогодні не перевірено ще більша половина декларацій осіб уповноважених на виконання функцій держави та органів місцевого самоврядування.

Мета статті. В статті зроблено спробу проаналізувати порядок логічного та арифметичного контролю декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави та органів місцевого самоврядування, через призму низки положень антикорупційних норм кримінального та адміністративного законодавства, а також визначення ключових підходів до поняття «недостовірна інформація».

Аналіз останніх досліджень. Актуальними питаннями декларування майна у своїх дослідженнях займалися такі вчені як: А. Вознюк, О. Банчук, О. Гладун, О. Дудоров, Д. Калмиков, Р. Куйбіда, А.Титко, М. Хавронюк, Т. Хабарова, С. Шепетько, дослідження проблем фінансового контролю можна знайти у працях М. Білухи, В. Бодрова, В. Невідомого, А. Ковальчука, Р. Калюжного, В. Мельничука, О.Шатковського та інших.

Виклад основного матеріалу. Як свідчать статистичні дані за результатами 113 завершених повних перевірок у 2017 році у кожній 14-й декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, виявили ознаки декларування недостовірної інформації⁴

У 2018 році Національне агентство з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) направило до правоохоронних органів 90 обґрунтованих висновків щодо виявлення ознак недостовірної інформації та незаконного збагачення. А це як свідчить НАЗК в 9 разів більше ніж у 2017 році⁵.

За перше півріччя 2019 року направлено до суду 11 адмінпротоколів за частиною четвертою статті 172-6 КУпАП⁶. Такі дані демонструють неухильне зростання динаміки в бік зростання правопорушень, пов'язаних з внесенням недостовірних відомостей до декларацій.

Відповідно до статті 45 «Контроль та перевірка декларацій» Закону України «Про запобігання корупції» НАЗК здійснює такі види контролю: 1) щодо своєчасності подання; 2) щодо правильності та повноти заповнення; 3) логічний та арифметичний контроль.

Перевірка декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій органів державної влади та органів місцевого самоврядування, на факт своєчасності здійснюється шляхом встановлення часових меж.

Таким чином, несвоечасність визнається наступним чином:

1. Протягом десяти днів після повідомлення Національним агентством з питань запобігання корупції з моменту подання декларації поліцейські повинні протягом цього періоду подати декларацію. На одинадцятий день є індикатором факту несвоечасності, перевищення терміну якого передбачає настання кримінальної відповідальності

2. Семиденний термін після подачі декларації – з метою виправлення помилок у декларації. Восьмий день є початком відліку несвоечасного подання.

¹ Офіційний сайт Європейської правди (2017). Крихка антикорупція: що вимагав ЄС і не виконав Київ. <<https://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/11/23/7074069/>> (2019, серпень, 10).

² Рішення про затвердження Правил логічного та арифметичного контролю декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, автоматизованої перевірки зазначених декларацій та їхніх вагових коефіцієнтів, 2017 (НАЗК). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1019884-17>> (2019, серпень, 10).

³ Офіційний сайт Реанімаційного пакету реформ (2019). Національне агентство зі збереження корупції придумало як взагалі не перевіряти декларації. <<https://rpr.org.ua/news/natsionalne-ahentstvo-zi-zberezhennya-korupsiyi-priyumlalo-yak-vzahali-ne-pereviraty-deklaratsiji-oleksandra-drik/>> (2019, серпень, 10).

⁴ Офіційний сайт НАЗК (2017). НАЗК: Кожна 14-та декларація з перевірених містить недостовірні відомості, висновки направлені до правоохоронних органів <<https://old.nazk.gov.ua/news/nazk-kozhna-14-ta-deklaraciya-z-perevirenyh-mistyt-nedostovirni-vidomosti-vysnovky-napravleni>> (2019, серпень, 10).

⁵ Facebook (2019). Офіційна сторінка Національного агентства з питань запобігання корупції <<https://www.facebook.com/NAZKgov/posts/2050712641655316/>> (2019, серпень, 10).

⁶ Урядовий портал (2019). За 6 місяців виявлено недостовірні відомості у деклараціях на 390 млн гривень. <<https://www.kmu.gov.ua/ua/news/nazk-za-6-misyaciv-viyavleno-nedostovirni-vidomosti-u-deklaraciyah-na-390-mln-griven>> (2019, серпень, 10).

3. Несвоєчасне повідомлення про відкриття валютного рахунку в установі банку-нерезидента та про суттєві зміни у майновому стані визначається строком в десять днів з моменту відкриття рахунку та придбання майна або отримання доходу (ч. 2 ст. 52 Закону України «Про запобігання корупції»).

Наступний етап контролю здійснюється шляхом логічного та арифметичного контролю. Звіряння інформації на предмет достовірності відбувається шляхом логічного та арифметичного контролю та включає 1) аналіз та порівняння складових інформації, що зазначена в декларації, а також порівняння відомостей, що зазначені в декларації, з відомостями в інших деклараціях цього суб'єкта декларування; 2) порівняння відомостей, що зазначені в декларації, з відомостями з реєстрів та баз даних державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, які можуть містити інформацію про окремі об'єкти декларування (Державний реєстр речових прав на нерухоме майно; Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань; Державний реєстр обтяжень рухомого майна; Державний реєстр актів цивільного стану громадян; Єдиний реєстр довіреностей; Спадковий реєстр)¹.

Виникає запитання чи не будуть помилки у логічному та арифметичному підрахунку, а також внесення відомостей в силу необережності громадян, вважатися кримінально караним діянням. Оскільки особа, не маючи наміру може вносити такого роду інформацію, яка на розсуд суддів інтерпретуватиметься як недостовірна. А це породжуватиме суб'єктивізм та свавілля суддів. При кваліфікації за ч. 4 ст. 172-6 КУпАП та ст. 366-1 КК України велику роль відіграє встановлення саме наявності умислу в особи при вчиненні правопорушення, пов'язаного з корупцією.

Законодавцю слід внести чітке роз'яснення щодо того, що слід розуміти під недостовірними відомостями. Аналізуючи норми законодавчих актів поняття «недостовірна інформація» та «інформація, надана не в повномуобсязі» є оціночними. У статті 7 Цивільного кодексу Української РСР², який уже втратив чинність, замість терміну «недостовірна інформація» вживався зворот «...відомості, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать... честь і гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди... інтересам» Тобто в ЦК УРСР недостовірну інформацію було поділено на дві категорії: відомості, які не відповідають дійсності; відомості, викладені неправдиво. Перша категорія стосується інформації про «факти», яких насправді не було. Друга категорія стосується випадків, коли поєднується два чи більше блоки інформації, які самі по собі є повністю достовірними, але їх поєднання є некоректним і буде викривляти реальну картину. Виходячи з викладеного вище, недостовірну інформацію можна визначити як інформацію, що належить до однієї з двох позицій:

інформація про суб'єкта, яка була поширена і сприймається негативно принаймні певною групою членів суспільства, що може спричинити порушення немайнових прав відповідної особи, при цьому відсутнє чинне рішення суду щодо достовірності/недостовірності такої інформації (презюмовано недостовірна);

будь-яку інформація, недостовірність якої встановлена судом (доведено недостовірна).

Таке розділення недостовірної інформації на дві категорії зумовлене суттєвою різницею в правовому статусі цих категорій інформації. У першу категорію інформація потрапляє відповідно до юридичної презумпції, а це означає, що далеко не вся інформація в цьому масиві фактично є недостовірною і її достовірність потенційно може бути доведена. Друга категорія інформації перевірена судом на предмет її достовірності та недостовірності такої інформації є юридичним фактом. При цьому відповідність інформації вимогам достовірності та повноти визначають водночас той суб'єкт відносин, який запитує інформацію і той, який надає її, а в разі суперечки між ними і неможливості дійти згоди – суд, що розглядає справу про адміністративне правопорушення.

Недостовірна інформація також згадується у низці законодавчих актів, зокрема під **недостовірною інформацією** пропонують розуміти дані про невідповідність інформації, що міститься

¹ Розпорядження про затвердження плану заходів з впровадження системи проведення логічного та арифметичного контролю декларацій та модернізації програмно-апаратного комплексу інформаційно-телекомунікаційної системи "Єдиний державний реєстр декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування", 2017 (Кабінет Міністрів України). Офіційний сайт Кабінету Міністрів України <<https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250411754>> (2019, серпень, 10).

² Цивільний кодекс Української РСР, 1963 (Верховна Рада УРСР). Відомості Верховної Ради УРСР, 30, 463 <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>> (2019, серпень, 10).

в документах, поданих заявником для набуття статусу фінансової установи та/або внесення змін до інформації, що міститься в Реєстрі, документам (інформації), наявним у Національній комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, за результатами виконання функцій і завдань, визначених законодавством¹; **недостовірна інформація** – інформація, що суперечить даним первинних документів². Недостовірність інформації в цьому випадку інтерпретується шляхом звіряння даних первинних документів та інформації відповідних реєстрів.

У роз'ясненні Міністерства юстиції України від 10.07.2012 року «Проблемні питання застосування Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» зазначено, що при визначенні не правдивості поданої інформації необхідно виходити із свідомого приховування чи перекручування тієї чи іншої інформації. Тому в разі встановлення за результатами спеціальної перевірки факту подання кандидатом на зайняття посади у вказаній декларації неправдивої інформації, насамперед має враховуватися характер виявлених розбіжностей. При цьому незначні описки чи технічні помилки в декларації не варто розцінювати як недостовірні відомості³.

Недостовірною слід вважати інформацію про події, явища чи факти, які не мали місця взагалі, вигадана, або ж їх перебіг був спотворений у повідомленні, тобто інформація викладена неправдиво.

Правозастосовча практика (справа № 591/7290/17 Зарічного районного суду м. Суми) надала власне бачення недостовірних відомостей в декларації відповідно до ч. 4 ст. 172-6 КУпАП слід розуміти як інформацію, на підтвердження якої не надано жодного доказу на підтвердження зазначеного, оскільки завідомість вчинення порушення, в розумінні ч. 4 ст. 172-6 КУпАП, повинна бути зумовлена будь-якими твердженнями чи обставинами, які в своїй сукупності доводять обізнаність особи щодо вимог вносити (чи не вносити) певну інформацію до декларації та обґрунтовували б внесення саме недостовірних даних до декларації з якою-небудь неправомірною (незаконною) метою (небажання розкривати свої статки, намір ухилитись від сплати податків чи зборів, незаконність джерел походження майна тощо), доказів чому суду наведено не було⁴.

Наприклад, достатньою підставою для висновку про внесення недостовірних відомостей можна розглядати виявлення суттєвих розбіжностей між поданими кандидатом відомостями в декларації та фактичними його доходами або ж наявністю даних, які б підтверджували їх умисне приховування. У випадку внесення відомостей завідомо недостовірних до декларації слід визначати, які є в дійсності неправдивими, а які лише перекрученими в результаті технічних помилок. Водночас у примітці до ст. 172-6 КУпАП вказано, що недостовірні відомості за ч. 4 ст. 172-6 КУпАП слід трактувати як подання завідомо недостовірних відомостей у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, стосовно майна або іншого об'єкта декларування, що має вартість, яка відрізняється від достовірних на суму від 100 до 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб.

Відповідно до Порядку проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (Рішення НАЗК від 10.02.2017 № 56) **недостовірність задекларованих відомостей визначається як невідповідність дійсності відомостей, зазначених у декларації суб'єкта декларування, що встановлюється на підставі відомостей, отриманих Національним агентством у встановленому Законом порядку шляхом здійснення контролю та повної перевірки декларації**⁵. Зокрема контроль передбачає

¹ Розпорядження про затвердження Положення про Державний реєстр фінансових установ, 2003 (Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0797-03>> (2019, серпень, 10).

² Постанова про затвердження Положення про порядок проведення перевірок щодо дотримання об'єктами нагляду (оверсайта) вимог законодавства України з питань діяльності платіжних систем в Україні, 2013 (Правління НБУ). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2213-13>> (2019, серпень, 10).

³ Роз'яснення «Проблемні питання застосування Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», 2012 (Міністерство юстиції України). Офіційний сайт Верховної Ради України <<http://zakon2.rada.gov.ua/law/74>> (2019, серпень, 10).

⁴ Постанова у справі № 591/7290/17, 2018 (Зарічний районний суд, м. Суми). Єдиний реєстр судових рішень <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71842568>> (2019, серпень, 10).

⁵ Рішення про «Порядок проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», 2017 (НАЗК). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0201-17>> (2019, серпень, 10).

перевірку на правильність та повноту заповнення декларації, а також здійснення логічного та арифметичного контролю.

Ще одним прикладом судової практики притягнення до адміністративної відповідальності за ч. 4 ст. 172-6 КУпАП є справа Малиновського районного суду м. Одеси №521/754/18.

ОСОБА_2 перебуваючи на посаді начальника відділу інформаційних технологій Одеської митниці, знаючи про те, що за ним зареєстроване право власності на земельну ділянку №30 по вул. 4-й Садовій у м. Одесі подав недостовірні відомості у декларації стосовно нерухомого майна нормативною вартістю 197669,81 грн. (станом на 2017 рік) та 283821, 68 грн. (станом на 2016 рік), що відрізняється від достовірних на суму від 100 до 250 прожиткових мінімумів. Справа за відсутністю умислу, а відтак – складу правопорушення була закрита¹. Як бачимо, доказова база у адміністративному провадженні у справі щодо порушення вимог фінансового контролю за ч. 4 ст. 172-6 КУпАП повинна бути об'єктивною та всебічною, щоб підтвердити наявність умислу стосовно внесення недостовірної інформації до декларації.

Наступний приклад – справа №462/1900/18 Галицького районного суду м. Львова. Так, ОСОБА_1, працюючи на посаді начальника управління матеріального забезпечення та розвитку інфраструктури Львівської митниці ДФС подав завідомо недостовірні відомості у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за 2016 рік, а саме не зазначив відомості про належні йому на праві власності: об'єкт нерухомості гараж, а також рухоме майно транспортний засіб, чим вчинив адміністративне правопорушення, передбачене ч.4 ст.172-6 КУпАП.

Факт вчинення ОСОБА_1 адміністративного правопорушення передбаченого ч.4 ст.172-6 КУпАП стверджується матеріалами справи, а саме: протоколом про вчинення адміністративного правопорушення від 29.03.2018 року, витягом з Єдиного Державного Реєстру Декларацій, Інформацією з Державного реєстру речових прав на нерухоме майно, відповіддю ОКП ЛОР «БТІ та ЕО» від 19.03.2018р., свідоцтвом про право власності на гараж від 09.03.2011 року, свідоцтвом про право власності на квартиру від 16.03.2011 року, Положенням про управління матеріального забезпечення та розвитку інфраструктури Львівської митниці ДФС.

Таким чином, суд приходить до висновку, що ОСОБА_1 відповідно до п.п. «в» п.1 ч.1 ст.3 Закону України «Про запобігання корупції» є суб'єктом відповідальності, на якого поширюється дія Закону України «Про запобігання корупції», несвоєчасно подав завідомо недостовірні відомості у декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, за 2016 рік, а саме не зазначив відомості про належні йому на праві власності: об'єкт нерухомості гараж, а також рухоме майно транспортний засіб, вчинивши цим самим правопорушення, передбачене ч.4 ст.172-6 КУпАП України².

Особу було визнано винним у вчиненні зазначеного правопорушення, проте виникає питання чи правильно судом трактувалася диспозиція ч. 4 ст. 172-6 КУпАП, оскільки ця частина на нормативному рівні інтерпретується через призму розміру вартості майна або іншого об'єкта декларування, що відрізняються від достовірних на суму від 100 до 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб. У конкретно вказаному випадку йдеться про те, що особа просто не внесла інформацію про власне майно до декларації, що не відповідає трактуванню примітки до ст. 172-6 КУпАП в її нормативному значенні.

Зважаючи на вищевикладене, ми вважаємо, що в чинній редакції ст. 172-6 КУпАП не може правильно бути застосованою під час винесення судових рішень, що обумовлено тим, що поняття «внесення завідомо недостовірних відомостей» повинно інтерпретуватися як більш ширша дефініція, аніж просто різниця в сумі вартості не задекларованого майна.

Ще одним важливим аспектом є те, що оцінка майна під час внесення інформації до декларації про вартість рухомого або нерухомого майна здійснюється самостійно суб'єктом декларування, що створює умови, за яких особа може через непрямий умисел подати недостовірну інформацію у зв'язку з відсутністю необхідних знань у декларанта щодо алгоритму визначення вартості майна на предмет відповідності ринковій або оціночній вартості.

¹ Постанова у справі №521/754/18, 2018 (Малиновський районний суд, м. Одеси) Єдиний реєстр судових рішень <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73178250>> (2019, серпень, 10).

² Постанова у справі №462/1900/18, 2018 (Галицький районний суд, м. Львова) Офіційний сайт Єдиного реєстру судових рішень <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74122586>> (2019, серпень, 10).

Так, звертаючись до Роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю (Рішення НАЗК від 11.08.2016 № 3) НАЗК визначило, що для об'єктів нерухомості *зазначається як вартість на дату набуття об'єкта у власність*, володіння або користування, так і *вартість відповідно до останньої проведеної оцінки*. Якщо вартість на дату набуття об'єкта на певному праві не відома суб'єкту декларування і вона не може бути визначена на підставі правовстановлюючих документів, при заповненні відповідного поля декларації про вартість майна слід обрати помітку «Не відомо». Те саме стосується поля декларації про вартість майна за останньою грошовою оцінкою – якщо така оцінка не проводилась чи її результати невідомі суб'єкту декларування, при заповненні відповідного поля слід обрати помітку «Не відомо»¹. Як бачимо, декларант на власний розсуд вносить відомості, а це призводить до можливого ухилення від внесення інформації або ж подання недостовірної інформації.

Що стосується дихотомії відповідальності за декларування недостовірної інформації, то в розрізі кримінального права злочин «Декларування недостовірної інформації», передбачений ст. 366-1 КК, є злочином невеликої тяжкості, а це призводить до конфлікту у доктрині права, оскільки злочин, передбачений ст. 172-6 КУпАП за своїм правовим змістом є адміністративним правопорушенням, пов'язаним з корупцією, тому в цьому випадку виникає дисонанс у зв'язку з тим, що декларування недостовірної інформації не належить відповідно до КК України до корупційних злочинів. Положення Кримінального кодексу України передбачає, що суд зобов'язаний звільнити особу від кримінальної відповідальності із закриттям кримінального провадження за умови 1) якщо особа щиро покалася, 2) активно сприяла розкриттю злочину і усунула заподіяну шкоду.

Ми вважаємо, що в цій ситуації важливо підняти поріг кримінальних санкцій за декларування недостовірної інформації. Для виправлення цієї ситуації за передбачений ст. 366-1 КК злочин слід підвищити покарання у виді позбавлення волі, на нашу думку, на строк до 5 років, що переведе цей злочин до розряду злочинів середньої тяжкості і таким чином ускладнить порядок звільнення від кримінальної відповідальності.

Із цього формулювання неясно, йдеться про застосування зазначеного мінімального порогу до вартості усіх об'єктів декларування чи лише тих, вартість яких є чітко визначеною у правочині (наприклад, вартість купленого майна). Адже можуть бути такі об'єкти, вартість яких суб'єкт декларування може самостійно приблизно визначити у своїй декларації. З цієї та інших причин застосувати цю статтю до того часу, як НАЗК визначить порядок оцінки вартості задекларованого майна, проблематично.

Якщо ця сума перевищує 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, то особу притягують до кримінальної відповідальності відповідно до ст. 366-1 КК України, у випадку, в той час, коли декларування майна або іншого об'єкта декларування має вартість від 100 до 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб передбачає притягнення особи до адміністративної відповідальності за декларування недостовірної інформації.

Достовірність інформації в контексті трактування ст. 172-6 КУпАП слід розуміти як відомості, що відрізняються від достовірних на суму від 100 до 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб (станом на сьогодні один прожитковий мінімум становить 1921 грн, тобто від 192100 до 480250 грн). Якщо сума варіюється в межах до 100 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, то особу можуть притягнути до дисциплінарної відповідальності. Водночас у п. 10 Порядку проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування² поняття «ознаки недостовірності задекларованих відомостей» та «неточності оцінки задекларованих активів» розмішуються поруч, що свідчить про не тотожність цих понять та різне їх семантичне та лексичне значення. У цьому випадку виникає запитання, при внесенні до декларації інформації щодо вартості об'єкта рухомого чи нерухомого майна, чи не здійснює суб'єкт відповідальності оцінку активів, тим самим декларуючи недостовірну інформацію, що породжує колізії тлумачення як диспозиції норм ст. 172-6 КУпАП, ст. 366-1

¹Рішення про роз'яснення щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю, затвердженого, 2016 (НАЗК). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://rada.gov.ua/uploads/documents/47333.pdf>> (2019, серпень, 10).

²Рішення про затвердження Порядку проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», 2017 (НАЗК). Офіційний сайт Верховної Ради України <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0201-17>> (2019, серпень, 10).

КК України та п.10 Порядку проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування.

Висновки. Декларування недостовірної інформації у значенні диспозиції ст. 172-6 КУпАП законодавець тлумачить вузько, розуміючи під цим різницю у відомостях у випадку, якщо сума щодо задекларованого майна відрізняється від достовірних на суму від 100 до 250 прожиткових мінімумів для працездатних осіб, звужуючи при цьому значення поняття «недостовірна інформація».

По перше, ми пропонуємо розуміти під недостовірною інформацією не тільки не відповідність відомостей щодо вартості задекларованого майна, а й також внесення неправдивої інформації, наприклад, щодо суб'єктів правочину, невнесення даних стосовно депозитних рахунків у банку, проведення валютних операцій тощо.

По друге, з метою уникнення можливості звільнити особу від кримінальної відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 366-1 КК України, як за злочин невеликої тяжкості, пропонуємо підвищити кримінальне покарання за це діяння з двох років до п'яти років позбавлення волі.

По-третє, з метою уникнення подвійного тлумачення норм ст. ст. 172-6 КУпАП, ст. 366-1 КК України та п.10 Порядку проведення контролю та повної перевірки декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, пропонує чітко сформулювати законодавчі підходи до визначення поняття «недостовірна інформація» в розрізі подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави та органів місцевого самоврядування.

По-четверте, варто чітко визначити процедуру оцінки вартості майна з метою усунення можливості виникнення ризику внесення до декларації недостовірної інформації.

References:

1. *Plan diy shchodo liberalizatsiyi Yevropeyskym Soyuzom vizovoho rezhymu dlya Ukrayiny, 2010* [European Union Visa Liberalization Action Plan for Ukraine, 2010] (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Cabinet of Ministers of Ukraine] *Ofitsiynyy sayt Kabinet Ministriv Ukrayiny* [Official site of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. <http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=244813273&cat_id=223280190&ctime=1324569897648>. (2019, August, 10). [in Ukrainian].
2. *Rishennya pro Poryadok provedennya kontrolyu ta povnoyi perevirky deklaratsiyi osoby, upovnovazhenoyi na vykonannya funktsij derzhavy abo misceвого samovryaduvannya, 2017* [NACC Decision «Procedure for conducting control and full verification of the declaration of a person authorized to perform the functions of the state or local self-government», 2017] (NAZK) [NACC]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0201-17>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
3. Official site European truth (2017). *Krykhka antykoruptsiya: shcho vymahav YES i ne vykonav Kyiv* [Fragile anti-corruption: what the EU demanded and failed to enforce in Kyiv] <<https://www.eurointegration.com.ua/experts/2017/11/23/7074069/>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
4. *Rishennya pro zatverdzhennya Pravyl lohichnoho ta aryfmetychnoho kontrolyu deklaratsiy osib, upovnovazhenykh na vykonannya funktsiy derzhavy abo mistseвого samovryaduvannya, avtomatyzovanoi perevirky zaznachenykh deklaratsiy ta yikhnikh vahovykh koefitsiyentiv», 2017* [Decision on Approval of Rules of Logical and Arithmetic Control of Declarations of Persons Authorized to Perform State or Local Government Functions, Automated Verification of Such Declarations and Their Weighting Factors», 2017] (NAZK) [NACC]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1019884-17>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
5. The official site of the Reanimation Reform Package (2019). *Natsionalne ahentstvo zi zberezheniya koruptsiyi pryduvalo yak vazhali ne pereviraty deklaratsiyi* [The National Anti-Corruption Agency came up with no way to check the declarations at all] <<https://rpr.org.ua/news/natsionalne-ahentstvo-zi-zberezheniya-koruptsiji-pryduvalo-yak-vazhali-ne-pereviraty-deklaratsiji-oleksandra-drik/>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
6. The official website of the National Anti-Corruption Agency (2019). *Kozhna 14-ta deklaratsiya z perevirenykh mistyt' nedostovirni vidomosti, vysnovky napravleni do pravookhoronnykh orhaniv* [Each of the 14 declarations of the audited contains false information, conclusions sent to law enforcement agencies] <<https://old.nazk.gov.ua/news/nazk-kozhna-14-ta-deklaratsiya-z-perevirenykh-mistyt-nedostovirni-vidomosti-vysnovky-napravleni>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
7. Facebook (2019). *Ofitsiyna storinka facebook Natsional'noho ahentstva z pytan' zapobihannya koruptsiyi* [The official page of the National Anti-Corruption Agency] <<https://www.facebook.com/NAZKgov/posts/2050712641655316/>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
8. Uryadovyy portal [Government Portal] (2019). *Za 6 misyatsiv vvyavleno nedostovirni vidomosti u deklaratsiyakh na 390 mln hryven* [In 6 months, unreliable information in the declarations of UAH 390 million was revealed]

- <<https://www.kmu.gov.ua/ua/news/nazk-za-6-misyaciv-viyavleno-nedostovirni-vidomosti-u-deklaracijah-na-390-mln-griven>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
9. *Rozporyadzhennya pro zatverdzhennya planu zakhodiv z vprovadzhennya systemy provedennya lohichnoho ta aryfmetychnoho kontrolyu deklaratsiy ta modernizatsiyi prohramno-aparatnoho kompleksu informatsiyno-telekomunikatsiynoyi systemy Yedynny derzhavnyy reyestr deklaratsiy osib, upovnovazhenykh na vykonannya funktsiy derzhavy abo mistsevoho samovryaduvannya*, 2017 [Ordinance of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approval of the Plan of Measures for Implementation of the System of Logical and Arithmetic Control of Declarations and Modernization of the Software and Hardware Complex of the Information and Telecommunication System“ Unified State Register of Declarations of Persons Authorized for State or Local Government Functions», 2017] (Kabinet Ministriv Ukrayiny) [Cabinet of Ministers of Ukraine]. *Ofitsiynyy sayt Kabinet Ministriv Ukrayiny* [Official site of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. <<https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/250411754>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
10. *Tsyvilnyy kodeks Ukrayinskoyi RSR, 1963* [Civil Code of the Ukrainian SSR, 1963] (The Supreme Soviet of the USSR). *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine] <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1540-06>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
11. *Rozporyadzhennya Polozhennya pro Derzhavnyy reyestr finansovykh ustanov*, 2003 [Regulation Regulations on the State Register of Financial Institutions, 2003] (*Derzhavnoyi komisiyi z rehulyuvannya rynkiv finansovykh posluh Ukrayiny* Verkhovna Rada of Ukraine) [State Commission for Regulation of Financial Services Markets of Ukraine]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0797-03>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
12. *Postanova pro poryadok provedennya perevirok shchodo dotrymannya obyektamy nahlyadu (oversayta) vymoh zakonodavstva Ukrayiny z pytan diyalnosti platizhnykh system v Ukrayini*, 2013 [Regulations on the Procedure for Conducting Checks on the Observance of (Oversight) Objects of the Legislation of Ukraine on Issues of Payment Systems in Ukraine, 2013] (Pravlinnya NBU) [Board of the NBU]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2213-13>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
13. *Rozyasnennya pro problemni pytannya zastosuvannya Zakonu Ukrayiny Pro zasady zapobihannya i protydyi koruptsiyi*, 2012 [Clarification of the problems of the Law of Ukraine On Principles of Prevention and Combating Corruption, 2012]. (Ministerstvo yustytseyi Ukrayiny) Verkhovna Rada of Ukraine) [Ministry of Justice of Ukraine] *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/law74>> (2019, August, 10) [in Ukrainian].
14. *Postanova u spravi № 591/7290/17, 2018* [The ruling in the case № 591/7290/17, 2018] (Zarichnyy rayonnyy sud, m Sumy) [Zarechny District Court of the Sumy]. *Yedynnyy reyestr sudovykh rishen* [The Unified State Register of Court Decisions] <<http://zakon2.rada.gov.ua/law74>>. (2019, August, 10). [in Ukrainian].
15. *Rishennya pro poryadok provedennya kontrolyu ta povnoyi perevirky deklaratsiyi osoby, upovnovazhenoyi na vykonannya funktsiy derzhavy abo mistsevoho samovryaduvannya» 2017* [Decision of procedure for Control and Full Verification of the Declaration of a Person Authorized to Perform State or Local Government Functions, 2017] (NAZK) [(NACC)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [Official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. (2019, August, 10). [in Ukrainian].
16. *Postanova u spravi №521/754/18, 2018* [The ruling in the case №521/754/18, 2018] (*Malinovskyy rayonnyy sud m. Odesy*) [Malinovsky District Court of Odesa]. *Yedynnyy reyestr sudovykh rishen* [The Unified State Register of Court Decisions] <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73178250>>. (2019, August, 10). [in Ukrainian].
17. *Postanova u spravi № 462/1900/18, 2018* [The ruling in the case №462/1900/18, 2018] (*Halytskyy rayonnyy sud m. Lvova*) [Halych District Court of Lviv]. *Yedynnyy reyestr sudovykh rishen* [The Unified State Register of Court Decisions] <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74122586>>. (2019, August 10). [in Ukrainian].
18. *Rishennya pro rozyasnennya shchodo zastosuvannya okremykh polozhen Zakonu Ukrayiny «Pro zapobihannya koruptsiyi» stosovno zakhodiv finansovoho kontrolyu, zatverdzhenooho», 2016* [NACC Decision “Clarification on the Application of Certain Provisions of the Law of Ukraine «On Prevention of Corruption» on Financial Control Measures Approved”, 2016] (NAZK) [(National Anti-Corruption Agency). *Ofitsiynyy sayt Natsionalnoho ahent-stvo z pytan zapobihannya koruptsiyi* [The official website of the National Anti-Corruption Agency] <<https://nazk.gov.ua/rozyasnennya-0>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].
19. *Rishennya pro zatverdzhennya Poryadku provedennya kontrolyu ta povnoyi perevirky deklaratsiyi osoby, upovnovazhenoyi na vykonannya funktsiy derzhavy abo mistsevoho samovryaduvannya*, 2017 [Decision on Approval of the Procedure for Control and Full Verification of the Declaration of a Person Authorized to Perform State or Local Government Functions, 2017] (NAZK) [(National Anti-Corruption Agency). *Ofitsiynyy sayt Natsionalnoho ahent-stvo z pytan zapobihannya koruptsiyi* [The official website of the National Anti-Corruption Agency] <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0201-17>> (2019, August, 10). [in Ukrainian].

Mariia Kucherova

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

SETTLING LAND DISPUTES TROUGH MEDIATION: IN SEARCH OF LEGISLATIVE CONSENSUS

Current global social and economic climates there is much focus on forming the appropriate legal framework for pre-trial settlement of any dispute. Among such disputes is a special category – land use disputes. The present article is fully devoted to this type of mediation, as it allows the disputed parties to get social and economic benefits from the conflict arisen within the land use. The author draws her attention to three crucial aspects of land use mediation. The first one relates to the conceptual underpinnings of the investigated phenomenon. This gives the opportunity to reveal the second aspect of the land use mediation – its international “crystallization”. And the final third aspect is the necessity to stipulate the land use mediation in Ukrainian legislation. As a conclusion, it is argued the mediation mechanism should be definitely consolidated in the domestic legal system.

Keywords: land dispute, land conflict, land use mediation, Ukrainian legal system.

Introductory remarks

In due course of time, M. P. Thomson has proven an axiomatically-oriented assertion: “Land is an important commodity in society. It also differs from other form of property in that it is both permanent and indestructible. Because of these two features, it is quite possible for more than one person to have a relationship with the land; ...”¹. In the context of European integration, the issue of access to justice becomes more significant. Basically, aforesaid arises in two crucial aspects. First, it is questionable whether the national legal systems may be to constitute a flexible forms of access to justice, which without a doubt is one of the indispensable aspects of the rule of law. On the other hand, it revolves around the economic structures inside the particular state, since for the last couple of years’ traditional forms of legal dispute resolution may be complex and burden significantly the social lives of the citizens.

Thus, in the pluralistic scenery of legal orders, national practices of elaboration of alternative methods of dispute resolution becomes more important and progressive for the guaranteeing natural human rights. Within this context, mediation as one of the most legally convenient method of alternative dispute resolution should be investigated. And in the context of land use, it becomes more pertinent because land by its very nature is a valuable social resource.

The present paper *examines how land use mediation may be understood* in the due course of legal globalization and convergence of legal systems. Accordingly, its central argument is that land use mediation shall be stipulated in Ukrainian legislation in order to facilitate the access to justice as the common social value in Europe.

1. Land dispute resolution via mediation: methodological baseline

In brief, the first lesson to be learnt about mediation is that it is “about disputing parties appointing a skilled third party – the mediator – to assist them in finding a mutually acceptable solution to their differences”². Such like definition is to some extent classical and elaborated by the majority of legal thinkers specializing in mediation. Generally speaking, mediation is the kind of dispute resolution, which does not involve judicial procedures in their traditional sense. Some practitioners go further and expand the term “mediation” in the following manner: it is a several-staged process, where the manager (mediator) “transmits” other people’s negotiations in way that satisfies the needs of all parties. Conceptualizing the mediation as the “exercise in problem solving”, this model sees the mediator as the person who controls the process of negotiation, and the mediation parties – as the persons who shape the content of such negotiation³. Indeed, special literature suggests a myriads of approach to the understanding the true essence of mediation. Nevertheless, taking into account the central task of the present paper, we shall not deeply focus on all approaches to this phenomenon.

¹ Thompson, M. P. (2012). *Modern Land Law*. Oxford: OUP Oxford, 1.

² Noone, M. (1996). *Mediation*. London: Cavendish Pub., 3.

³ Haynes, J., Haynes, G., Fong, L. (2012). *Mediation: Positive Conflict Management*. New York: SUNY Press, 3.

Instead, it is more practical if we outline major **conceptual models** of mediation as one of the types of alternative dispute resolution. The first *settlement* model sees the mediation as the tracing process of compromise. The latter serves as the common denominator in party's demands. In contrast, the second model of mediation – *facilitative* – presupposes it as the way of conflict resolution where the successful result is when at least one of the parties of dispute is satisfied with the results of negotiation process. The third – *transformative* model of mediation – means that in the negotiation process mediator tries to identify not short-term problems, but rather intends to achieve long-term changes in social lives for each party of negotiation process. Originally suggested by Robert A. Baruch Bush and Joseph P. Folger, transformative model of mediation is premised on the skill-based empowerment and mutual recognition in the process of conflict resolution. This model of mediation primarily performs such function as reconciliation. And, finally, the last fourth model of mediation is evaluative, which means that mediation reveals it-self predominantly as the process as the providing information, piece of advice and professional expertise of the existing conflict strictly in line with the commercial interests¹. As can be seen from the above suggested diversification, the understanding of mediation and its role in conflict resolution can vary across socio-economic environments in municipal legal systems. In our investigation, we will elaborate the first variation of mediation – the model of settlement. Whatever its specific characteristics, mediation must in essence be seen as the socio-legal mechanism for resolving legal conflicts which via the complex of social and legal means aimed at settlement and resolution of a dispute that has arisen, that is, restoring a violated right by making a mutually acceptable decision.

Suggested methodological reflections allow us to move forward to the special type of mediation – mediation in land disputes. Admittedly, land and legal relations are complex and multilayered in their nature. Even so, many legal systems (including international) have recognized the need to simplify the procedures of addressing the land conflicts, not involving judicial machinery. Therefore, along with such types of mediation as business or family mediation, mediation in the field of a land law (notionally named by us as “land mediation”) is likely to become an increasingly popular and effective means of resolving legal conflicts. However, despite the variety of approaches used to define general meaning of mediation, comprehensive understanding of land mediation is still “hanging in the air”.

Despite this fact, some legal thinkers nevertheless contributed significantly to theory-building in the investigated field of expertise. For instance, E. Sullivan and A. Solomou suggest, the nature of mediation in this area is primarily attributable to the specifics of planning law, the norms of which by their selves determine a particular type of legal conflict². In this approach, the authors identify land mediation with legal conflicts may possible arise within violation of legal norms, prescribed in zoning laws, subdivision regulation, rent and sign controls, growth management and other legal acts devoted to the protection of human health and ecological integrity. Suggested position shows the trend toward greater recognition of the extensive scope of land mediation. While accepting in the part authors' thoughts, it should be emphasized that land mediation has to some extent a broad scope of conflict resolution, but it cannot substitute legal mechanisms employed in case of disputes with governmental agencies. With regard to this observation, E. Netter – a land use attorney and professional mediator – has rightly stated that mediation in land law sphere “should be considered for those land use disputes that allow discretion on the part of decision-makers”³.

In addition, Susskind *et al.* analyzing pros and cons of mediating Land Use disputes, underline that land use mediation is the effective method of land conflict resolution as its major challenge is to ensure that the allocation of land uses takes place in a way that is viewed as fair by all stakeholders and that all possible joint gains are incorporated into a technically feasible agreement that can be implemented easily⁴.

As can be seen from the above conducted analysis, there is broad consensus on what land use mediation means. Through the general literature review, it can be deduced that land use mediation,

¹ Spencer, D., Brogan, M. (2006). *Mediation Law and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press, 100-102.

² Sullivan, E., Solomou, A. (2011). Alternative Dispute Resolution in Land Law Disputes – Two Continents and Two Approaches. *The Urban Lawyer*, 43, 04, 1035-1059.

³ Netter, E. M., (1992). Land Use Mediation: A new Way to Resolve Conflicts. *Planning Commissioners Journal*, 6-9. *PlannersWeb: News&Information for Citizen Planners*. <<http://plannersweb.com/wp-content/uploads/2012/08/529.pdf>> (2019, August, 15).

⁴ Susskind, L., van der Wansem, M., Ciccarelli, A. (2000). *Mediating Land Use Disputes: Pros and Cons* (Policy Focus Reports). Lincoln Institute of Land Policy, 6.

in contrast to other types of conflict resolution, has its **own defining features**. They are as follows: 1) intermediated by the category of “public good”, as the “land” by its very nature is the resource of national significance; 2) the crucial and central subject matter is the land conflict; 3) is a voluntary-consensual form of assisted informal negotiation based on the local land circumstances; 4) is based on the consensual relationships oriented on the achieving a balance of land interest between disputed parties; 5) highly-structured problem-solving process, which focuses on the substantive economic and social concerns underlying the land conflict; 6) accompanied by the specific pre-mediation and assessment stage, involving a number of awareness creation activities of mediation and the mapping of land areas serving as the subject of a particular land conflict; 7) in its result presupposes fair compensation for the parties, whose interests were upset.

Against this backdrop, **land use mediation** can be defined as the *flexible form of conflict resolution, which reveals itself as the voluntary, consensual and private process of intervention by a third neutral party (mediator) aimed at the transformation of arisen land use conflict into mutually acceptable settlement that will contribute to the economic and social needs of all disputed parties.*

II. The need for the establishment legal contours in land use mediation

As was mentioned in previous section, land use mediation is a relatively new type of mediation. Despite this fact, legal basis, regulating the process of legal disputes resolution via mediation, is already exists at the international level. In this part of the presented research we will focus on main supranational legislative acts that stipulate a legal instrument allowing domestic legal systems (like Ukraine) to “extract” these basic legal guidance in municipal mediation practices. On the one hand, the conducted below examination will have significant implications on the scope and nature of the national legal framework. On the other hand, it will provide a more suitable way to resolve land conflicts effectively, thus ensuring the principle of the rule of law (namely, access to justice as one of its central element).

Compared with national normative framework, the international regulatory basis is characterized by a much greater number of legal documents outlining the specifics of land use mediation. As a preliminary remark, we need to point out that at the level of international law issues concerning the land use mediation are considered from the perspective of general legal norms on mediation.

In order to reveal the complexity of **international regulation** of land use mediation, we make following chronological **systematization of law-creating instruments**:

1) *Recommendation Rec (2001) 9 of the Committee of Ministers to member states on alternative to litigation between administrative authorities and private parties*. Particular Recommendation places significant emphasize on the regulation of alternative methods of conflict resolution, which should include either their institutionalization, or their application individually by decision of interested parties¹.

2) *Recommendation Rec (2002) 10 issued by the Committee of Ministers of Council of Europe regarding the mediation in civil matters*. Facilitating the development of dispute resolution tools that provide an alternative means to judicial proceedings, this Recommendation declares that States should take into account the possibility of guaranteeing and providing full or partially free mediation for disputed parties, or provide free legal aid for the mediation procedure, namely when the interests of one of the parties require special protection²;

3) *Green paper on alternative dispute resolution in civil and commercial law COM/2002/0196 adopted by European Commission*. It identifies mediation among the means of achieving social harmony and sets out minimum quality standards which allow to make conflict resolution procedure more flexible and effective³.

¹ Recommendation Rec (2001). 9 of the Committee of Ministers to member states on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties. *Council of Europe* <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e2b59> (2019, August, 15).

² Recommendation Rec (2002). 10 of the Committee of Ministers to member States on mediation in civil matters. *Council of Europe* <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e1f76> (2019, August, 15).

³ *Green Paper on alternative dispute resolution in civil and commercial law, 2002* (European Commission). *Access to European Union law* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52002DC0196>> (2019, August, 15).

4) *Directive 2008/52/EC of the European Parliament and the Council on certain aspects of mediation in civil and commercial matters* devoted to the facilitation of access to alternative dispute resolution, where the interests of the parties will be well-balanced¹.

The introduction of mediation can actively and positively influence the existing practice of resolving disputes in various areas of national law. Given the substantial nature of aforesaid international law instruments, it is possible to outline their practical significance for establishment legal contours in national contexts. Thus, *for municipal legal systems internationally constructed legal guidance on mediation can be useful for national practices on land use mediation for several reasons*. Firstly, they offer opportunities to the States in support the training of land use mediators and development of relative ethical codes. Secondly, they allow the parties to conclude an agreement in the mediation process, the status of which allows to give executive force to the taken decision. This can be achieved through a court ruling (approval) or a notarial certificate. Thirdly, they provide guarantees that land use mediation takes place in an atmosphere of confidentiality and that information obtained or provided by the parties in the mediation process cannot be used in legal proceedings against the party that provided this information, in case when mediation mechanisms are incapable for addressing the conflict. Fourthly, their legal norms during the period of limitations and prescription guarantee to the parties who redirected the dispute from the court to the mediation procedure that their right to sue in the same dispute will not be limited due to the choice of mediation as a way to resolve the dispute between them.

From the perspective of organization of public relations, land use mediation can be considered *as a set of means that should resolve social contradictions related with land resource management by voluntary achievements of a land compromise between the disputed parties*. In the framework of the foregoing analysis of international legal acts devoted to the regulation of mediation, in the next section of the article we will identify the essence of the domestic context in the development of internal legislative acts. The above will give a real opportunity to assess the current situation and prospects of introducing mediation procedures for resolving land disputes in the legal system of Ukraine.

III. Domestic legislative practice of settling land disputes through mediation: current “state-of-the-art” in normative regulation and its further perspectives

Since the launch of democratic reforms in 1996, Ukraine has experienced major changes in its legal system, as well social and economic structures. Nevertheless, the pace of legal changes continues to be dramatic. On the one hand – Ukraine legal regulation become more European and oriented at the adherence to the rule of law principle. From the other, domestic law-making as well as legal practice are still full of gaps and blinds pots. Legislation on land use mediation (along with the mediation at whole) has been no exception.

Despite the ratification of various international legal documents, still in Ukraine there is **no any stable and comprehensive framework for land use mediation**. Initially, back in 2013, the Draft Law No 2425a² and its alternative version 2425a-1³ “On Mediation” was submitted and registered at Verkhovna Rada of Ukraine, but they were withdrawn in 2014.

Later, according to the Decree of the President of Ukraine No. 276/2015 from 20 May, 2015, the Strategy for 2015-2020 involving the overhaul of the judicial system, legal proceedings and related legal institutions was adopted. Aforesaid strategy has stipulated the pressuring need to expand the methods of alternative (out-of-court) dispute resolution (including through the practical implementation of the institution of mediation)⁴. In this regard, in 2015 in parliament there were several Draft Laws regarding the legal regulation on mediation procedures. Among them are: 1) key Draft Law No 3665⁵ and

¹ *Directive 2008/52/EC on certain aspects of mediation in civil and commercial matters* 2008 (European Parliament and the Council) *Access to European Union law* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0052>> (2019, August, 15).

² *Проект Закону про медіацію, 2013* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47637> (2019, August, 15).

³ *Альтернативний проект Закону про медіацію, 2013* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47710> (2019, August, 15).

⁴ *Указ про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015-2020 роки, 2015* (Президент України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>> (2019, August, 15).

⁵ *Проект Закону про медіацію, 2015* (Верховна Рада України) *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463> (2019, August, 15).

2) alternative Draft Law No 3665-1¹. But at the present moment, both of them were rejected at the parliamentary hearings.

Nevertheless, on July 5, 2019 there was registered Draft Law No 10425 “On Activities in the mediation sphere”. It is expected that this Law will determine normatively the legal framework and procedure for resolving a legal conflict (dispute) via the mediation mechanism, as well as its principles, legal status of mediator, mediators’ disciplinary responsibility and self-administration, training necessary for effective and result-oriented mediation. As stipulated in Article 3 of the current Draft Law, mediation can be used in any legal conflicts (disputes), including civil, family, labor, commercial, administrative, as well as alternative form of dispute resolution in criminal proceedings (specifically, for misdemeanor, minor or medium-gravity offenses) in the form of private prosecution². Despite the reference to “inexhaustive” list of legal disputes which can be resolved with the aid of mediation procedures, land use disputes are omitted in the text of the Draft Law.

A major step in the development of legal regulation of alternative dispute resolution procedures was made towards the introduction of amendments to Art. 124 of Constitution of Ukraine. In particular, part 3 of this article has stipulated following disposition: Law may determine compulsory pre-trial procedure for settlement of a dispute³. It is believed that the key motive for introducing such a change is to reduce the burden on the courts and provide an appropriate basis for the development of alternative dispute resolution methods. At the present moment, there are hard-hitting debates among scholars and legal experts about the “legal appropriateness” of establishing aforesaid provisions. In particular, it is alleged that the legislator leveled the importance of human rights, the implementation and enforcement of which in accordance with Art. 3 of the Constitution of Ukraine is the main duty of the state⁴. Nevertheless, these changes indicate a significant stride in the “legal recognition” of the effectiveness of the normative regulation of mediation in Ukraine.

As was mentioned in previous sections, resolution of land disputes is one of the ways to protect the rights and legitimate interests of land owners and land users. Domestic legal practice has shown that land disputes are resolved by local executive committees in accordance with their competence and (or) in court. Indeed, land disputes related to the right to own private property, inheritance of land, disputes between participants in joint ownership, persons having capital structures (buildings, structures) in common ownership, and disputes related to damages awarding are resolved directly in court. Thus, the Ukraine, participating in the resolution of land disputes via its authorized state bodies, performs a protective function in the state regulation of land relations. In this light, it is believed that new Draft Law on mediation should stipulate among the types of legal disputes also disputes arisen within the land use specifics. The advantages of using mediation in resolving land disputes over litigation are in its principles: voluntariness; equal rights of parties; impartiality of the mediator; confidentiality and search for the social and economic balance.

Apart from this, we are of the opinion that legal framework for the land use mediation should be built around the crucial importance of formalization of three following legal documents: 1. Agreement on the application of the mediation procedure (so-called “mediation clause”). 2. Agreement to undertake a mediation (defines the specifics of particular land use conflict). 3. Agreement that will formalize the final results of mediation (mediation agreement which includes the outputs of the consensual negotiation).

Concluding remarks

It is universally recognized fact: when we refer to the category of “land dispute”, most of people frequently associate it with traditional form of dispute resolution – judicial settlement, or, in other words, court proceedings. Instead, settling land dispute via the alternative methods of dispute resolution is most likely interpreted as something strange and non-working. Without a doubt, approaching this phenomenon for the first time can seem a daunting prospect. Within this backdrop, the author outlined a few methodologically important aspects of mediation as the legal category. Moreover, in this investigation, we

¹ *Альтернативний проект Закону про медіацію, 2015* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57620> (2019, August, 15).

² *Проект Закону про діяльність в сфері медіації, 2019* (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66139> (2019, August, 15).

³ *Конституція України, ст. 124, 1996* (Верховна Рада України) *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, August, 15).

⁴ *Ibid.*

have tried to identify the nature of the specific type of mediation – land use mediation, thus summarizing its defining features. Through this exploration, we aspire to define the land use mediation as the result-oriented and voluntary process, where neutral person intervenes in to the land conflicts arisen between two or more parties, thus directing this conflict towards the successful resolving via the guaranteeing win-win result for all disputed parties. Despite numerous international legal acts on general mediation issues, there is no any special normative framework for the conducting this type of alternative dispute resolution in land use domain. Consequently, it can be considered that land use mediation is in its early phase of establishing. However, in majority of countries land use mediation is regulated in the general normative acts devoted to the mechanisms of alternative dispute resolution. This renders it unimaginable to ignore the issues of national legal basis on mediation procedures. Providing a short analysis of current situation on mediation regulation, it is identified the needs to formalize legally and stipulated norms on land law mediation. Especially, the main challenge is to develop special set of documents which would formally consolidate the whole process of land use mediation. In the end, advancing the Ukrainian legal politics of mediation might not only require the involvement of practicing mediators, but also coherent nexus between needs of Ukrainian society and economic potential of the state.

References:

1. *Alternatyvnyj proekt Zakonu pro mediacyu*, 2013 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Alternative Draft Law on Mediation (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47710> (2019, August, 15). [in Ukrainian].
2. *Alternatyvnyj proekt Zakonu pro mediacyu*, 2015 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Alternative Draft Law on Mediation (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57620> (2019, August, 15). [in Ukrainian].
3. *Directive 2008/52/EC on certain aspects of mediation in civil and commercial matters*, 2008 (European Parliament and the Council). *Access to European Union law* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0052>> (2019, August, 15). [in English].
4. *Green Paper on alternative dispute resolution in civil and commercial law* 2002 (European Commission). *Access to European Union law* <<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A52002DC0196>> (2019, August, 15). [in English].
5. Haynes, J., Haynes, G., Fong, L. (2012). *Mediation: Positive Conflict Management*. New York: SUNY Press. [in English].
6. *Konstytuciya Ukrainy*, 1996 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Constitution of Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>> (2019, August, 15). [in Ukrainian].
7. Netter, E. M. (1992). Land Use Mediation: A new Way to Resolve Conflicts. *Planning Commissioners Journal*, 6-9. *PlannersWeb: News&Information for Citizen Planners*. <<http://plannersweb.com/wp-content/uploads/2012/08/529.pdf>> (2019, August, 15). [in English].
8. Noone, M. (1996). *Mediation*. London: Cavendish Pub. [in English].
9. *Proekt Zakonu pro diyalnist v sferi mediacyi*, 2019 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Activity in the Area of Mediation (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66139> (2019, August, 15). [in Ukrainian].
10. *Proekt Zakonu pro mediacyu*, 2013 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Mediation (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=47637> (2019, August, 15). [in Ukrainian].
11. *Proekt Zakonu pro mediacyu*, 2015 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Mediation (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57463> (2019, August, 15). [in Ukrainian].
12. Recommendation Rec (2002). 10 of the Committee of Ministers to member States on mediation in civil matters. *Council of Europe* <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e1f76> (2019, August, 15). [in Ukrainian].
13. Recommendation Rec (2001). 9 of the Committee of Ministers to member states on alternatives to litigation between administrative authorities and private parties. *Council of Europe* <https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805e2b59> (2019, August, 15). [in Ukrainian].
14. Spencer, D., Brogan, M. (2006). *Mediation Law and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press. [in English].

15. Sullivan, E., Solomou, A. (2011). Alternative Dispute Resolution in Land Law Disputes – Two Continents and Two Approaches. *The Urban Lawyer*, 43, 04, 1035-1059. [in English].
16. Susskind, L., van der Wansem, M., Ciccarelli, A. (2000). *Mediating Land Use Disputes: Pros and Cons* (Policy Focus Reports). Lincoln Institute of Land Policy. [in English].
17. Thompson, M. P. (2012). *Modern Land Law*. Oxford: OUP Oxford. [in English].
18. *Ukaz pro Stratehiyu reformuvannya sudoustroyu, sudochynstva ta sumizhnykh pravovykh instytutiv na 2015-2020 roky, 2015* (Prezydent Ukrayiny). [Decree On the Strategy for Reforming the Judiciary, Judicial Procedure and Related Legal Institutions for 2015-2020 (President of Ukraine)]. *Oficiyjnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrajinj* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276/2015>> (2019, August, 15). [in Ukrainian].

Сабіна Деменко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ПІДСТАВИ ВИНИКНЕННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ У ЗВ'ЯЗКУ З НАБУТТЯМ, ЗБЕРЕЖЕННЯМ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

Sabina Demenko

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

GROUND FOR EMERGENCE OF THE UNJUST ENRICHMENT OBLIGATIONS

The article explores the conditions and grounds for the emergence of unjust enrichment obligations through the lens of the general civilistic doctrine of legal facts. In light of this, the author separately analyzes the peculiarities of the conditional claim as a way of protecting the infringed property right. Considerable attention is given to current case law on these issues. It is argued that the grounds for the occurrence of conditional obligations are actions of third parties (purchasers, debtors) aimed at the acquisition (preservation) of property at the expense of other participants of the civil turnover without sufficient legal grounds, as a result of which they have obligations for compensation of unreasonably acquired, resulting from such acquisition (retention) and the events that give rise to such obligations.

Keywords: conditional claim, unjust enrichment, non-contractual obligations, protection of civil rights, legal fact.

Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави мають специфічний зміст, а отже і специфічні умови та підстави виникнення. У контексті цього питання зазначимо, що у разі порушення, невизнання та/або оспорення суб'єктивного цивільного права чи інтересу особи (фізичної, юридичної) у потерпілої особи виникає право на застосування певного (конкретного) способу захисту. Сам ж спосіб захисту реалізується через суб'єктивне цивільне право, яке виникає та існує в рамках захисних правовідносин (зобов'язань). Взагалі, в цивілістичній науці під способами захисту розуміють закріплені законом матеріально-правові міри примусового характеру за допомогою яких здійснюється відновлення, визнання порушених, оспорюваних прав та вплив на порушника¹.

Спосіб захисту також може бути визначений як концентрований вираз змісту (суті) міри державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного для особи, право чи інтерес якої порушені, правового результату. Спосіб захисту втілює безпосередню мету, якої прагне досягнути суб'єкт захисту (позивач), вважаючи, що таким чином буде припинене порушення (чи оспорювання) його прав, він компенсує витрати, що виникли у зв'язку з порушенням його прав, або в інший спосіб нівелює негативні наслідки порушення його прав².

Вважаємо, що під способом захисту необхідно розуміти передбачені законодавством або ж договором послідовність дій, що спрямовані, перш за все, на відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права або законного інтересу особи. Аналіз судової практики дозволяє дійти висновку, що способом захисту порушеного права власності в результаті набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є кондикція. Зокрема, відповідно до висновків Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 757/4040/16-ц від 04 липня 2018 року³, кондикція – позадоговірний зобов'язальний спосіб захисту права власності або іншого речового права, який може бути застосований самостійно.

¹ Шишка, Р. Б., Кройтор, В. А. (заг. ред.) (2008). *Цивільне право України*. У 2 ч. Харків: Видавництво Харківського університету внутрішніх справ, 1, 108.

² *Окрема думка судді Крата, В. І. у справі № 337/3659/15-ц, 2019* (Верховний Суд України). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82826657>>. (2019, вересень, 08).

³ *Постанова у справі № 757/4040/16-ц, 2018* (Верховний Суд України). *Єдиний державний реєстр судових рішень*. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75716936>>. (2019, вересень, 08).

Вважаємо, що кондикція як спосіб захисту – це матеріально-правова вимога, звернена до набувача майна – особи, в результаті дій або бездіяльності якої потерпілий зазнав зменшення майна та/або грошових коштів, що належали йому на праві власності. Ознаки, характерні для кондикції, свідчать про те, що пред'явлення кондикційної вимоги можна визнати належним самостійним способом захисту порушеного права власності, якщо:

- 1) річ є такою, що визначена родовими ознаками, в тому числі грошовими коштами;
- 2) потерпілий домагається повернення йому речі, визначеної родовими ознаками (грошових коштів) від тієї особи (набувача), з якою він не пов'язаний договірними правовідносинами щодо речі.

Відповідно до ч.2 ст.184 ЦК України річ є визначеною родовими ознаками, якщо вона має ознаки, властиві усім речам того ж роду, та вимірюється числом, вагою, мірою. Річ, що має лише родові ознаки, є заміною¹. Однак, питання відшкодування за зобов'язаннями у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави буде нами розглядатись у наступних дослідженнях.

Додамо, що кондикція застосовується субсидіарно до реституції та віндикації як спосіб захисту порушеного права у тому випадку, коли певна вимога власника (титального володільця) майна не охоплюється нормативним урегулюванням основного способу захисту права, але за характерними ознаками, умовами та суб'єктивним складом підпадає під визначення зобов'язання з набуття або збереження майна без достатньої правової підстави (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 524/7302/15-ц від 20 березня 2019 року²).

В Постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 757/42443/16-ц від 29 травня 2019 року судді в результаті розгляду касаційної скарги позивача до Головного територіального управління юстиції у місті Києві, третя особа – Управління державної виконавчої служби Головного територіального управління юстиції у місті Києві про стягнення коштів у розмірі 534 309, 63 грн. дійшли висновку, що права особи, яка вважає себе власником майна (носієм іншого цивільного права), підлягають захисту шляхом задоволення позову до володільця (набувача майна) з використанням правового механізму, встановленого статтею 1212 ЦК України, у разі наявності цивільних відносин безпосередньо між власником та володільцем майна. Такий спосіб захисту можливо здійснити шляхом застосування кондикційного позову, якщо для цього існують підстави, передбачені статтею 1212 ЦК України, які дають право витребувати у набувача таке майно³.

Отож, для застосування кондикційного позову в цілому та виникнення зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави зокрема, необхідні певні умови та підстави. Відразу зауважимо, що на сьогодні серед науковців не існує одностайної думки на рахунок умов та підстав зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави і часто вони дані поняття ототожнюють та не розділяють. І так, пропонуємо розпочати із підстав зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави. І знову ж таки, думки науковців з цього приводу різняться. До прикладу, на думку Р.О. Стефанчука підставами виникнення зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави може бути:

1. набуття, збереження майна без достатньої правової підстави;
2. підстава, на якій було набуто майно, згодом зникла⁴.

Таке розуміння підстав зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави повністю узгоджується із самим положенням ст.1212 ЦК України в частині «особа, яка набула майно або зберегла його... без достатньої правової підстави», «...і тоді, коли підстава ...згодом відпала». Таке розуміння підстав також повністю узгоджується із висновками,

¹ Цивільний кодекс України, 2003 (Верховна Рада України). Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>>. (2019, вересень, 08).

² Постанова у справі № 524/7302/15-ц, 2019 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/81438284>>. (2019, вересень, 08).

³ Постанова у справі № 757/42443/16-ц, 2019 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82599804>>. (2019, вересень, 08).

⁴ Стефанчук, Р. О. (ред.) (2009). *Цивільне право України*. Київ: Правова єдність, 536.

що містяться у Постановах Верховного суду, де вказано, що визначений ст.1212 ЦК України спосіб захисту можливий шляхом застосування кондикційного позову, якщо для цього існують підстави, передбачені статтею 1212 ЦК України, які дають право витребувати в набувача це майно¹.

В свою чергу на думку О.О. Отраднової підставами виникнення зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереження майна без достатньої правової підстави можуть бути дії, як правомірні, так і неправомірні, а також події, що дозволяє вважати їх самостійним недоговірним інститутом, який слугує захисту права власності та інших прав суб'єктів цивільних відносин².

Також існує точка зору, що правовою підставою виникнення кондикційних зобов'язань є юридичний склад, що утворюється такими юридичними фактами:

- вибуття майна із володіння постраждалого (кредитора);
- набуття або збереження майна боржником (набувачем);
- відсутність правової підстави для набуття або збереження майна набувачем;
- причинний зв'язок між збільшенням майна набувача і відповідною втратою майна постраждалого³.

Схожа точка зору ще в одного науковця, який стверджує, що підставою виникнення зобов'язань, що виникають внаслідок набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є юридичний склад, який включає:

- 1) виникнення шкоди у потерпілого (кредитора);
- 2) набуття або збереження майна іншою особою (боржником);
- 3) причинний зв'язок між шкодою, яка завдана потерпілому, та набуттям або збереженням майна у боржника⁴.

Однак, аби надати оцінку вказаним вище точкам зору щодо підстав зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереження майна без достатньої правової підстави необхідним є більш глибоке дослідження підстав виникнення зобов'язань в цілому. Відповідно до ст. 11 ЦК України, підставами виникнення прав та обов'язків, є, зокрема, договори та інші правочини.

Згідно ст. 509 ЦК України, зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Як відомо, підставою виникнення зобов'язання є юридичний факт. Натомість, в юридичній літературі висловлюється думка, що термін «юридичний факт» має два значення. У вузькому сенсі – це конкретна фактична передумова зміни правовідносин, яка включає один елемент (дію); у широкому – це будь-які фактичні обставини, що мають правове значення, зокрема, елементи, що утворюють фактичний склад⁵.

Існують такі ознаки юридичних фактів:

- а) вони являють собою різні життєві обставини, умови і факти;
- б) вони визначаються у нормах права, точніше у гіпотезах;
- в) слугують неодмінною умовою виникнення, зміни чи припинення правовідносин;
- г) тягнуть за собою суб'єктивні права і юридичні обов'язки учасників правовідносин;
- д) забезпечуються державним примусом⁶.

Тобто, вважаємо, що під юридичним фактом необхідно розуміти конкретні дії та події, або ж обставини, які слугують підставою виникнення, зміни та/або припинення правовідносин. На основі вище наведеного можна також дійти висновку, що підставою виникнення зобов'язань з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави є юридичний факт. Аналіз ст.1212 ЦК України

¹ Постанова у справі № 757/16163/17-ц, 2019 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81329131>>. (2019, вересень, 08).

² Отраднова, О.О. (2009). *Недоговірні зобов'язання в цивільному праві України*. Київ: Юрінком Інтер, 158.

³ Загородній, С.А. (2011). Правові підстави виникнення кондикційних зобов'язань. *Бюлетень Міністерства юстиції України*, 4, 47.

⁴ Ківалова, Т.С. (2010). Особливості зобов'язань, що виникають з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. *Актуальні проблеми держави і права*. 218-224.

⁵ Шимон, С.І. (2009) Особливості правочину як юридичного факту в цивільному праві. *Держава і право*, 46, 316.

⁶ Мельник, О. Г. (2015). Поняття юридичних фактів як підстав виникнення, припинення та трансформації правових відносин у сфері реалізації судової влади. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 33, 1, 33.

свідчить, що зобов'язання з безпідставного набуття, збереження майна породжують такі юридичні факти: 1) набуття особою майна за рахунок іншої особи; 2) збереження майна за рахунок іншої особи; 3) відсутність для цього правових підстав або якщо такі відпали (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі №915/630/17 від 11 травня 2018 року¹, у справі № 922/438/17 від 11 квітня 2018 року²). Тобто, одна особа (набувач) за рахунок іншої особи збагатилась, при чому таке збагачення можливе: 1) через набуття майна (тобто набувач під впливом певних дій чи подій в результаті своєї діяльності набув певне майно) і 2) через збереження майна набувачем (це означає, що набувач був наділений правом користуватись або ж розпоряджатись майном на певній підставі, однак, коли така підстава відпала, знову ж таки, в силу певних дій або подій та діяльності набувача (при чому можливо як в формі дії так і бездіяльності), останнім не було повернене майно його власнику та/або законному володільцю. Ключовим в такому набутті або збереженні майна має бути саме безпідставність збагачення, тобто, що набувач не мав жодних правових підстав для цього (між сторонами не було укладено договір, або він визнаний недійсним, між сторонами взагалі не було жодних договірних відносин).

Взагалі, характерною особливістю кондикційних зобов'язань є те, що підстави їх виникнення мають широку сферу застосування: зобов'язання можуть виникати як із дій, так і з подій, причому з дій як сторін зобов'язання, так і третіх осіб, із дій як запланованих, так і випадкових, як правомірних, так і неправомірних. Крім того, у кондикційному зобов'язанні не має правового значення, чи вибуло майно з володіння власника за його волею або всупереч його волі, чи є набувач добросовісним або недобросовісним (Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 310/8107/15-ц від 26 червня 2018 року³, Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у справі № 310/5834/13-ц від 23 травня 2018 року⁴, Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі №910/4749/16 від 13 червня 2018 року⁵).

Таким чином, підсумовуючи усе наведене, вважаємо, що підставами виникнення кондикційних зобов'язань є дії третіх осіб (набувачів, боржників), спрямовані на набуття (збереження) майна за рахунок інших учасників цивільного обороту без достатніх на те правових підстав, внаслідок яких у них виникають зобов'язання з відшкодування безпідставно набутого та доходів, в результаті такого набуття (збереження), а також події, внаслідок яких виникають такі зобов'язання. Прикладами, таких юридичних фактів на практиці є: 1) закінчення договірних відносин (договорів оренди землі, оренди нерухомого майна); 2) визнання правочину недійсним, в силу чого правова підстава збереження майна відпала; 3) помилковий перерахунок коштів набувачеві; 4) безпідставне користування майном особи та ін.

References:

1. Shyshka, R. B., Kroitor, V. A. (ed.) (2008). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil Law of Ukraine]. Kharkiv: Vydavnytstvo Kharkivskoho universytetu vnutrishnikh sprav, 1. [in Ukrainian].
2. Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2019). *Okrema dumka suddi Krata V. I. u spravi № 337/3659/15-ts* [Opinion in dissent in case no. 337/3659/15-c] (Supreme Court of Ukraine). <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82826657>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
3. Yedyni derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 757/4040/16-ts* [Resolution in case no. 757/4040/16-c] (Supreme Court of Ukraine). <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/75716936>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
4. *Tsyvilnyy kodeks, 2003* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Civil Code, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].

¹ Постанова у справі № 915/630/17, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74411217>>. (2019, вересень, 08).

² Постанова у справі № 922/438/17, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73278085>>. (2019, вересень, 08).

³ Постанова у справі № 310/8107/15-ц, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75099472>>. (2019, вересень, 08).

⁴ Постанова у справі № 310/5834/13-ц, 2018. (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74536861>>. (2019, вересень, 08).

⁵ Постанова у справі № 910/4749/16, 2018 (Верховний Суд України). Єдиний державний реєстр судових рішень. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74720802>>. (2019, вересень, 08).

5. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2019). *Postanova u spravi № 524/7302/15-ts* [Resolution in case no. 524/7302/15-ts] (Supreme Court of Ukraine). <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/81438284>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
6. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2019). *Postanova u spravi № 757/42443/16-ts* [Resolution in case no. 757/42443/16-ts] (Supreme Court of Ukraine). <<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82599804>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
7. Stefanchuk, R. O. (ed.) (2009). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil Law of Ukraine]. Kyiv: Pravova yednist. [in Ukrainian].
8. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2019). *Postanova u spravi № 757/16163/17-ts* [Resolution in case no. 757/16163/17-c]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81329131>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
9. Otradnova, O. O. (2009). *Nedohovirni zoboviazannia v tsyvilnomu pravi Ukrainy: navch. posib.* [Non-contractual Obligations in Civil Law of Ukraine: study guide]. Kyiv: Yurinkom Inter, 158. [in Ukrainian].
10. Zahorodnii, S. A. (2011). Pravovi pidstavy vynyknennia kondytsiinykh zoboviazan [Legal Grounds for the Emergence of Unjust Enrichment Obligations]. *Biuleten Ministerstva yustytzii Ukrainy* [Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine], 4. 47. [in Ukrainian].
11. Kivalova, T. S. (2010). Osoblyvosti zoboviazan, shcho vynykaiut z nabuttia, zberezhennia maina bez dostatnoi pravovoi pidstavy [Specifics of the Obligations, that Arise from Acquisition, Preservation of Property without Sufficient Legal Basis]. *Aktualni problemy derzhavy i prava* [Current Problems of the State and Law], 218-224. [in Ukrainian].
12. Shymon, S. I. (2009). Osoblyvosti pravochynu yak yurydychnoho faktu v tsyvilnomu pravi [Features of the Legal Act as a Legal Fact in Civil Law]. *Derzhava i pravo* [State and Law], 46. [in Ukrainian].
13. Melnyk, O. H. (2015). Poniattia yurydychnykh faktiv yak pidstav vynyknennia, prypynennia ta transformatsii pravovykh vidnosyn u sferi realizatsii sudovoi vlady [The Concept of Legal Facts as the Basis for the Emergence, Termination and Transformation of Legal Relations in the Field of Judicial Power]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu* [Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series Law], 33, 1, 33. [in Ukrainian].
14. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 915/630/17* [Resolution in case no. 915/630/17]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74411217>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
15. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 922/438/17* [Resolution in case no. 922/438/17]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/73278085>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
16. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 310/8107/15-ts* [Resolution in case no. 310/8107/15-c]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/75099472>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
17. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 310/5834/13-ts* [Resolution in case no. 310/5834/13-c]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74536861>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].
18. Yedynyi derzhavnyi reiestr sudovykh rishen [The only state register of court decisions] (2018). *Postanova u spravi № 910/4749/16* [Resolution in case no. 910/4749/16]. <<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74720802>>. (2019, September, 08). [in Ukrainian].

Lesya Maliuha, PhD in Law

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

DIRECTIONS FOR EMULATING THE EXPERIENCE OF EU MEMBER STATES IN THE OPTIMIZATION OF DOMESTIC SOCIAL LEGISLATION

The course of Ukraine towards European integration effectuates the need to improve national legislation while taking into account the principles and standards of European law. In this context, social legislation is deemed to be one of the priority areas that require such substantial transformation, since a high level of social security is basic characteristic of any European state. Switzerland, France and the Federal Republic of Germany are Member-States of the European Union and are states whose legislative experience could be instrumental for any country in the world. For this reason, the author analyzes their social legislation and identified the best practices that can be emulated in Ukrainian social contexts.

Keywords: foreign experience, social law, social legislation of the EU countries, social protection, Swiss legal system, French law, legislation of Germany.

Introductory words. The issues of emulating the foreign experience in social legislation functioning is still relevant for domestic science. Since Ukraine proclaimed its independence, state policy in the social sphere has been constantly moving towards transformations and improvements in certain social mechanisms. In the context of European integration processes, the issue of fulfilling the requirements set out by European Community for Ukraine regarding the implementation of the principles and standards of European law also is topical. The above, without a doubt, requires the examination of legislative experience accumulated in leading European countries.

Particularly, among them are Switzerland, France and the Federal Republic of Germany. Thus, Switzerland is a highly developed state, the legislative experience of which is widely studied by scientists from around the world. This country seems to be a suitable example, given the fact that it is characterized by a high level of income, low poverty, high social standards for pensioners, as well as a well-established social security system. The investigation of French experience is quite urgent, since its social security system is considered as one of the best systems in Europe and all over the world, as it satisfies such basic needs of the population as protection against unemployment, health protection, security in old age and family protection. Although, such-like types of social protection are typical for Ukraine, their level is not comparable with both states. Along with Switzerland and France, the Federal Republic of Germany is a state with a really viable system of social protection, with codified social legislation, and a functioning of a number of social standards that need to be recognized by Ukrainian legislator.

Therefore, the relevance of the investigation of directions for the emulating external legislative experience in social domain and its further implementation in Ukrainian legislation can be explained by the following. Each of the analyzed state has social legislation that form unified EU social legislation, thus characterizing such states as socially oriented. It is believed that their experience may be useful for the national legislator. Therefore, in the context of the urgent need to bring national legislation in line with European standards, it is important to improve existing mechanisms with special reference to those that are effective in practice.

Current level of investigation. Outlined research area is not completely new. Issues related to the investigation of foreign experience in social and legal regulation were the subject matter of majority of scholars. Between them are: A. Yu. Badyda, A. O. Biltsan, N. B. Bolotina, O. V. Borisyuk, O. V. Holovenko, H. V. Hryhorash, O. I. Hrytsynyak, T. F. Hryhorash, S. V. Hryshchak, O. O. Hubanov, T. A. Huzenko, I. V. Zhyhley, S. V. Zahorodniuk, T. K. Kvasha, Yu. V. Kovbasyuk, P. M. Lysenko, M. M. Lyubetska, K. V. Manuyilova, O. I. Mykolenko, Yu. O. Mohylevets, Z. V. Mokrynska, V. F. Moskalenko, N. M. Muzhykova, H. V. Nazarenko, L. O. Nikileva, V. Ya. Oliynyk, N. M. Parkhomenko, O. V. Prylypchuk, V. F. Pyzurnyy, O. V. Romanets, E. Yu. Savchuk, T. V. Salkova, L. A. Semynoh, H. O. Slabkyy, O. V. Tyshchenko, O. A. Telychko, K. O. Trychlib, O. A. Turovska, O. M. Chernezhenko, O. V. Chernyavska, O. B. Chornomaz, M. M. Shumylo, Ye. P. Yaryhina.

Baseline of the present research. In our opinion, in order to find out direction for emulating the foreign experience in adaptation of social legislation of Ukraine to EU legislation, it is of urgent importance to focus on the practice of Switzerland, France and Germany.

In particular, investigation of Switzerland's experience is quite useful, since this country can be referred as one of the most successful examples of building a social state. At the same time, as L. Tytarenko notes, the Constitution of Switzerland does not provide a textual consolidation of the concept of "social state". On the contrary, it stipulates the category of "welfare state"¹. That is, Switzerland declares its status as a state in which the population is financially secured, as well as a state in which there is no poverty. According to statistics, today in Switzerland there is a very low poverty level – only about 530 thousand people in Switzerland may be living in poverty (while the number of such people is gradually decreasing and today it is 6.6% of the population; in comparison with 9.3% that was in 2007²). Also, the authors of the "Adaptation of Social Policy and Labor Legislation of Ukraine to EU Standards" emphasize that at the present moment Switzerland has the highest average life expectancy in Europe – more than 79 years³. For comparison, in Ukraine in 2013 from 100 thousand people aged 20-64 there were those who did not live up to 65 years. 39.7% of men in Ukraine⁴.

Within current state of social protection of Swiss population, there are some models of normative regulation that can be elaborated with other states. We are of the opinion the following areas should be distinguished:

1. Health insurance. Health insurance in Switzerland is compulsory. Every person who lives there is required to conclude a health insurance contract. The obligation to insure yourself and your family is established no later than three months from the date of settlement in Switzerland. Basic insurance is compulsory for all adults and children in Switzerland and covers the costs of doctors in certain hospitals, as well as for most prescription drugs. To do this, Swiss residents pay a monthly premium accordingly to the chosen health insurance scheme. The amount of this contribution directly depends on where the person lives and whether in each individual case he/she wants to pay part of the expenses on his/her own, or whether he/she wants to include additional services in the insurance. Dental services, for instance, are not covered by basic insurance and are paid separately⁵.

2. Unemployment relief. Certain mechanism on unemployment allowance is considered to be one of the easiest in the world. The Swiss authorities do not submit any additional conditions and requirements for the applicant for social assistance. An applicant for assistance has the right to expect to receive 70% of the previous salary within 400 days if he/she has worked for at least six months in each year for the last two years. In case when the applicant worked less, then social support will be paid to him/her only 260 days. It is estimated that within the given period of time it is quite enough to get a job. The National Insurance Institute has also established maximum unemployment assistance. A Swiss resident who is left without work has the right to receive from the state no more than 65 thousand dollars a year. This amount, according to social services, should be enough to provide basic needs while looking for a new employment⁶.

3. Security retirement benefits. The retirement age in Switzerland is 64 for women and 65 for men, respectively. According to the social protection program, necessary contributions to the pension fund are provided. They are paid by all working residents of the country. In addition, payments are made by the state, the employer (4.2% from the employee's salary) and the insured person (4.2% from the annual income). The minimum pension is 1030 Swiss francs per month. Every citizen of Switzerland, starting from

¹ Титаренко, Л. (2010). Становлення, розвиток та перспективи соціально орієнтованої держави в Україні. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*, 41, 132-140.

² Волинські новини (2019). *Рівень життя у Швейцарії – один з найвищих* <<https://www.volynnews.com/news/economics/u-shvetsariyi-riven-zhyttia-odyn-z-nayvyshchykh/>> (2019, June, 11).

³ Мужикова, Н. М., Пузирний, В. Ф., Семиног, Л. А. (2007). *Адаптація соціальної політики та трудового законодавства України до стандартів ЄС*. Чернігів: Деснянська правда, 91.

⁴ Левчук, Н. М. (2017). Здоров'я і тривалість життя в Україні у контексті формування передумов інноваційної зайнятості. *Демографія та соціальна економіка*, 1, 54-65.

⁵ Staatssekretariat für Migration (2019). *Социальное страхование: пребывание в Швейцарии и окончательный отъезд из Швейцарии: Информация для иностранных граждан*. <<https://www.sem.admin.ch/dam/data/sem/rueckkehr/rueckkehrfoerderung/sozialversicherung/broschuere-sozialvers-ru.pdf>> (2019, June, 11).

⁶ StudFiles (2019). *Социальное обеспечение в Швейцарии* <<https://studfiles.net/preview/3794426/>> (2019, June, 11).

the age of 20, is insured by the state and is obliged to pay insurance payments. Upon reaching retirement age, the pension is stipulated according to the length of employment and the size of the salary. Early retirement is also possible due to health reasons, work-related injuries and other objective reasons. Additional supplements to state pensions are provided to individuals who living in Switzerland and are subject to compulsory pension insurance; foreigners that are living in Switzerland for more than 10 years; refugees and stateless persons who have lived in Switzerland for more than 5 years. Moreover, a private pension system has been developed in Switzerland, thus Swiss citizens primarily provide benefits for themselves independently¹.

4. Workplace accident insurance. At the workplace, all employees working for eight or more hours a week are insured from an accident by employer. This insurance covers expenses and loss of earnings. Those who work less than eight hours a week or work on their own must pay for accident insurance by themselves². Regarding the latter, it is worth noting that Switzerland is a state with a high level of citizens who works on a part-time basis.

5. Support in old age, with loss of breadwinner and disability. After reaching the age of 18, all Swiss citizens are required to pay for state old-age and survivor pension insurance, as well as disability insurance and insurance premiums. According to the first type of insurance, an old-age pension is paid for women from 64 years old and for men from 65 years old. After the death of a family member, pensions are paid for the loss of the breadwinner and orphans. The purpose of this insurance is to support people with disabilities. This insurance helps people with disabilities keep their jobs or find a new one. In case it is not possible, this insurance also provides for the payment of a pension. The amount of pensions for those two insurances types is calculated within approximate coverage of the most important social needs. If this pension is not enough, one can get additional financial support (Ergänzungsleistungen)³.

6. Additional support for families. Each working woman has the right to get 14-week maternity leave and to receive at this time financial support in connection with motherhood in the amount of 80% from the last salary obtained or income received. Workers with children, regardless of income level, also have the right to receive financial assistance for children. Such assistance is also paid to unemployed citizens with a modest income. In cases where income is insufficient for a normal standard of living and none of the types of social insurance can help, social assistance is provided. The cantons are responsible for providing social assistance. Such assistance is usually issued by the community, and is financed by taxes⁴.

In our view, each of the suggested areas should be considered as an instrument to improve national social legislation in terms of its approximation to European Union standards. However, it should be taken into account that the Swiss system of social protection is specific enough, therefore, the application of its experience in other states is quite problematic.

The specificity of the France model of social protection is that state and non-state sectors of the economy are simultaneously involved in it. On the one hand, there are high expenses for social programs that exceed the average level in the European Union. For example, from 1970 to 2003, the costs of social protection in France increased from 17.5 to 30.9%⁵. On the other hand, a significant contribution to the functioning of such a system is made by working people who is personally finance social programs. The latter, in turn, applied to all citizens, as well as finance those programs that are directed exclusively to them.

In the framework of the current state of social protection in this state, it is appropriate to identify the following areas, which serve as a model for other states:

1. Security retirement benefits. In France, the state old-age pension system, which covers the majority of pensioners, is a complex multi-tiered formation. Since the 90s and still there are about 100 basic

¹ Українська Асоціація Інвестиційного Бізнесу (2019). *Пенсійна система Швейцарії*. <<http://www.uaib.com.ua/files/articles/203/49/Switz.pdf>> (2019, June, 11).

² Staatssekretariat für Migration (2019). *Социальное страхование: пребывание в Швейцарии и окончательный отъезд из Швейцарии. Информация для иностранных граждан*. <<https://www.sem.admin.ch/dam/data/sem/rueckkehr/rueckkehrfoerderung/sozialversicherung/broschuere-sozialvers-ru.pdf>> (2019, June, 11).

³ Ibid.

⁴ StudFiles (2019). *Социальное обеспечение в Швейцарии* <<https://studfiles.net/preview/3794426/>> (2019, June, 11).

⁵ Нікілева, Л. О. (2011). Порівняльна характеристика фінансових моделей соціального забезпечення та захисту населення в Україні та світі. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія: Економічні науки, 3, 76-82.

and more than 300 additional pension schemes. The pension system consists of five subsystems: basic regimes for employees, additional regimes, special regimes for certain categories of employees, basic regimes for non-employees, additional (optional) regimes¹. Each of them has its own specifics, which is manifested in financing, retirement age, length of insurance for a full pension, as well as the methodology for calculating the amount of pension. In this aspect, France's pension system differs from the Ukrainian, which provides for labor pensions, old-age pensions, disability pensions in case of loss of the bread-winner, for length of service². The financing of the basic regime is carried out mainly from the social contributions of entrepreneurs (8.2% from the salary fund) and employees (7.6% from the salary)³. In addition to the basic regimes, compulsory additional insurance regimes unite various professional categories of workers. Part of the funds is represented as interest from the placement of free financial resources, which is carried out by the Central Agency of Social Insurance Institutions.

In this regard, pensions of former employees directly depend from the contributions of current employees, that is, those who work today and get paid in the same company, industry or country as a whole. At the same time, it should be noted that a high replacement rate, that is, a large pension in comparison with the previous salary, remains an essential feature of the French pension system. The amount of pensions is 78% for men and 72% for women according to the amount of preliminary wages⁴. Therefore, as a result, this level of pensions allows the population of France to maintain virtually the same standard of living after retirement.

Attention should be paid to the fact that this has become possible due to an increase in the level of retirement age. Thus, in October 2010, the French government amended pension legislation. Previously, the French were retired at the age of 60 if they paid pension contributions for the period of 40.5 years, and at age 65 – in case they paid less. The government raised the retirement age to 62 and 67, respectively. In addition, the required period of payment was 42 years in 2018. Moreover, the retirement age of men and women was not changed⁵. It is worth noting that for Ukraine today, raising the retirement age is not appropriate, given the generally high mortality rate. For example, from the 100 thousands of people aged 20-64 in 2013, 39.7% of men in Ukraine did not live up to 65 years⁶. These data indicate that even with the current retirement age, significant part of citizens do not live to see it. By increasing the retirement age based on the French experience to 62 and 67 years, many citizens who will survive to retirement will decrease even more significantly.

2. Provision of medical services. France has an effective health insurance system that covers 80% of the country's population. Financing of the health system is carried out mainly via three sources of financing: the general budget, compulsory health insurance (the main source of financing), personal funds of citizens⁷. The leading role is played by compulsory health insurance, under which employees and enterprises regularly pay contributions to the insurance fund on a mandatory basis. As a result, all residents of France, even the poor and homeless, are eligible for the minimum health insurance coverage (Couverture Maladie Universelle).

Health insurance is compulsory and is paid by the employee (1/4) and the employer (3/4). Every person in France who has a job is obligated to transfer funds to the national social security system, and

¹ Салькова, Т. В. (2017). Досвід державного управління системою пенсійного забезпечення (на прикладі Франції). *Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*, 1 (50), Львів: ЛРІДУ НАДУ, 103-109.

² Закон про пенсійне забезпечення, ст 10, 1992 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. < <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12> > (2019, June, 11).

³ Романець, О. В. (2012). Система соціального захисту: досвід Франції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Економіка*, 10 (2), 408-416.

⁴ Салькова, Т. В. (2017). Досвід державного управління системою пенсійного забезпечення (на прикладі Франції). *Ефективність державного управління: зб. наук. пр. Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України*, 1 (50), Львів: ЛРІДУ НАДУ, 103-109.

⁵ Ibid.

⁶ Левчук, Н. М. (2017). Здоров'я і тривалість життя в Україні у контексті формування передумов інноваційної зайнятості. *Демографія та соціальна економіка*, 1, 54-65.

⁷ Григораш, Г. В., Григораш, Т. Ф., Олійник, В. Я., Субачов, І. Т. (2007). *Системи соціального страхування зарубіжних країн: Навчальний посібник*. Дніпропетровськ: ДДФА, 119.

without any exception, any person – a Frenchman, or a working foreigner unemployed – has the right to use this benefits. In the case of a serious and prolonged illness, as well as in case of diseases requiring expensive treatment and surgical intervention, the risk insurance is full. That is, the expenses are fully reimbursed to patients. Insurance is paid partly for simple diseases or the so-called comfort expenses¹. Compulsory insurance is provided even for students and schoolchildren. Since 1998, health care financing has been carried out not only through deductions from employees' wage funds at enterprises, but also from the tax on comprehensive income through the introduction of a single social contribution. This method of reform reduces the direct negative impact on economic activity, although it directly affects family income, and, as a consequence, the purchasing power of the population. The National Assembly annually approves "single state health insurance target" (Ondam), that is, the common limit of health insurance costs. In accordance with its decisions, state bodies conclude agreements with social security funds, and in particular, with the National Health Insurance Fund. The cashier, in turn, enters into agreements with doctors and other health care personnel². As a result, the system operates as follows: a patient, having previously made an appointment with a doctor, pays him/her for a visit and for all types of medical services: tests, consultations, etc. The doctor fills in a special letter on the basis of which the patient receives full or partial compensation at the certain insurance office. Free medical services are provided to people with disabilities and seriously ill patients who do not have funds for treatment³. Under standard prices, 80% of the cost of treatment and from 80 to 40% of the cost of drugs are compensated, depending on the degree of their medical relevance. Optional medicines are not paid. The usual cost of a visit to the doctor is 20 euros, but may be higher depending on the qualifications of the doctor. In the case of a serious illness, including diseases associated with old age, insurance covers 100% of the cost of treatment and medication. Thus, Carte vitale serves as a practically monetary equivalent. Medicines prescribed by personal doctor can usually be bought at any French pharmacy without any problems.

The health insurance system is managed on a parity basis: each regional branch ("cash desk") has its own governing council which consists of representatives of trade unions and employer unions in a ratio of 50/50. In case of conflict, the state acts as a mediator. Private patient contributions are very limited, funding should be primarily public in nature⁴. In addition to insurance offices, there are numerous mutual aid societies that provide additional types of insurance, for example, payment for medical and dental care. Such companies participate in paying the bills of their members in line with primary health insurance schemes or offer their members assistance to provide support for the elderly. The activities of mutual aid societies are coordinated by the national federation. In addition, France has a well-developed network of private insurance companies⁵. This allows us to conclude that in France, compulsory and voluntary health insurance are developing in parallel.

3. Family support system. An important component of France's social security system is the family support system (Allocations Familiales). Family benefits are financed primarily by enterprises whose contributions since 1990 have been calculated from the entire payroll fund. These contributions, as well as the state's participation, are redistributed by the National Family Benefit Fund. The same situation is with the targeted benefits, for example, for housing and employment. The family support system guarantees financial assistance to all French families, regardless of income, as well as additional services, for example, payment for kindergartens and vacation centers (in accordance with income). Moreover, a family expecting a child receives about 2 thousand euros, which are paid within three stages (the first two payments are made at woman's mandatory visit to the doctor, the third – at the birth of the child). In the future, and until the child reaches the age of 20, the family receives a monthly payment (about 100 euros for each of two or more children)⁶.

¹ Романець, О. В. (2012). Система соціального захисту: досвід Франції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Економіка, 10 (2), 408-416.

² Ibid.

³ Григораш, Г. В., Григораш, Т. Ф., Олійник, В. Я., Субачов, І. Т. (2007). *Системи соціального страхування зарубіжних країн*: Навчальний посібник. Дніпропетровськ: ДДФА, 119.

⁴ Романець, О. В. (2012). Система соціального захисту: досвід Франції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Економіка, 10 (2), 408-416.

⁵ Григораш, Г. В., Григораш, Т. Ф., Олійник, В. Я., Субачов, І. Т. (2007). *Системи соціального страхування зарубіжних країн*. Дніпропетровськ: ДДФА, 120.

⁶ Романець, О. В. (2012). Система соціального захисту: досвід Франції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Економіка, 10 (2), 408-416.

4. Unemployment compensation. France has a higher than the EU average unemployment rate, which fluctuates from 8.5 to 12%¹. This is the most crucial challenge for French society, as it concerns not only those who have no work at all, but also those who work on a fixed-term labor contract. In order to create jobs, from the beginning of the 70s, certain compensation systems began to be implemented gradually to along with measures of an economic and social nature. Initially, they were aimed at maintaining the number of employees by enterprises or mainly attracting new workers. The state seeks to create favorable conditions for this and takes upon itself (in whole or on a partial basis) the deduction of contributions to the social security funds of those enterprises that take commitments to create jobs. Activities of a social nature consisted in varying the conditions and duration of labor, the wider prevalence of early retirement in industries that are in crisis. In addition, the practice of part-time work has been widely disseminated, as well as assistance in the form of tuition and retraining of the unemployed has become widespread². Unemployment benefits are paid to people who have lost their jobs through the National Inter-professional Employment Center (Nationale Interprofessionnelle pour l'Emploi Dans l'Industrie et le Commerce, UNEDIC). There is a category of unemployed who do not have the right to receive direct financial assistance, because they did not work and did not make certain contributions to insurance funds. In relation to such persons, payment of employment assistance is intended to assist in finding a job or returning to it. Without a doubt, it embeds this assistance with an innovative social character. The assistance is funded primarily by the state and distributed through the family benefits cash desk. The fight against poverty and exclusion from society has become a nationwide task and has brought together broad segments of the population around representatives of specialized institutions and government agencies, implementing a large-scale program aimed at ensuring everyone access to basic rights (employment, housing, healthcare, education, culture) and prevention of situations leading to exclusion from the public life³.

Summing up the analysis of the specifics of the French social protection, practice has shown that France is a social state not only declaratively, but also in fact. French legislator draws significant attention to the issues of social assistance to the population. Comparing the social protection system of Ukraine and France, it is impossible to draw an unambiguous conclusion that the Ukrainian model is considerably worse. However, at the present moment Ukraine cannot compete with France in terms of social protection for economic reasons.

The next European state, the experience of which is advisable to emulate, is the Federal Republic of Germany. In the framework of the current state of its social protection, the following areas should be distinguished:

1. Adoption of a codified normative legal act in the field of social protection. The German Social Code (Sozialgesetzbuch)⁴ is the factor due to which the social legislation of Germany is much more perfect and easier to implement than the certain legislation of Ukraine. The possibility of adopting the Social Code of Ukraine has been discussed for many years in our state. Moreover, the Verkhovna Rada submit a certain draft law, which however did not find support and was withdrawn⁵. However, this does not mean that the adoption of such a legal act is impossible and inappropriate in the future. According to the authors of the draft law, with its adoption, everyone will be able to find protection of their rights and freedoms in one legal document – the Social Code of Ukraine. Its structure is formed on the basis of international legal norms defined by the European Social Charter and the European Social Security Code, law-making practice European countries. Indeed, comparing its structure with the contents of the aforesaid German Social Code (Sozialgesetzbuch)⁶, it can be concluded that this regulatory act is structurally similar to the draft of Ukrainian Social Code. Therefore, in the future, if such a regulatory act be adopted, it will be advisable to refer to the German experience. However, in addition to this feature,

¹ Демографические изменения. Eurostat. <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal>> (2019, June, 11).

² Романець, О. В. (2012). Система соціального захисту: досвід Франції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Економіка, 10 (2), 408-416.

³ Ibid.

⁴ Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (1994). *Sozialgesetzbuch*. <https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_11/SGB_11.pdf> (2019, June, 11).

⁵ Проект Соціального кодексу України, 2012 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=44133> (2019, June, 11).

⁶ Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (1994). *Sozialgesetzbuch*. <https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_11/SGB_11.pdf> (2019, June, 11).

the social legislation of this state is also characterized by other distinctive features that shall be taken into account by domestic legislator.

2. Pension fund scheme. In the German pension system has a legitimate place in general social insurance system. The German pension system, as well as Ukrainian, is three-tiered: 1) state compulsory pension insurance; 2) industrial pension insurance; 3) personal insurance¹. That is, in general, this model is similar to that stipulated by the Law of Ukraine "On Compulsory State Pension Insurance" from July 9, 2003 No. 1058-IV². The difference is that the second level of the pension system in Ukraine is also state. Compulsory pension insurance in Germany is divided into the pension provision of public servants (the federal level) and the pension provision of employees (the land level). The scope of contributions and the payment of pensions is carried out in a single information mode, according to a single system of personified accounting. As in Ukraine, funds are not accumulated, therefore, today's employees pay today's retirees. If a person has not worked for a certain period of life or has turned out to be an internally displaced person, these expenses are covered from the federal budget. At the same time, information sources note that only 22-55 billion euros per year are allocated for the maintenance of refugees³. That is, contributions from employees are not the only source of funds for the respective funds in Germany. In addition, the state finances payments to former compatriots currently residing in 89 countries all over the world⁴. Nevertheless, one of the problems of pension provision in Ukraine is traditionally the deficit in the Pension Fund of Ukraine. For example, in the State Budget of Ukraine for 2019, about 167.5 billion UAH are allocated to cover the deficit of the Pension Fund of Ukraine⁵. Despite this, the German pension system is quite progressive, as it provides an opportunity for a person with 45 years to receive a pension, which corresponds to 70% of the average wage, and the amount of the additional voluntary pension is about 25-40% of the state basic pension⁶. Moreover, in Germany there are no concepts of "maximum" and "minimum" pension, therefore, even with a salary of 1 euro, municipal payments are made.

3. Health insurance. About 90% of the population uses health insurance as it includes the costs of diagnostics, consultations, hospital stays, as well as compensates for loss of income, etc. In Germany, a system of medical care for the elderly has been well established, which covers 450 thousand elderly people who receive home care, as well as 1.2 million people is on outpatient care⁸. 22 land administrations are engaged in vocational rehabilitation of people who have temporarily lost their ability to work and (or) are not able to continue to work in their main field of expertise. For people, training and retraining is organized, the possibility of obtaining another profession, a change in the type of activity is also provided. This is done not only for the moral and material support of the certain individual, but also with the aim to increase the number of employees and, consequently, the pension payments generated as a result. That is, the main goal of health insurance in Germany is, first of all, to ensure that the employee returns to work after recovery or completion of rehabilitation.

4. Unemployment insurance. It exists due to the high number of refugees, since about 6% of the state's population is constantly in search of work. At the same time, such payments are not perpetual, and are not aimed to ensure the whole life of unemployed. Their amount is calculated in accordance with the size of the person's previous salary and are temporary and short-termed⁹. Accordingly, such payments are made in order to increase a person's chances to find a new job. That is, at the end of 6-24 months, a person

¹ Українська Асоціація Інвестиційного Бізнесу (2019). *Пенсійна система Німеччини*. <<http://www.uaib.com.ua/files/articles/203/49/Germany.pdf>> (2019, June, 11).

² Закон про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування, ст. 376. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>> (2019, June, 11).

³ Правова та юридична допомога (2019). *Як влаштована система соціального забезпечення у Німеччині*. <<https://migrant.biz.ua/nimechyna/zhittya-de/sotsialne-zabezpechennia.html>> (2019, June, 11).

⁴ Українська Асоціація Інвестиційного Бізнесу (2019). *Пенсійна система Німеччини*. <<http://www.uaib.com.ua/files/articles/203/49/Germany.pdf>> (2019, June, 11).

⁵ Закон про Державний бюджет України на 2019 рік, ст. 400, 2018 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2696-19>> (2019, June, 11).

⁶ Карлін, М. І. (2011). *Фінанси країн Європейського Союзу*. Київ: Знання, 36-38.

⁷ Тищенко, О. В. (2015). Досвід соціального забезпечення населення в провідних країнах Європейського Союзу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*, 2 (2), 76-81.

⁸ Ibid.

⁹ Правова та юридична допомога (2019). *Як влаштована система соціального забезпечення у Німеччині*. <<https://migrant.biz.ua/nimechyna/zhittya-de/sotsialne-zabezpechennia.html>> (2019, June, 11).

may lose the right to receive unemployment benefits, regardless of whether he/she found a job. Therefore, in general, the German unemployment assistance system is similar to the domestic one. The fundamental difference is that the amount of the relevant payments directly depends on the amount of the person's previous salary. Such experience, in our opinion, could be appropriate for implementation in Ukraine.

5. Aid to the refugees. Assistance for the refugees creates for migrants a number of advantages. For instance, they receive financial assistance from the state in order to meet their basic social needs, thus they are entitled to receive treatment benefits, and pregnant women receive maternity benefits. The amount of assistance to refugees directly depends on their age, marital status, number of children¹. This issue is also challenging today for Ukraine, given the military operations, the loss of territories, and the large number of people who have changed their place of residence in connection with aforesaid situation. Nevertheless, as the analysis of the Law of Ukraine "On Refugees and Persons in Need of Extra or Temporary Protection" of July 8, 2011 No. 3671-VI² has shown, refugees in Ukraine receive a similar scope of rights. Assistance to refugees in Germany and Ukraine is comparable in scope, but differs significantly in amounts, as in financial terms Germany is characterized by much greater opportunities.

6. Payment for housing. It is received by persons who do not obtain other types of social security, subject to the area of housing provided for in the domestic legislation, its cost, income of the person and his family³. The higher the income, the lower possibility to receive such assistance.

7. Assistance for maternity care. The state pays funds for each child for 18 months. A childcare of 3 years is provided, and the person providing actual childcare cannot be dismissed from the work, this period is counted in the length of service. The childcare allowance (until recently, 300 euros per month) is guaranteed by the state in the first six months from the child's birthday, regardless of family income, and then is paid depending on family income for two years, and in some lands, up to three years⁴. At this stage, such type of social protection as paying for housing, is problematic for integration into domestic social legislation, given the fact that the state does not have resources for aforesaid assistance. Therefore, in this aspect, it can be concluded that the Law of Ukraine "On State Assistance to Families with Children" from November 21, 1992 No. 2811-XII⁵ contains comparable provisions.

Against this background, the German experience of social protection is useful for Ukraine in terms of codification of social legislation. In other areas, the main problem of implementation is predetermined by the lack of financial opportunities in Ukraine to strengthen the social protection of the population.

Concluding remarks. Thus, conducted investigation allows us to conclude that the positive foreign experience of social legislation cannot always be emulated for the modernization of social legislation of Ukraine. Without a doubt, this primarily due to economic reasons. Ukraine, as a state, does not have such economic opportunities as most European countries. Therefore, following areas of social protection can be outlined in order to be reflected in domestic social legislation:

1. Adoption of the Social Code of Ukraine. The issue of adoption of the Social Code of Ukraine is periodically raised by various authors and practitioners. To date, there are relevant draft laws, thus it can be concluded that in the near future aforesaid issue will be addressed. Today there is a draft of this regulatory legal act, and in case its finalization within the experience of France and the Federal Republic of Germany, it will be a viable instrument that resolve the current problems in legal regulation of social security of the population in Ukraine.

2. The development of additional social protection systems, especially in the field of pension and medical insurance (in particular, the funded system of compulsory state pension insurance, non-state pension insurance and medical insurance). These systems exist today in Ukraine. However, they are either

¹ Правова та юридична допомога (2019). Як влаштована система соціального забезпечення у Німеччині. <<https://migrant.biz.ua/nimechina/zhittya-de/sotsialne-zabezpechennia.html>> (2019, June, 11).

² Закон про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, ст. 146, 2012 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>> (2019, June, 11).

³ Правова та юридична допомога (2019). Як влаштована система соціального забезпечення у Німеччині. <<https://migrant.biz.ua/nimechina/zhittya-de/sotsialne-zabezpechennia.html>> (2019, June, 11).

⁴ Тищенко, О. В. (2015). Досвід соціального забезпечення населення в провідних країнах Європейського Союзу. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*, 2 (2), 76-81.

⁵ Закон про державну допомогу сім'ям з дітьми, ст. 21, 1993 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>> (2019, June, 11).

at the stage of their formation, or are not yet fully functioning. In this aspect, emulating the experience of Switzerland, France and Germany is vital, since in those states such systems have reached the highest level of development. And our scientific examination has shown that in this aspect, Ukraine could adopt necessary set of legal regulations.

3. For Ukraine it would be quite useful to adopt the experience of each of the analyzed states in terms of regulation and functioning suggested types of social security measures: medical security (including medical insurance and insurance against accidents at the workplace); unemployment benefits; pension provision; support in old age, with loss of breadwinner and disability; family support (including housing allowance and maternity allowance), refugee assistance. However, it should be noted that the financial opportunities of Switzerland, France, Germany and Ukraine are not comparable. Consequently, this direction can be implemented only if Ukraine solves all its current socio-economic challenges.

References:

1. Eurostat (2019). *Demograficheskie izmeneniya* [Demographic changes]. <<http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal>> (2019, June, 11). [in Russian].
2. Grygorash, G. V., Grygorash, T. F., Oliynyk, V. Ya., Subachov, I. T. (2007). *Systemy socialnoho strahuvannya zarubiznykh krayin* [Social Security Systems in Foreign Countries]. Dnipropetrovsk: DDFA. [in Ukrainian].
3. Karlin, M. I. (2011). *Finansy krayin Yevropejskogo Soyuzu* [Finance of EU Member-States]. Kyiv: Znannya. [in Ukrainian].
4. Levchuk, N. M. (2017). Zdorovya i tryvalist zhyttya v Ukraini u konteksti formuvannya peredumov innovacijnoyi zajnyatosti [Health and longevity in Ukraine in the context of creating prerequisites for innovative employment]. *Demohrafiya ta socialna ekonomika* [Demography and the social economy], 1, 54-65. [in Ukrainian].
5. Muzhykova, N. M., Puzyrnyj, V. F., Semynog, L.A. (2007). *Adaptaciya socialnoyi polityky ta trudovoho zakonodavstva Ukrayiny do standartiv YeS* [Adaptation of social policy and labor law of Ukraine to EU standards]. Chernihiv: Desnyanska pravda. [in Ukrainian].
6. Nikilyeva, L. O. (2011). Porivnyalna harakterystyka finansovykh modelej socialnoho zabezpechennya ta zahystu naselennya v Ukraini ta sviti [Comparative characteristics of financial models of social security and population protection in Ukraine and in the world]. *Naukovyj visnyk Poltavskoho universytetu ekonomiky i torhivli. Seriya: Ekonomichni nauky* [Scientific Bulletin of Poltava University of Economics and Trade. Series: Economic Sciences], 3, 76-82. [in Ukrainian].
7. The Ukrainian Fund Market in Figures (2019). *Pensijna systema Nimechchyny* [Pension system in German]. <<http://www.uaib.com.ua/files/articles/203/49/Germany.pdf>> (2019, June, 11). [in Ukrainian].
8. The Ukrainian Fund Market in Figures (2019). *Pensijna systema Shvejczariyi* [Switzerland's pension system]. <<http://www.uaib.com.ua/files/articles/203/49/Switz.pdf>> (2019, June, 11). [in Ukrainian].
9. *Proekt Socialnoho kodeksu Ukrayiny, 2012* (Verkhovna Rada Ukrainy). [Draft of the Social Code of Ukraine 2012 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sajт Verkhovnoji Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=44133> (2019, June, 11). [in Ukrainian].
10. Volynski novyny [Volyn news] (2017). *Riven zhyttya u Shvejczariyi – odyń z najvyshhykh* [The standard of living in Switzerland is one of the highest]. <<https://www.volynnews.com/news/economics/u-shvetsariyi-riven-zhyttia-odyn-z-nayvyshchykh/>> (2019, June, 11). [in Ukrainian].
11. Romanecz, O. V. (2012). Systema socialnoho zahystu: dosvid Franciyi [The social protection system: the experience of France]. *Naukovi zapysky Nacionalnoho universytetu Ostrozka akademii. Seriya: Ekonomika* [Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy. Series: Economic], 10 (2), 408-416. [in Ukrainian].
12. Salkova, T. V. (2017). Dosvid derzhavnoho upravlinnya systemoyu pensijnogo zabezpechennya (na prykladi Franciyi) [Experience in public administration of the pension system (evidence from France)]. *Efektivnist derzhavnoho upravlinnya: zb. nauk. pr. Lvivskoho rehionalnoho instytutu derzhavnoho upravlinnya Nacionalnoyi akademii derzhavnoho upravlinnya pry Prezydentovi Ukrainy* [collection of scientific works of the Lviv Regional Institute of Public Administration of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine], 1 (50), Lviv: LRIDU NADU, 103-109. [in Ukrainian].
13. StudFiles (2019). *Socialnoe obespechenie v Shvejczarii* [Social Security in Switzerland]. <<https://studfiles.net/preview/3794426/>> (2019, June, 11). [in Russian].
14. Staatssekretariat für Migration (2019). *Socialnoe strahovanie: prebyvanie v Shvejczarii i okonchatelnyj otjezd iz Shvejczarii: Informacija dlja inostrannykh grazhdan* [Social insurance: stay in Switzerland and final departure from Switzerland: Information for foreign citizens]. <<https://www.sem.admin.ch/dam/data/sem/rueckkehr/rueckkehrfoerderung/sozialversicherung/broschuere-sozialvers-ru.pdf>> (2019, June, 11). [in Russian].
15. Bundesministerium der Justiz und für Verbraucherschutz (1994). *Sozialgesetzbuch* [Social Code of Germany]. <https://www.gesetze-im-internet.de/sgb_11/SGB_11.pdf> (2019, June, 11). [in German].

16. Tyshhenko, O. V. (2015). Dosvid socialnoho zabezpechennya naselennya v providnykh krayinakh Yevropejskoho Soyuzu [Experience of social welfare in the leading countries of the European Union]. *Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya: Yurydychni nauky* [Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Law sciences], 2(2), 76-81. [in Ukrainian].
17. Tytarenko, L. (2010). Stanovlennya, rozvytok ta perspektyvy socialno oriyentovanoi derzhavy v Ukrayini [Formation, development and prospects of a socially oriented state in Ukraine]. *Humanitarnyj visnyk Zaporizkoyi derzhavnoyi inzhenernoyi akademiyi* [Journal of Humanities Zaporizhia State Engineering Academy], 41, 132-140. [in Ukrainian].
18. Legal Aid and Assistance (2019). *Yak vlashtovana systema socialnoho zabezpechennya u Nimechchyni* [How a social security system in Germany is established]. <<https://migrant.biz.ua/nimechina/zhittya-de/sotsialne-zabezpechennia.html>> (2019, June, 11). [In Ukrainian].
19. *Zakon pro bizhenciv ta osib, yaki potrebuyut dodatkovoho abo tymchasovoho zakhystu, 2012* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Law on Refugees and Persons in Need of Additional or Temporary Protection, 2012 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3671-17>> (2019, June, 11). [in Ukrainian].
20. *Zakon pro derzhavnu dopomohu simyam z ditmy, 1993* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [State Aid Act for Families with Children, 1993 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12>> (2019, June, 11). [in Ukrainian].
21. *Zakon pro Derzhavnyy byudzhet Ukrayiny na 2019 rik, 2018* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Law on the State Budget of Ukraine for 2019 2018 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2696-19>> (2019, June, 11). [in Ukrainian].
22. *Zakon pro pensijne zabezpechennya, 1992* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [The Law on security retirement benefits 1992 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1788-12>> (2019, June, 11). [in Ukrainian].
23. *Zakon pro zahalnoobov'yazkove derzhavne pensijne strakhuvannya, 2003* (Verkhovna Rada Ukrayiny). [Law on Compulsory State Pension Insurance, 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>> (2019, June, 11). [in Ukrainian].

Amiran Khevtsuriani, ScD in International Relations.....	6
Oleksandr Korenkov	13
Сергій Савчук	25
Serhii Savchuk	25
Андрій Коптев	32
Andrii Koptev.....	32
Євген Борисов.....	37
Yevhen Borysov	37
Алла Дакал, к. м. н.	44
Alla Dakal, PhD in Medical Science.....	44
Лідія Струс.....	51
Lidiia Strus.....	51
Оксана Шумейко	56
Oksana Shumeiko.....	56
Kateryna Nykolyna, PhD in Law	61
Mariia Huk	68
Віктор Мартинюк	76
Viktor Martyniuk	76
Павло Коломієць, к. ю. н.	84
Pavlo Kolomiiets, PhD in Law.....	84
Pavlo Bezugliy	89
Олександр Зіскін	102
Oleksandr Ziskin	102
Марина Кондратенко	109
Maryna Kondratenko	109
Tetiana Hzybovska.....	114
Оксана Бойко	120
Oksana Boiko	120
Ольга Максимович, к. філос. н.	127
Olha Maksymovych, PhD in Philosophy	127
Ганна Смокова.....	137
Hanna Smokova	137
Valentyna Babina, PhD in Political Science	143
Mariia Koriika	149
Олег Сидоренко.....	156
Oleg Sidorenko.....	156
Володимир Овсяник.....	162
Volodymyr Ovsianyk.....	162
Анна Титко, к. ю. н.	167
Anna Tytko, PhD in Law	167

Mariia Kucherova.....	175
Сабіна Деменко	182
Sabina Demenko	182
Lesya Maliuha, PhD in Law.....	187

Zveme vás k účasti v časopise!

EVROPSKÝ POLITICKÝ A PRÁVNÍ DISKURZ

Časopis vychází šestkrát ročně.

Články pro zveřejnění v **prvním (únor)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. ledna a musí být publikovány do dne 28. února.

Články pro zveřejnění v **druhém (duben)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. března a musí být publikovány do dne 30. dubna.

Články pro zveřejnění v **třetím (červen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. května a musí být publikovány do dne 30. června.

Články pro zveřejnění ve **čtvrtém (srpen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. července a musí být publikovány do dne 31. srpna.

Články pro zveřejnění v **pátém (říjen)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. září a musí být publikovány do dne 31. října.

Články pro zveřejnění v **šestém (prosinec)** dílu časopisu jsou přijímány do dne 15. listopada a musí být publikovány do dne 31. prosince.

Požadávky k rukopisům:

Objem - 10 - 30 stranek.

Jazyk článků – česky, ukrajinský, angličtina, francouzština, němčina.

U článků podávaných v libovolném jazyce, nezbytně v angličtině musí být uvedeno :

Anotace objemem 700-900 znaků, název článku a úplná informace o autorovi: jméno a příjmení, titul, akademický titul, pracovní funkce, postavení, zaměstnání.

Poznámky pod čarou – na každé stránce.

Odkazy na zdroje na konci článku - volitelný.

Bibliografické popisy zdrojů a odkazy by měly být poskytovány na základě norem APA (American Psychological Association).

Ilustrace k článkům (grafické a výkresy) musí být uvedený ve formátu

TIFF nebo JPEG (každá postava v samostatném souboru/dokumentu).

Všimněte si, prosíme, při zpracování ilustrací že v časopisu není použit barevný tisk.

Rukopisy které nesplňují tyto technické požadavky redakční kolégie neregistruje a nebude probírat s účelem tisku a zveřejnění.

Adresa pro korespondenci:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Adresa:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

PŘÍKLADY ÚPRAVY BIBLIOGRAFICKÉHO POPISU ZDROJŮ A LITERATURY DLE POŽADAVKŮ APA-STYLE

Všeobecná pravidla:

Bibliografický popis zdrojů a literatury v odkazech na každé stránce a v transliterovaném seznamu literatury (references) musí být zpracován na základě norem APA-Style, v souladu s požadavky APA (American Psychological Association). Níže jsou uvedeny příklady zpracování nejběžnějších bibliografických zdrojů. Více informace dostanete na stránce <http://www.apastyle.org>.

Při úpravě bibliografických popisů zdrojů a literatury dejte si pozor na způsob psaní: rovně a kurzivou (*Italic*) a také na postupnost umístění prvků odkazu.

Paginální odkazy na zdroje a literaturu se uvádí v původním jazyce (v jazyce originálů), totiž nepřekládají se a netransliterují se. Citace jsou také uváděny v původním jazyce článku.

Seznam literatury (references) na konci článku se uvádí latinkou. Pokud se musí uvést odkaz na články v písmu cyrilici (včetně článků v ukrajinštině nebo v ruštině) otištěné dříve v časopisech a sbírkách, doporučujeme tuto variantu struktury bibliografických odkazů v sekci References:

- Jméno a příjmení autora/-ů (transliterace);
- Transliterovaný název článku a jeho překlad v angličtině, který má být umístěn v hranatých závorkách: [];
- Název zdroje (transliterace) a překlad jeho názvy v jazyce anglickém: [];
- Výchozí údaje s anglickým zápisem.

V seznamu literatury (references) místo vydání pro zdroje v jazyce anglickém a ukrajinském se uvádí v angličtině, a název nakladatelství se transliteruje.

Pro automatickou transliteraci názvů zdrojů v písmu cyrilici dá se použít další stránky:

- pro zdroje v ruštině: <http://www.translit.ru>,
- pro zdroje v ukrajinštině: <http://www.slovyk.ua/services/translit.php>.

Odkaz na web-zdroje se má sestavit dalším způsobem: jméno autora web-stránky, název stránky, název web-stránky (píše se kurzivou (*Italic*)), adresu web-stránky oddělenou znaky < >: <URL> a pokud je možné datum poslední návštěvy/ náhledu web-stránky v zaoblených závorkách: () . Název měsíce nahlédnutí do web-stránky se uvádí v jazyce článku.

Pro vaše pohodlí jsou následující příklady uvádění zdrojů a literatury rozděleny podle typu zdroje, a každý se uvádí ve dvou variantách po sobě: první je příklad odkazu na každé stránce, druhý je příklad odkazu na stejný zdroj, jenže jak se má uvádět v seznamu literatury (references).

Monografie:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English].

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English].

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian].

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Яковсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Článek v časopise:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substantních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75.

doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmaterialního shtepeni na substantnih urovnih. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Teze a myšlenky konference:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta institucijni mekhanizmi zabezpechennia rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoi naukovo-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhyttya suchasnoi Ukraini: materiali Mizhnarodnoi naukovoї konferencii profesorsko-vikladdackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Odkazy na web-stránky:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisha-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhayut dejatel'nost' Medzhlisha 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhlisha-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

Odkazy na právní předpisy a právní dokumentaci:

Закони а нарізєні:

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21).

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsijnyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Dohody, konvence, doporučení

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21)

Dvoustranné dohody

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrainy ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Soudní dokumentace

Dokumentace Mezinárodního soudu

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (do 31. října 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

Kauzy [soudní jednání] ECHR (od 1. listopadu 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Soudní rozhodnutí soukromých zemí

Постановление по делу № 16-II [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).

Become a Contributor for the Journal**EUROPEAN POLITICAL AND LAW DISCOURSE**

The Journal is issued 6 times per year.

Articles for publication in the first (February) issue of the journal are accepted until January, 15 and will be published until February, 28.

Articles for publication in the second (April) issue of the journal are accepted until March, 15 and will be published until April, 30.

Articles for publication in the third (June) issue of the journal are accepted until May, 15 and will be published until June, 30.

Articles for publication in the fourth (August) issue of the journal are accepted until July, 15 and will be published until August, 31.

Articles for publication in the fifth (October) issue of the journal are accepted until September, 15 and will be published until October, 31.

Articles for publication in the sixth (December) issue of the journal are accepted until November, 15 and will be published until December, 31.

Deadlines for acceptance of articles to the relevant journal issues are approximate. The editorial board may arbitrarily change these dates because of the large number of articles in the editorial portfolio. The dates of journal's publishing are unchangeable: the end of each pair of months.

Requirements to manuscripts

Page Limit is 10 – 30 pages.

The language of articles is Czech, Ukrainian, English, Polish, French and German.

For an article in any language, the following is required in English:

an abstract (700-900 characters),

a title of the article and complete data of an author – full first and last name,

academic title, academic degree, position, and place of employment.

Footnotes are allowed, no endnotes.

Bibliography after the article is optional.

Bibliography should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA).

Illustrations to articles (graphics and images) should be submitted in the TIFF or JPEG format (each image in a separate file). While preparing illustrations authors should take into account that colour printing is not available in the Journal.

The editorial board do not register and do not review for publication manuscripts that do not comply with the aforementioned requirements.

Address for service:

E-mail: admedit@eppd13.cz

eppd13@gmail.com

ediskurs@gmail.com

Web: <http://eppd13.cz>

Mailing Address:

BEROSTAV DRUŽSTVO, Vlastislavova 562/15, 140 00, Praha 4 – Nusle

RULES AND EXAMPLES OF REFERENCING ACCORDING TO APA-STYLE REQUIREMENTS

General rules:

Bibliographic descriptions of sources and literature in footnotes and transliterated list of sources (references) should be arranged in accordance with the agreements of the American Psychological Association (APA). Below are examples of how to arrange the most common bibliographic sources. For more information see: <http://www.apastyle.org>

When arranging bibliographic descriptions of sources and literature it is necessary to consider regular and cursive (*Italic*) text fonts, as well as the sequence of elements in a reference.

Footnotes should be provided in the original language of a source to which you refer, that is, they are not translated or transliterated. Quotes within the article should be provided in the language of the article.

References at the end of the article should be Latinized. When making bibliographic references to Cyrillic (including Ukrainian and Russian) articles, published in journals and almanacs, we strongly recommend the following structure of references:

- Name of author/authors (transliterated);
- original title of the article transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- original title of the source transliterated by Latin symbols and its English translation in square brackets [];
- publisher's imprint information in English.

In References, when indicating a city of publication both in English and Cyrillic sources, the name of the city should be given in English, while the name of the publishing house should be transliterated.

For automatic transliteration of Cyrillic sources, you can use the following resources <http://www.translit.ru> – for sources in Russian; and <http://www.slovnyk.ua/services/translit.php> – for sources in Ukrainian.

When arranging references on website materials, a reference should include author's name, title of the page, name of the site (*typed in Italic font*), site address <URL>, marked by <> symbols, and, if possible, the date when this page was last browsed (in round brackets). The month is provided in the language of the article.

For your convenience, below you can see examples of arranging bibliographic descriptions of sources and literature organized by source type; each one is given in two formats sequentially: the first one is the footnote example; the second is the example of arranging the same source in References.

Monograph:

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co, 99-100.

Denning, D.E. (1998). *Information Warfare and Security*. Boston: Addison-Wesley Pub. Co. [in English]

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan, 5.

Somit, A., Peterson, S. (2005). *The Failure of Democratic Nation Building: Ideology Meets Evolution*. New York: Palgrave Macmillan. [in English]

Тарасов, В. (1997). *Советская дипломатия в период Корейской войны (1950-1953)*. Москва: Научная книга, 134-150.

Tarasov, V. (1997). *Sovetskaya diplomatiya v period Koreyskoy voynyi (1950-1953)* [Soviet diplomacy during the Korean War (1950-1953)]. Moskva: Nauchnaya kniga. [in Russian]

Калюжнова, Н.Я. Лидина, К.Л. Якобсона, А.Я. (2003). *Регион на перекрестке Востока и Запада: глобализация и конкурентоспособность*. Москва: ТЕИС, 14-21.

Kaljuzhnova, N.Ja., Lidina, K.L., Jakobsona, A.Ja. (2003). *Region na perekrestke Vostoka i Zapada: globalizacija i konkurentosposobnost* [The region at the crossroads of the East and West: globalization and competitiveness]. Moscow: TEIS. [in Russian].

Journal article:

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714.

Bakircioglu, O. (2007). The Application of the Margin of Appreciation Doctrine in Freedom of Expression and Public Morality Cases. *German Law Journal*, 8, 07, 713-714. [in English].

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55>

Musilová, K. (2017). Možnosti aplikace konceptu postmateriálního štěpení na substátních úrovních. *Central European Political Studies Review*, 19(1), 55-75. doi:<http://dx.doi.org/10.5817/CEPSR.2017.1.55> [in Czech].

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67.

Nye, J.S., Owens, W.A. (1996). America's Information Edge. *Foreign Affairs*, March/April, 49-67. [in English].

Задорожній, О., Медведєва, М. (2006). Імплементация міжнародних стандартів захисту прав людини в сфері боротьби з інфекційними хворобами в національному праві України. *Український часопис міжнародного права*, 1, 64-76.

Zadorozhnii, O., Medvedieva, M. (2006). Implementatsiia mizhnarodnykh standartiv zakhystu prav liudyny v sferi borotby z infektsiinymy khvorobamy v natsionalnomu pravi Ukrainy [Implementation of international human rights standards to combat infection disease in domestic law Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys mizhnarodnoho prava* [Ukrainian Journal of International Law], no. 1, 64-76. [in Ukrainian].

Conference paper:

Григор'єва, Х.А. (2016). Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса)*, 1, 557-559.

Grigorieva, H.A. (2016). Pravovi aspekti privatnogo investuvannya u stvorennia silskogospodarskikh kooperativiv. [Legal aspects of private investment in the creation of agricultural cooperatives]. *Pravovi ta instituciyni mekhanizmy zabezpechennia rozvitku derzhavi ta prava v umovah evrointegracii: materiali Mizhnarodnoi nauково-praktichnoi konferencii (20 travnya 2016 r., m. Odesa)*. [Legal and institutional mechanisms the development of state and law in the conditions of European integration: materials of the International Scientific and Practical Conference (May 20, 2016, Odesa)], 1. 557-559. [in Ukrainian].

Давиденко, М.Л., Сірик, О.М. (2013) Сучасні проблемні питання тлумачення статті 152 Кримінального кодексу України. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної наукової конференції професорсько-викладацького та аспірантського складу (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.)*, 2, 284-285.

Davidenko, M.L., Sirik, O.M. (2013) Suchasni problemni pitannya tлумachennya statti 152 Kriminal'nogo kodeksu Ukraini. [Current issues of interpretation of Article 152 of the Criminal Code of Ukraine]. *Pravove zhittya suchasnoi Ukraini: materiali Mizhnarodnoi nauкової konferencii profesorsko-vikladackogo ta aspirantskogo skladu (m. Odesa, 16-17 travnya 2013 r.)* [The Legal Life of Modern Ukraine: Materials of the International Scientific Conference of the Teaching and Postgraduate Students (Odessa, May 16-17, 2013)], 2, 284-285. [in Ukrainian].

Web-link:

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> (2017, лютий, 01).

Salway, S. Contributions and challenges of cross-national comparative research in migration, ethnicity and health: insights from a preliminary study of maternal health in Germany, Canada and the UK. *US National Library of Medicine National Institutes of Health*. <<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3146864>> [in English]. (2017, February, 01).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> (2017, сентябрь, 18).

Hadiz, V.R., Chrysosgelos A. Populism in world politics: A comparative cross-regional perspective. *International Political Science Review: SAGE Journals*. <<http://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0192512117693908>> [in English]. (2017, September, 18).

Документы, на основании которых власти РФ запрещают деятельность Меджлиса 2016. *15 минут*. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> (2017, ию).

Dokumenty, na osnovanii kotoryh vlasti RF zapreshhayut dejatel'nost' Medzhliisa 2016. [Documents on the basis of which the authorities of the Russian Federation prohibit the activities of the Mejlis]. *15 minut*. [15 minutes]. <<http://15minut.org/article/dokumenty-na-osnovanii-kotoryh-vlasti-rf-zapreshhayut-deyatelnost-medzhliisa-foto-2016-02-15-19-18-31>> [in Russian]. (2017, June, 22).

References to legislative acts and legal documents

Laws and regulations

Закон про виконавче провадження ст. 24. 1999 (Верховна Рада України). *Офіційний вісник України*, 19, 194.

Zakon pro vykonavche provadzhennya 1999 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Law on Enforcement 1999 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj visnik Ukrainy* [Official Bulletin of Ukraine], 19, 194. [in Ukrainian].

Цивільний кодекс, ст. 56, гл. 6. 2003 (Верховна Рада України). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> (2013, листопад, 21)

Tsyvil'nyy kodeks 2003 (Verkhovna Rada Ukrainy). [Civil Code 2003 (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page5>> [in Ukrainian]. (2013, листопад, 21).

Директива о развитии двусторонних отношений Республики Беларусь с Китайской Народной Республикой 2015 (Президент Республики Беларусь). *Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь*. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> (05 мая 2017). *Direktiva o razvitii dvustoronnih otnoshenij Respubliki Belarus' s Kitajskoj Narodnoj Respublikoj 2015* (Prezident Respubliki Belarus'). [The Directive of the bilateral relations development of the Republic of Belarus with People's Republic of China 2015 (The President of the Republic of Belarus)]. *Nacional'nyj pravovoj Internet-portal Respubliki Belarus'*. [National legal Internet-portal of the Republic of Belarus]. <http://www.pravo.by/upload/docs/op/P01500005_1441141200.pdf> [in Russian]. (2017, May, 05).

Проект Закону про виставкову діяльність в Україні 2005 (Верховна Рада України). Офіційний сайт Верховної Ради України. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> (01 грудня 2005).

Proekt Zakonu pro vystavkovu dijal'nist' v Ukraini 2005 (Verkhovna Rada Ukrainy). [The Draft Law on Exhibition Activity in Ukraine (Verkhovna Rada of Ukraine)]. *Oficijnyj sayt Verkhovnoyi Rady Ukrainy* [The official site of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=25190> [in Ukrainian]. (2005, December, 01).

Agreements, conventions, recommendations

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> (21 листопада 2016).

International Covenant on Civil and Political Rights 1966 art 2. (General Assembly of the United Nations) <<https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20999/volume-999-I-14668-English.pdf>> [in English]. (2016, November, 21).

Рекомендация о развитии людских ресурсов: образование, подготовка кадров и непрерывное обучение 2004 (Международная организация труда). *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> (21 листопада 2013).

Rekomendacija o razvitii ljudskih resursov: obrazovanie, podgotovka kadrov i nepreryvnoe obuchenie 2004 (Mezhdunarodnaja organizacija truda) [Recommendation on human resources development: education, training and continuing education 2004 (International Labor Organization)]. *Ofitsiynyy sayt Verkhovnoyi Rady Ukrayiny* [The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_532> [in English]. (2013, November, 21).

Bilateral agreements

Угода про співробітництво в галузі авіаційного пошуку і рятування 2012 (Кабінет Міністрів України та Уряд Російської Федерації) *Офіційний вісник України*, 29, 130.

Ugoda pro spivrobitnytstvo v galuzi aviatsynogo poshuku i ryatuvannya 2012 (Kabinet Ministriv Ukrayiny ta Uryad Rosiys'koyi Federatsiyi) [Agreement on cooperation in the field of aviation search and rescue 2012 (Cabinet of Ministers of Ukraine and Government of the Russian Federation)]. *Ofitsiynyy visnik Ukrayiny* [Official Bulletin of Ukraine], 29, 130. [in Ukrainian].

Judicial documents

Documents of the International Court of Justice

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> (12 вересня 2017)

Case concerning pulp mills on the river Uruguay. Argentina v. Uruguay [2007]. ICJ <<http://www.icj-cij.org/files/case-related/135/15427.pdf>> [in English]. (2017, September 12)

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1.

The Vienna Convention on Consular Relations. Germany v. USA. (Request for the Indication of Provisional Measures: Order) General List No 104 [1999] ICJ 1. [in English].

ECHR cases (until October 31, 1998)

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A.

Delta v. France (Article 50), 30 January 1990, § 38, Series A no. 191-A. [in English].

ECHR cases (after November 1, 1998)

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II.

Campbell v. Ireland, no. 45678/98, § 24, ECHR 1999-II. [in English].

Judicial decisions of individual countries

Постановление по делу № 16-П [2013] КС РФ. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> (21 июня 2016).

Postanovlenie po delu № 16-P [2013] KS RF. [Resolution in the case No. 16-P [2013] of the Constitutional Court of the Russian Federation]. <http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_148711/> [in Russian] (2016, June 21).